

Jean-Benoit Pilet, Pierre Baudewyns,
Kris Deschouwer, Anna Kern, Jonas Lefevere (ed.)

DE BELGEN VERHEFFEN HUN STEM

Een analyse van het stemgedrag
op 26 mei 2019

PUL PRESSES
UNIVERSITAIRES
■ DE LOUVAIN

De Belgen verheffen hun stem

De Belgen verheffen hun stem

Een analyse van het
stemgedrag op 26 mei 2019

Jean-Benoit Pilet
Pierre Baudewyns
Kris Deschouwer
Anne Kern
Jonas Lefevere

© Presses universitaires de Louvain, 2020

Wettelijk depot: D/2020/9964/55

ISBN: 978-2-39061-015-1

ISBN voor de digitale versie (pdf): 978-2-39061-016-8

Gedrukt in België door CIACO scrl – printnummer: 101193

Alle rechten van reproductie, aanpassing of vertaling,
op welke wijze ook en in alle landen, zijn voorbehouden aan de uitgever,
tenzij met uitdrukkelijke toestemming van de uitgever of zijn rechthebbenden.

Omslag: Marie-Hélène Grégoire

Vormgeving binnenwerk: Gaëlle Marion

Distributie: www.i6doc.com, online academische publicatie

Online te bestellen of bij

Academische distributeur CIACO

Grand-Rue, 2/14

1348 Louvain-la-Neuve, België

Tel. 32 10 47 33 78

Fax 32 10 45 73 50

duc@ciaco.com

Distributeur voor Frankrijk:

Boekhandel Wallonië-Brussel

46 rue Quincampoix – 75004 Parijs

Tel. 33 1 42 71 58 03

Fax 33 1 42 71 58 09

librairie.wb@orange.fr

INHOUDSTAFEL

Inleiding

De belangrijkste cijfers en trends

van de verkiezingen van 26 mei 2019	9
1. Verkiezingen in een veranderende context.....	9
2. De uitslagen.....	11
3. De enquête van EOS REPRESENT 2019	16
4. De verschillende kiezerskorpsen	19
4.1. De kiezers van de Vlaamse partijen.....	19
4.2. De kiezers van de Franstalige partijen.....	22
5. Structuur van het boek.....	25

Hoofdstuk 1

Verschuivingen voor of tijdens de campagne?	27
1. Methode.....	29
2. Netto volatiliteit 2014-2019	31
3. Verschuivingen in partijvoorkeur tussen 2014 en 2019	33
4. Kiesbewegingen tijdens de campagne van 2019	40
5. De partijkeuze van onbeliste kiezers	48
6. Het profiel van de wisselende kiezer.....	50
7. Conclusie.....	53

Hoofdstuk 2

Proteststem of ideologische stem?	57
1. Theorie en literatuur	58
1.1. Proteststem	58
1.2. Ideologische stem?	61
2. Data, operationalisering en methode	63
3. Resultaten	66
3.1. Proteststem?	66
3.2. Ideologische stem?	70
4. Conclusie	74

Hoofdstuk 3

Stemgedrag en steun voor hervormingen van de representatieve democratie in België.....	77
1. Eerder wetenschappelijk onderzoek naar hervormingen van de representatieve democratie.....	80
1.1. Drie modellen van democratie.....	80
1.2. Partijfamilies en hun standpunten over hervormingen	82
2. Democratische hervormingen in het Represent 2019 verkiezingsonderzoek en de posities van Belgische partijen	85
2.1. Bevraagde hervormingen in ons verkiezingsonderzoek	85

2.2. Het standpunt van Belgische partijen tegenover de zeven hervormingen.....	88
3. Variantieanalyse	92
3.1. Draagvlak voor zeven hervormingen in België	92
3.2. Verschillen in opinies over hervormingsvoorstellen onder kiezers op Vlaamse partijen.....	93
3.3. Verschillen in opinies over hervormingsvoorstellen onder kiezers op Waalse partijen	99
4. Conclusie.....	103

Hoofdstuk 4

Hoe het belang van thema's kiezers naar links of rechts drijft 105

1. De dimensionaliteit van het aanbod van partijen en de vraag bij kiezers	106
2. Vraag en aanbod van beleidsvoorkeuren: twee dimensies bij kiezers versus een dimensie bij partijen	108
3. Vraag en aanbod verbinden, en het belang van het thema-belang.....	112
4. Conclusie.....	121

Hoofdstuk 5

Emoties en stemkeuze: een analyse van de Belgische verkiezingen van 2019 125

1. Literatuuronderzoek	126
2. Data en operationalisering.....	129
2.1. Het meten van emoties over politiekessler.....	129
2.2. Emoties over politiek: een positieve dimensie en een negatieve dimensie	131
3. Emoties en stemkeuze	134
3.1. Bivariate analyses.....	134
3.2. Multivariate analyse	138
4. Stemkeuze en emoties	148
5. Conclusie.....	151

Hoofdstuk 6

Andere standpunten, andere stemmen, ander sentiment? 153

1. Affectieve polarisatie	155
2. Affectieve polarisatie in België.....	157
3. Data en methoden.....	160
3.1. Affectieve polarisatie.....	160
3.2. Sociale afstand.....	160
3.3. Ideologie, partij-plaatsing.....	161
4. Resultaten	161
5. Conclusie en discussie.....	171

Hoofdstuk 7

Allemaal ontevreden? De rol van homofilie

in de gepercipieerde politieke tevredenheid.....	175
1. Staat van kennis.....	177
2. Methodologische aanpak: gegevens, methode en operationalisering.....	180
3. Gepercipieerde politieke tevredenheid: “valse consensus” of “valse uniciteit”?	182
4. Het persoonlijke netwerk: homofilie	183
5. Analyse: van “valse consensus”... maar ook van “valse uniciteit”	186
6. Discussie	193
7. Conclusie.....	195

Hoofdstuk 8

Stemgedrag, identiteit, autonomie,

solidariteit en interregionaal contact.....	197
1. Objectief en subjectief electoraal succes en verlies bij de federale verkiezingen van 2019.....	198
2. Heeft de Vlaming in 2019 nationalistisch gestemd?	200
3. En hoe zit het met Franstalig België?.....	202
4. Contact, identiteit, federalisme, solidariteit en stemgedrag	203
5. Gegevens en methoden.....	208
6. Resultaten	209
7. Discussie	211
8. Conclusie.....	212

Hoofdstuk 9

Gebruikers van de Stemtest tijdens

de verkiezingen van 2019 in België	215
1. Stemtesten	217
2. Data en methode.....	222
3. “Wie”? Het profiel van de gebruikers van De Stemtest/Test électorale	224
4. “Waarom”? Een typologie van de gebruikers van De Stemtest.....	227
5. De impact van De Stemtest op politieke kennis	228
6. Discussie en conclusie.....	230

Hoofdstuk 10

De Europese verkiezingen van 2019 in België .....

233	
1. De Europese verkiezingen van 2019 in België: nog altijd tweederangsverkiezingen?.....	235
1.1. Het tweederangsmodel en de Europese verkiezingen	235
1.2. Perceptie van EU-bevoegdheden, electorale participatie en electorale voorkeuren	236

1.3. Europese attitudes, electorale opkomst en electorale voorkeuren.....	237
2. De Europese verkiezingen van 2019: echt zo anders?.....	239
3. Data en variabelen	240
4. Analyses en resultaten	245
4.1. Percepties van EU-verantwoordelijkheid, Europese attitudes, stemmen bij Europese verkiezingen als stemmen niet verplicht zou zijn	245
4.2. Percepties van verantwoordelijkheid van de EU, Europese attitudes en electorale voorkeuren.....	250
5. Conclusie.....	253
Bibliografie.....	255
1. Wetenschappelijke bronnen.....	255
2. Officiële documenten	278
Appendix	281
1. Appendix hoofdstuk 1	281
2. Appendix hoofdstuk 2	282
3. Appendix hoofdstuk 3	285
4. Appendix hoofdstuk 4	289
5. Appendix hoofdstuk 5	294
6. Appendix hoofdstuk 6	296
7. Appendix hoofdstuk 7	303
8. Appendix hoofdstuk 8	306
9. Appendix hoofdstuk 9	309

Inleiding

De belangrijkste cijfers en trends van de verkiezingen van 26 mei 2019

Jean-Benoit Pilet

Anna Kern

Marta Gallina

Jonas Lefevere

Kris Deschouwer

Pierre Baudewyns

1. Verkiezingen in een veranderende context

Al voor de verkiezingsdag was het duidelijk dat de verkiezingen van 26 mei zich in een bijzondere context afspeelden, wat deed vermoeden dat er grote veranderingen op til waren.

In de eerste plaats was er het samenvallen van de verkiezingen voor een nieuwe samenstelling van de federale Kamer van Volksvertegenwoordigers, van het Vlaamse en Waalse Parlement, van het Parlement van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en van de Duitstalige Gemeenschap, en ook voor het aanduiden van de Belgische vertegenwoordigers in het Europees Parlement. Het was nog maar de derde keer – na 1999 en 2014 – dat de verkiezingen op de drie niveaus samenvielen.

In de tweede plaats werden de verkiezingen vijf jaar na de vorige van 25 mei 2014 georganiseerd. Die periode van vijf jaar zonder verkiezingen – behalve dan de gemeentelijke en provinciale verkiezingen – is een première in de Belgische politieke geschiedenis. Nooit eerder was er zo'n lange periode zonder verkiezingen. Dit is het gevolg van de verlenging van de federale legislatuur van vier naar vijf jaar bij de laatste staatshervorming. Een van de gevolgen van die lange periode zonder verkiezingen op de drie niveaus is dat het kiezerskorps van mei 2019 behoorlijk verschilt van dat van vijf jaar eerder. Enerzijds zijn er tijdens die vijf jaren een aantal kiezers overleden. Anderzijds zijn er aantal kiezers bijgekomen die in mei 2019 voor het eerst gestemd hebben omdat ze vijf jaar eerder nog geen 18 jaar oud waren. Het gaat om 700000

kiezers op een totaal van 7 989 802; of 8,8% van het kiezerskorps. Die twee transformaties van het kiezerskorps zijn niet zonder gevolgen voor de uitslag van de verkiezingen. In 2014 hadden sommige partijen kiezers die gemiddeld ouder waren, en waarvoor de kans dus groter is dat ze vijf jaar later niet meer tot het kiezerskorps behoren. Indien we ons baseren op het kiezersonderzoek van PartiRep in 2014, kunnen we vaststellen dat kiezers ouder dan 75 jaar oververtegenwoordigd waren in het electoraat van N-VA, CD&V en CDH. Aan de kant van de nieuwe kiezers zien we vaak dat die significant anders stemmen dan de rest van de bevolking. We zullen dat voor 2019 hieronder nog bespreken. Maar vast staat dat indien alle kiezers van 2014 die in 2019 nog konden stemmen op dezelfde partij als toen gestemd hadden, we nog steeds een uitslag zouden hebben die niet identiek is aan die van 2014.

Ten slotte was de verkiezing van 2019 ook bijzonder vanwege de aard van de uittreedende regeringen. Op het federale niveau had de regering onder leiding van Charles Michel al een aparte samenstelling. De regering bevatte voor het eerst in de geschiedenis van het land een partij – de N-VA – die expliciet pleit voor het einde van de Belgische staat. Ook was de coalitie van N-VA, MR, Open VLD en CD&V een van de meest rechtse op het vlak van het sociaaleconomisch programma. Verder was aan Franstalige kant alleen de MR in de regering aanwezig, waardoor ze in die taalgroep slechts een kleine minderheid vertegenwoordigde (20 zetels op 62). En ten slotte onderscheidde de uittreedende federale regering zich ook door haar grote instabiliteit. Ten gevolge van onenigheid tussen de N-VA en de andere regeringspartijen over het Global Compact voor Veilige, Geordende en Reguliere Migratie of “Marra-kechpact” besliste de N-VA om de regering te verlaten. De regering Michel werd daardoor een minderheidsregering op 9 december 2018. Sinds die datum bestuurde een regering in lopende zaken het land tot aan de verkiezingen van 26 mei 2019. Het is niet de eerste keer dat een regering valt voor de verkiezingen, maar wel de eerste keer dat een zo lange periode van lopende zaken aan de verkiezingen voorafging.

De regeringsinstabiliteit was niet beperkt tot het federale niveau alleen. Ook Wallonië ging door nooit eerder vertoonde ontwikkelingen. Voor de eerste maal sinds de rechtstreekse verkiezing van de gewestelijke parlementen in 1995 werd een coalitie die na de verkiezingen tot stand kwam onderweg door een andere vervangen middels een constructieve motie van wantrouwen. In juni 2014 werd een coalitie gevormd tussen PS en CDH. Drie jaar later, in juli 2017, besliste CDH om het akkoord met de PS te verbreken en een coalitie te vormen met de MR. Die twee partijen probeerden om ook in de Federatie Wallonië-Brussel (de Franse Gemeenschap) en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een alternatieve coalitie te vormen, maar dat mislukte. In Wallonië was de nieuwe meerderheid van MR en CDH zeer nipt (38 zetels op 75). In

maart 2019 stapte een verkozenen van de MR over naar de nieuwe formatie die door Alain Destexhe opgericht was. De coalitie van MR en CDH eindigde de legislatuur dus zonder parlementaire meerderheid.

In Vlaanderen en in de Duitstalige Gemeenschap was het leven van de regeringen minder tumultueus. De coalities die na de verkiezingen van 2014 gevormd werden (respectievelijk N-VA – CD&V – Open VLD en ProDG – SP – PFF) bleven aan het roer tot op het einde van de legislatuur.

2. De uitslagen

Het is in deze context van politieke onzekerheid en beweeglijkheid dat de Belgische kiezers naar de stembus trokken op 26 mei 2019. Het eerste resultaat waarnaar we kijken heeft betrekking op de deelname aan de verkiezingen (zie tabel 1). Om te beginnen is er het aantal kiezers dat niet deelnam aan de verkiezingen. Dat bedraagt 9,5% voor het Vlaams parlement en 16,5% voor het Brussels parlement. Die verschillen tussen de gewesten vinden we trouwens systematisch terug voor alle verkiezingen. De deelname is wat hoger in Vlaanderen, gevolgd door Wallonië en het Brussels hoofdstedelijk gewest. Van de kiezers die zich naar de stembus begaven, bracht 4,8% voor het Vlaams parlement en 8,4% voor het Brussels parlement een blanco of ongeldige stem uit. Dat levert in totaal een aantal geldige stembulletins op van 86,2% van de ingeschreven kiezers in Vlaanderen tot 77,9% voor het Brussels Parlement. Vergeleken met de vorige verkiezingen bevestigt dit een langzame daling van de deelname aan de verkiezingen. Er is een daling van ongeveer 2 procentpunten ten opzichte van 2014.

Tabel 1. Electorale deelname en blanco en ongeldige stemmen

	Kamer	Vlaams Parl.	Europa	Waals Parl.	Brussels Parl.	Duitstalig Parl.
% stemmen	88,4	90,5	88,5	86,6	83,5	86,0
% blanco/ongeldig ¹	6,1	4,8	6,3	8,4	6,7	7,8
% geldige stemmen	83,0	86,2	82,9	79,4	77,9	79,3

¹ % blanco en ongeldige stemmen wordt berekend op het aantal ingediende stembiljetten, niet op het totaal aantal ingeschreven kiezers.

Na de cijfers over de electorale deelname, kijken we naar de resultaten voor de verschillende partijen. De resultaten van de verkiezingen op de drie niveaus staan in de tabellen 2, 3 en 4 voor Vlaanderen, Wallonië en Brussel. tabel 5 toont de resultaten voor de Duitstalige Gemeenschap voor de aanduiding van één vertegenwoordiger in het Europees Parlement en voor de hernieuwing van het Parlement van de Duitstalige Gemeenschap.

In Vlaanderen valt de forse vooruitgang van het Vlaams Belang op, en het verlies van de andere grote partijen. Groen en PvdA gaan allebei lichtjes vooruit. Voor de Kamer gaat Vlaams Belang van 5,8% naar 18,6% en wordt het de tweede partij in Vlaanderen. De sterkste daling is voor N-VA die van 32,4% naar 25,5% zakt, maar wel de grootste partij van Vlaanderen blijft. CD&V en SP.A eroderen verder en verliezen respectievelijk 4,4 en 3,2 procentpunten. Ook Open VLD verliest kiezers (min 2 procentpunten). Groen wint 1,2 procentpunten en PvdA verdubbelt haar score van 2014 en gaat van 2,8% naar 5,6% van de stemmen. Dat levert voor het eerst federale verkozenen op in Vlaanderen.

Tabel 2. De resultaten van de verkiezingen in Vlaanderen (Kamer van Volksvertegenwoordigers, Vlaams Parlement en Europees Parlement)²

	Kamer	Vlaams Parlement	Europea
N-VA	25,5	24,9	22,5
Vlaams Belang	18,6	18,7	19,3
CD&V	14,2	15,5	14,7
Open VLD	13,5	13,1	15,6
SP.A	10,8	10,3	10,3
Groen	9,8	9,8	12,2
PVDA	5,6	5,3	5,0

In Wallonië zijn Ecolo en PTB de grote winnaars van de verkiezingen. In de Waalse kieskringen voor de federale verkiezingen gaan ze respectievelijk met 6,7 en 8,3 procentpunten vooruit en worden zo de derde en de vierde partij. Daar tegenover staan dat PS, MR en CDH verlies lijden. De PS blijft de grootste partij van Wallonië, maar boekt het slechtste resultaat sinds de Tweede Wereldoorlog (26,1% tegenover 32% in 2014). De MR gaat met 5,3 procentpunten achteruit en CDH boekt een historisch dieptepunt met 10,7%. Défi

² Enkel de resultaten voor de Vlaamse provincies worden gerapporteerd. Voor de Kamer en voor het Europees Parlement bevatten de resultaten niet die van de kieskring Brussel. Voor het Vlaams Parlement bevatten ze niet de Brusselse kiezers die een stem voor het Vlaams Parlement uitgebracht hebben.

en PP scoren ook niet zo goed (4,1% en 3,2%) en behalen geen enkele verkozenen.

Tabel 3. De resultaten van de verkiezingen in Wallonië (Kamer van Volksvertegenwoordigers, Waals Parlement en Europees Parlement)³

	Kamer	Waals Parlement	Europa
PS	26,1	26,2	27,6
MR	20,5	21,4	19,7
Ecolo	14,9	14,5	18,2
PTB	13,8	13,7	14,7
cdH	10,7	11,0	9,6
Défi	4,1	4,1	5,1
PP	3,2	3,7	5,1

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is Ecolo de grote winnaar. Voor de Kamer (in kartel met Groen) worden de groenen de grootste partij met 21,3% van de stemmen (+10,8%). De PS zakt naar de tweede plaats (21%). Voor het Brussels Parlement zijn de rollen echter omgekeerd. Zonder Groen gaat Ecolo daar vooruit, maar wordt niet de eerste partij. De MR boekt duidelijk verlies (min 6 procentpunten op het federale niveau). CDH kan zich voor de Kamer net boven de kiesdrempel handhaven (5,9%). Défi blijft ongeveer status quo (minus 0,5 procentpunten). De PTB-PvdA is de andere grote winnaar, met 13% van de stemmen voor de Kamer (plus 9 procentpunten). En dankzij de apparentering met PTB kan DierAnimal een zetel veroveren in het Brussels Hoofdstedelijk Parlement.

³ Enkel de resultaten van de Waalse provincies worden gerapporteerd. Voor de Kamer en voor het Europees Parlement bevatten de resultaten niet die van de kieskring Brussel.

Tabel 4. De resultaten van de Verkiezingen in het Brussel Hoofdstedelijk Gewest (Kamer van Volksvertegenwoordigers, Brussels Parlement en Europees Parlement)⁴

	Kamer	Brussels Parlement	Europa
Ecolo ⁵	21,3	16,2	23,5
PS	21,0	18,7	19,5
MR	15,9	14,3	13,6
PTB ⁶	13,0	12,1	12,4
Défi	10,3	11,7	8,1
cdH	5,9	6,4	5,1
N-VA	3,3	2,2	2,8
Listes Destexhe	2,5	2,2	-
Open Vld	2,3	2,2	4,9
PP	1,7	1,4	2,1
Vlaams Belang	1,6	1,3	1,5
CD&V	1,3	1,1	1,1
Groen ⁷	-	3,1	3,3
SP.A ⁸		2,3	1,2
Agora (NI)		0,8	-
Dier Animal (F)		1,1	-

Bij de Vlaamse partijen is Groen de grote winnaar. Het kartel met Ecolo levert een federale verkozene op, en voor de gewestverkiezingen wordt Groen de grootste partij in de Nederlandse taalgroep. De andere formaties blijven min of meer op hun niveau, met uitzondering van Open VLD. Deze partij verliest 10,9 procentpunten en haar eerste plaats. N-VA is stabiel en Vlaams Belang groeit een beetje. De SP.A en CD&V verliezen wat. Agora slaagt erin de kiesdrempel van 5% te overschrijden en verovert een zetel.

In de Duitstalige Gemeenschap ten slotte gaat ProDG lichtjes vooruit (plus 1,1 procentpunt) maar wordt daarmee wel voor het eerst de grootste partij in het Parlement. De partij gaat voorbij de CSP die 1,8 procentpunten verliest. Ecolo en Vivant gaan dan weer 3 en 4,2 procentpunten vooruit. De PFF-MR

⁴ Voor de Kamer gaat het hier om de resultaten van de kieskring Brussel (de 19 Brusselse gemeenten en 6 faciliteitengemeenten). Voor het Europees Parlement en voor het Brussels Parlement gaat het alleen om de stemmen uit de 19 gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

⁵ Voor de Kamer kwam Ecolo in de kieskring Brussel op in kartel met Groen.

⁶ Voor de Kamer was er een tweetalige lijst PTB-PvdA in de kieskring Brussel. De cijfers voor het Brussels Gewest zijn de som van de resultaten voor PTB en PvdA.

⁷ Voor de Kamer was er een kartel tussen Ecolo en Groen.

⁸ Voor de Kamer was er geen lijst van SP.A, maar waren er kandidaten van de SP.A op de lijst van de PS.

en de SP gaan achteruit (minus 1,2 en 4,2 procentpunten). Bij de Europese verkiezingen zijn de resultaten erg verschillend, vooral voor ProDG en CSP. De tweede scoort beduidend beter dan voor het Duitstalige Parlement (34,9%). Dat laat de partij toe om de grootste te blijven en de enige Europese zetel te behalen.

Tabel 5. De resultaten van de verkiezingen in de Duitstalige Gemeenschap (Kamer van Volksvertegenwoordiger, en Europees Parlement)⁹

	Duitstalig Parlement	Europa
ProDG	23,3	13,1
CSP	23,1	34,9
SP	14,9	11,4
Vivant	14,8	11,2
Ecolo	12,5	16,3
PFF-MR	11,4	11,5

Naast deze resultaten op elk van de niveaus, is het ook interessant te kijken naar de verschillen in de uitslagen tussen die niveaus. Onderzoek over de Europese verkiezingen heeft aangetoond dat die verkiezingen zich in toenemende mate onderscheiden van andere. Daar zijn twee mogelijke verklaringen voor. In de eerste plaats zouden de Europese verkiezingen van een “tweede orde” kunnen zijn, waarbij kiezers hun stem gebruiken om een oordeel te vellen over de partijen die in hun land aan de macht zijn, omdat er toch geen directe gevolgen zijn voor de nationale regering. Anderzijds slagen sommige partijen er ook in om voor de Europese verkiezingen een duidelijker boodschap te brengen over het beleid op het Europese niveau. Die boodschap kan eurosceptisch zijn, of daarentegen juist sterker pro-Europa zijn. Dat laat die partijen toe meer stemmen te verzamelen bij de Europese verkiezingen. In België zorgt dat ervoor dat de groenen, maar ook extreemrechts (Vlaams Belang in het bijzonder) hoger scoren bij de Europese verkiezingen. Af en toe kan een markante persoonlijkheid ook die rol spelen. Dat was het geval voor Guy Verhofstadt op de lijst van Open VLD in 2014.

In 2019 zijn de resultaten van de verschillende partijen voor de federale en Europese verkiezingen erg gelijklopend. Er zijn weinig verschillen. Toch kunnen we opnieuw vaststellen dat de groene partijen het bij de Europese verkiezingen wat beter doen. Ecolo scoort 3,3 procentpunten hoger dan in Wallonië en 4,4 procentpunten hoger dan in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Ook

⁹ Enkel de resultaten van de Waalse provincies worden gerapporteerd. Voor de Kamer en voor het Europees Parlement bevatten de resultaten niet die van de kieskring Brussel.

Groen haalt 2,4 procentpunten meer op het Europese niveau dan voor het federale parlement. Open VLD scoort eveneens beter op het Europese niveau. De liberalen behalen in Vlaanderen 15,6% van de stemmen voor het Europees Parlement, tegen 13,5% voor het federale parlement. Allicht is er ook hier weer sprake – maar minder dan in 2014 – van een effect van de aanwezigheid van Guy Verhofstadt op de Europese lijst.

Het is ten slotte ook interessant te noteren dat er nauwelijks verschillen te bespeuren zijn tussen de resultaten op het federale en op het regionale vlak. Het gaat om verschillen die meestal kleiner zijn dan 1 procentpunt. Dat geeft aan hoezeer de federale en de regionale electorale dynamiek gelijklopend zijn, en hoe het samenvallen van de verkiezingen er niet toe bijdraagt dat de strijd op de verschillende niveaus een eigen logica ontwikkelt.

3. De enquête van EOS REPRESENT 2019

In dit boek stellen we aan aantal analyses voor die wat verder ingaan op wat er precies gebeurd is tijdens de stembusgang van 26 mei 2019. We doen dat aan de hand van gegevens die we verzamelden in het kader van het verkiezingsonderzoek EOS RepRepresent 2019. Die werd gerealiseerd door een consortium van onderzoekers van de Universiteit Antwerpen, de ULB, de VUB, de UCLouvain en de KULeuven. Zij organiseerden een enquête bij de Belgische kiezers om te achterhalen welke de beweegredenen waren van hun stemgedrag.

De enquête verliep in twee stappen. Een eerste steekproef van 7609 respondenten werd ondervraagd tussen 5 april en 5 mei, dus net voor de verkiezingsdag. Er waren 3420 respondenten in Vlaanderen, 3133 in Wallonië en 1056 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Vervolgens werden tussen 28 mei en 18 juni dezelfde kiezers opnieuw gecontacteerd voor een interview, waarbij ze ook konden aangeven hoe ze op 26 mei gestemd hadden¹⁰. De respondenten vulden de vragenlijst online in. In totaal waren er 1978 kiezers uit Vlaanderen, 1429 uit Wallonië en 503 uit Brussel die aan de twee golven van het onderzoek deelgenomen hebben, of 3910 respondenten in totaal.

---

¹⁰ De vragenlijst en de criteria voor het trekken van de steekproef werden opgesteld door het interuniversitair consortium RepRepresent. Het verzamelen van de gegevens en het contact met de kiezers gebeurde door TNS Kantar.

De hoofdstukken die verder volgen steunen zich op die gegevens, vooral dan die uit de tweede golf, om te verklaren hoe de kiezers op 26 mei 2019 gestemd hebben. TNS Kantar heeft daarvoor uit de eigen bestanden met respondenten een steekproef getrokken die representatief is voor de Belgische bevolking voor criteria zoals leeftijd, geslacht en opleidingsniveau.

Omdat niet iedereen die aangezocht werd ook op de uitnodiging inging, kunnen er verschillen zijn tussen de demografische structuur van de bevolking en de steekproef uit het kiezerskorps. Om te verifiëren hoe groot die afwijkingen zijn, kan de steekproef vergeleken worden met officiële statistieken. Dat presenteren we in tabel 6. En daaruit blijkt dat de samenstelling van de steekproef in grote lijnen overeenkomt met de bevolking voor wat leeftijd en geslacht betreft. Voor dat laatste zien we echter wel een oververtegenwoordiging van mannen in de Vlaamse en de Brusselse steekproef, maar niet in de Waalse. Voor wat leeftijd betreft zien we dat de jongste groep (18-29 jaar) overal ondervertegenwoordigd is, en de groep van 65 oververtegenwoordigd.

Tabel 6. Sociaaldemografische kenmerken van de steekproef van EOS en van de bevolking (Bev.)

Categorieën	Vlaanderen		Wallonië		Brussel	
	EOS	Bev.	EOS	Bev.	EOS	Bev.
Man	58,1%	49,5%	48,6%	48,8%	54,8%	48,9%
Vrouw	41,9%	50,5%	51,4%	51,2%	45,2%	51,1%
Max. lager onderwijs	12,3%	27,0%	12,4%	33,1%	10,0%	24,3%
Max. middelbaar onderwijs	40,0%	41,6%	36,7%	39,5%	26,4%	36,5%
Hoger onderwijs	47,6%	31,4%	50,9%	27,4%	63,6%	39,2%
Leeftijd tussen 18 en 29	11,6%	17,7%	14,6%	19,3%	17,0%	23,5%
Leeftijd tussen 30 en 44	20,6%	24,2%	29,0%	24,7%	23,2%	33,0%
Leeftijd tussen 45 en 64	40,5%	34,5%	46,9%	34,2%	38,6%	31,2%
Ouder dan 65	27,4%	23,6%	9,7%	21,8%	21,2%	12,3%

Noot: door afrondingen zijn de totalen niet altijd precies 100%.

Het kenmerk waarop de steekproef het minst de samenstelling van de bevolking weerspiegelt is het opleidingsniveau. We zien daar een systematische oververtegenwoordiging van de kiezers met een hoger diploma (hoger onderwijs) en een ondervertegenwoordiging van diegenen met een diploma van lager onderwijs.

Naast die sociaaldemografische kenmerken, kunnen we de representativiteit van onze steekproef ook beoordelen door naar de electorale keuzes te kijken.

Tabel 7 presenteert de verdeling van de respondenten per partij waarvoor ze bij de federale verkiezingen gestemd hebben.

Tabel 7. Electorale keuze voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers van de respondenten in de EOS-steekproef en in de bevolking als geheel (Bev.)

<i>Vlaanderen</i>			<i>Wallonië</i>			<i>Brussel</i>		
Electoral keuze	EOS	Bev.	Electoral keuze	EOS	Bev.	Electoral keuze	EOS	Bev.
CD&V	10,4%	12,1%	cdH	6,6%	8,4%	cdH	4,0%	4,1%
Groen	9,0%	8,4%	Défi (FDF)	6,3%	3,3%	CD&V	2,0%	1,2%
N-VA	27,0%	21,8%	Ecolo	16,1%	11,7%	Défi (FDF)	13,8%	5,3%
Open VLD	8,9%	11,5%	MR	18,1%	16,2%	Ecolo- Groen	15,8%	12,2%
PVDA	6,9%	4,8%	PP	4,4%	2,5%	MR	17,2%	10,2%
SP.A	10,8%	9,3%	PS	20,8%	20,6%	N-VA	5,8%	3,3%
VB	20,4%	15,9%	PTB	14,0%	10,9%	Open VLD	1,2%	1,6%
Andere lijsten	1,4%	1,7%	Andere lijsten	3,3%	5,3%	PP	1,4%	1,6%
Blanco/ ongeldig	2,5 %	4,2 %	Blanco/ ongeldig	6,1%	7,4%	PS-SP.A	14,6%	19,0%
Niet ges- temd	2,9%	10,3%	Niet ges- temd	4,4%	13,7%	PTB- PVDA	9,8%	13,3%
						VB	2,2%	2,1%
						Andere lijsten	2,4%	1,6%
						Blanco/ ongeldig	4,8%	7,4%

Het meest ondervertegenwoordigd is de groep van de niet-kiezers. Dat is geen verrassing. In alle electorale enquêtes in Europa stellen we vast dat dit stemgedrag ondergerapporteerd wordt. Voor het overige hebben we een goede verdeling over de verschillende groepen van kiezers per partij. Toch zijn er kleine afwijkingen te zien. In Vlaanderen zijn kiezers van de N-VA en van het Vlaams Belang oververtegenwoordigd in de steekproef. In Wallonië zijn het de kiezers van de PS en van de PTB die oververtegenwoordigd zijn. In Brussel zijn het dan weer de kiezers van Défi en MR die wat talrijker aanwezig zijn in onze steekproef.

Om te vermijden dat die afwijkingen tussen de steekproef en de bevolking problemen oplevert, hebben de auteurs van de verschillende hoofdstukken hun analyses uitgevoerd op de bruto gegevens van de steekproef, maar ook op een steekproef die gewogen werd op de verschillen tussen steekproef en bevolking uit te vlakken. Wij hebben daarvoor wegingen ontwikkeld voor leeftijd, ges-

lacht, opleidingsniveau en stemgedrag. Afhankelijk van de methode die ze voor hun analyses gebruiken, hebben de auteurs die weggingen voor hun hoofdstukken gebruikt.

4. De verschillende kiezerskorpsen

Vooraleer we de hoofdstukken presenteren die proberen te begrijpen en te verklaren hoe er op 26 mei 2019 gestemd werd, kunnen we hier al een aantal resultaten van de EOS RepResent enquête bekijken en een eerste portret schetsen van de kiezers van de verschillende partijen. In wat volgt kijken we naar het sociaaldemografisch profiel van de kiezers (leeftijd, geslacht, opleidingsniveau) en naar enkele politieke attitudes (links-rechts positionering, politieke standpunten). Die portretten vormen de achtergrond waartegen de analyses in de volgende hoofdstukken kunnen geplaatst worden.

We bekijken eerst de Vlaamse partijen en dan de Franstalige. De kiezers uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest verdelen we over de ene of de andere groep in functie van de stem die ze uitgebracht hebben voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Een kiezer van bijvoorbeeld de Open VLD in Brussel wordt geteld bij de kiezers van die partij in de vijf Vlaamse provincies. Voor de tweetalige lijsten van Ecolo-Groen en van PvdA-PTB hebben we de kiezers verdeeld in functie van de taal waarin ze onze vragenlijst ingevuld hebben. Idealiter hadden we ook afzonderlijke profielen willen schetsen voor de Brusselse kiezers, maar de grootte van onze steekproef (503 respondenten) maakt dat erg lastig, omdat te veel partijen er minder dan 10% van de kiezers uitmaken (zie tabel 1.7) en dat levert in de steekproef te kleine aantallen op om betrouwbare uitspraken te kunnen doen.

4.1. De kiezers van de Vlaamse partijen

Tabel 8 bevat de man-vrouw verdeling in het electoraat van de Vlaamse partijen voor de verkiezing van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Daarbij vallen twee zaken op. De twee partijen die zich het meest aan de rechterkant van het politieke spectrum bevinden hebben een mannelijker electoraat dan het gemiddelde in onze steekproef. Daar tegenover staat dan dat Groen en SP.A een electoraat hebben dat vrouwelijker is dan het gemiddelde.

Kijken we naar het opleidingsniveau, dan zien we dat de partijen die meer hoger geschoolden in hun kiezerskorps hebben Groen, CD&V, Open VLD en N-VA zijn. Alle vier tellen ze duidelijk meer kiezers met een diploma van hoger onderwijs dan de kiezers in het algemeen.

Vooral Groen valt op met 71,2% van de kiezers die een diploma van hoger onderwijs hebben. Bij Vlaams Belang en bij PvdA zien we dan weer meer kiezers met een diploma van lager of middelbaar onderwijs. Vooral bij het kiezerskorps van Vlaams Belang is dat met 65,9% zeer uitgesproken.

Tabel 8. Verdeling naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau van het kiezerskorps van de Vlaamse partijen

	CD&V	Groen	N-VA	Open VLD	PVDA	SP.A	Vlaams Belang	Alle Vlaamse kiezers
Mannen	57,8	50,6	62,3	58,2	59,1	53,1	62,1	58,1
Vrouwen	42,2	49,4	37,7	41,8	40,9	46,9	37,9	41,9
Max. lager onderwijs	1,9	0,0	0,7	4,0	2,3	3,8	2,5	1,9
Max. middelbaar onderwijs	39,3	28,8	46,7	41,2	52,6	58,2	63,4	50,5
Hoger onderwijs	58,6	71,2	52,6	54,8	45,1	39,0	34,1	47,6
18-35 jaar	17,0	32,2	11,1	22,5	19,4	13,6	21,4	18,0
35-50 jaar	17,9	28,8	23,2	33,1	24,6	24,4	27,1	25,2
50-65 jaar	30,7	26,6	30,2	20,2	36,6	35,2	35,5	31,1
+ 65 jaar	34,4	12,4	35,5	24,2	19,4	26,8	16,0	25,7

De leeftijdsopbouw van de verschillende kiezerskorpsen varieert ook. Er zijn drie partijen die verhoudingsgewijs meer jongere kiezers (18 tot 35 jaar) hebben dan de andere. Dat is vooral het geval voor Groen – met een opvallend jong kiezerskorps – en in wat mindere mate voor Vlaams Belang en PvdA. Voor de groep van 35- tot 50-jarigen zien we dat ze oververtegenwoordigd zijn bij de kiezers van Open VLD en ook van Groen en Vlaams Belang. De 50- tot 65-jarigen zijn talrijker bij N-VA en CD&V. En logischerwijze zien we dan dat die oudere groep minder aanwezig is bij de kiezers van Groen, Vlaams Belang en PvdA.

De enquête van EOS RepResent laat ons ook toe de kiezers van de verschillende partijen te vergelijken in functie van hun politieke standpunten. Tabel 9 presenteert eerst de positie van de kiezers op een links-rechtsschaal gaande van 0 (links) tot 10 (rechts). De laatste kolom laat zien dat de Vlaamse kiezers zich gemiddeld een klein beetje rechts van het centrum positioneren (5,59). De kiezers van CD&V en van Open VLD plaatsen zichzelf zeer kort bij dat Vlaamse gemiddelde. Kiezers van SP.A, Groen en PvdA liggen kort bij elkaar en zitten duidelijk links van het centrum. De kiezers van N-VA en van Vlaams belang daarentegen staan duidelijk aan de rechterkant van het politieke spectrum.

Tabel 9. Politieke attitudes van de kiezers van de Vlaamse partijen

	CD&V	Groen	N-VA	Open VLD	PVDA	SP.A	Vlaams Belang	Alle Vlaamse kiezers
Zelfplaatsing links-rechts (0-10).	5,33	3,71	6,98	5,77	3,06	3,84	7,07	5,59
Sommigen vinden dat de overheid zo weinig mogelijk moet ingrijpen in de economie. Anderen vinden dat de overheid zo veel mogelijk moet ingrijpen in de economie (0-10).	6,27	6,24	5,62	5,93	5,97	6,22	5,75	5,88
Sommigen vinden dat niet-westerse allochtonen in Europa moeten kunnen leven met behoud van hun eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich moeten aanpassen aan de Europese cultuur (0-10).	7,07	5,98	7,85	7,09	5,95	6,96	7,66	7,23
“Ik zou een deel van mijn inkomen afstaan als ik er zeker van was dat dit het milieu zou verbeteren” (0-10).	4,66	6,09	3,53	4,58	4,08	3,74	2,81	3,88

Tabel 9 bekijkt ook de gemiddelde score tussen 0 en 10 voor drie politieke attitudes: de invloed van de overheid in de economie, de aanpassing van migranten aan de Europese cultuur en het idee om een deel van zijn inkomen af te staan indien dat het milieu ten goede zou komen. We namen deze drie grote conflictlijnen, omdat ze ook tijdens de electorale campagne centraal stonden.

Voor wat de interventie van de overheid in de economie betreft, bevindt het Vlaamse electoraat zich een beetje links van het centrum (een grotere interventie van de staat). Merkwaardig is wel dat de kiezers van de meeste partijen zich zeer kort bij dat gemiddelde bevinden. Geen enkele partij is verder dan 0,5 punten ervan verwijderd. Het centrum domineert dus in dit debat.

Kijken we naar de wens dat immigranten zich aanpassen aan de Europese cultuur, dan zien we een Vlaams electoraat dat duidelijk meer naar rechts neigt. De gemiddelde positie is 7,23, of duidelijk in het voordeel van het verlaten van de eigen cultuur en de aanpassing aan de Europese cultuur. De kiezersgroepen die van die positie afwijken doen dat naar links, naar het behoud van de eigen cultuur. Dat geldt voor de kiezers van Groen en van PvdA.

Wat het milieu betreft, is de Vlaamse kiezers niet echt gewonnen om een deel van het inkomen af te staan ten voordele van meer duurzame ontwikkeling (3,88). De verschillen tussen de kiezers van de verschillende partijen zijn echter wel groot. Vooral (en alleen) de kiezers van Groen zijn voorstanders van dit principe. De kiezers van CD&V en van Open VLD staan wat korter bij het centrum. De kiezers van PvdA, SP.A, N-VA en Vlaams Belang zijn duidelijke tegenstanders.

4.2. De kiezers van de Franstalige partijen

We kunnen dezelfde oefening maken voor de Franstalige partijen (tabel 10). Voor wat de verhouding man-vrouw betreft zijn er geen grote verschillen waar te nemen. We zien slechts een lichte oververtegenwoordiging van mannelijke kiezers bij Défi en MR.

Er zijn wel duidelijke verschillen naar opleidingsniveau. In het kiezerskorps van Ecolo, van de MR en iets mindere mate in dat van CDH en Défi zijn de houders van een diploma van hoger onderwijs talrijker dan gemiddeld in de bevolking. Bij de kiezers van PS en PTB zien we dan weer dat de houders van een diploma van middelbaar en van lager onderwijs oververtegenwoordigd zijn.

Kijken we naar de leeftijdsopbouw, dan vinden we de jongste kiezers terug bij Ecolo en PTB. Net als in Vlaanderen hebben de groenen en – in iets mindere mate – radicaal links een kiezerskorps dat verjongd is sinds de verkiezingen van 2019. De groep van 35- tot 50-jarigen is groter dan gemiddeld bij PTB, PS en CDH. De ouderen dan 50 zijn meer aanwezig bij de kiezers van de PS. De oudste groep vinden we talrijker terug bij de kiezers van CDH, MR en Défi. Die oudere groep is weinig aanwezig bij de kiezers van de PTB, terwijl die partij toch van een verhoging van het minimumpensioen een speerpunt van de campagne gemaakt had.

Tabel 10. Verdeling naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau van het kiezerskorps van de Franstalige partijen

	CDH	Défi	Ecolo	MR	PS	PTB	Alle Franstalige kiezers
Mannen	49,1	56,3	47,8	55,3	51,6	49,4	50,2
Vrouwen	50,9	43,7	52,2	44,7	48,4	50,6	49,8
Max. lager onderwijs	0,9	1,3	0,7	1,5	2,3	3,3	1,9
Max. middelbaar onderwijs	40,9	38,7	32,9	32,1	51,8	51,8	43,8
Hoger onderwijs	58,2	60,0	66,4	66,4	45,9	44,9	54,3
18-35 jaar	24,5	21,2	31,5	22,2	23,4	29,1	25,6
35-50 jaar	32,7	26,3	27,5	28,5	32,2	37,3	30,9
50-65 jaar	26,4	33,3	29,8	32,7	35,3	30,3	32,0
+ 65 jaar	16,4	19,2	11,2	16,6	9,1	3,3	11,5

In tabel 11 staan voor de Franstalige partijen de posities op dezelfde politieke attitudes als voor de Vlaamse partijen hierboven. Eerst is er de plaatsing op de links-rechts as, waar we zien dat de gemiddelde kiezer in Franstalig België zich precies in het centrum plaatst (5,0). Dat is slechts een klein verschil met de gemiddelde positie van de Vlaamse kiezer die 5,59 was. Het zijn de kiezers van de MR die het meest rechts zijn (6,71). De kiezers van Défi en van CDH bevinden zich net rechts van het centrum. De kiezers van Ecolo staan met 4,6 een beetje meer naar links. De kiezers van de PS en van de PTB plaatsen zichzelf wel duidelijk aan de linkerzijde, met 3,65 voor de PS en 3,62 voor de PTB.

Op de vraag of de overheid actief moet ingrijpen in de economie zijn de verschillen zeer klein. De gemiddelde positie van de Franstalige kiezers is centrumlinks (6,16), met opnieuw een erg klein verschil met de Vlaamse kiezers (5,88). Tussen de electoraten van de Franstalige partijen onderling is er nauwelijks variatie waar te nemen.

Tabel 11. Politieke attitudes van de kiezers van de Franstalige partijen

	CDH	Défi	Ecolo	MR	PS	PTB	Alle Franstalige kiezers
Zelfplaatsing links-rechts (0-10).	5,36	5,35	4,30	6,71	3,65	3,62	5,00
Sommigen vinden dat de overheid zo weinig mogelijk moet ingrijpen in de economie. Anderen vinden dat de overheid zo veel mogelijk moet ingrijpen in de economie (0-10).	6,34	5,96	6,16	6,42	6,42	6,12	6,16
Sommigen vinden dat niet-westerse allochtonen in Europa moeten kunnen leven met behoud van hun eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich moeten aanpassen aan de Europese cultuur (0-10).	6,71	7,56	6,71	7,64	6,76	6,61	7,08
“Ik zou een deel van mijn inkomen afstaan als ik er zeker van was dat dit het milieu zou verbeteren” (0-10).	4,47	3,50	5,48	4,13	4,27	3,34	4,09

Ook op de vraag naar het gewenste beleid inzake integratie van migranten verschillen de Franstalige kiezers niet van de Vlaamse. De gemiddelde positie is er een die pleit voor een assimilatie met de Europese cultuur (7,08). De partij wier kiezers die houding het sterkst verdedigen is de MR (7,64), gevolgd door Défi. Maar ook hier zijn de onderlinge verschillen niet bijzonder groot.

Op de vraag of men een deel van zijn inkomen zou afstaan voor een meer ecologische economie sluiten de Franstalige kiezers zich eveneens aan bij de Vlaamse kiezers, met een eerder afwijzende houding (4,09). Enkel de kiezers van Ecolo zijn een beetje voorstander van dat idee. De anderen zijn dus meer afwijzend, en dan vooral de kiezers van PTB en Défi.

5. Structuur van het boek

In de volgende hoofdstukken onderzoeken de leden van het interuniversitair consortium EOS RepResent verschillende aspecten van de federale, regionale en Europese verkiezingen van 2019, aan de hand van de enquêtegegevens die verzameld werden meteen na de verkiezingen. Vooreerst analyseren Patrick van Erkel, Jonas Lefevere, Stefaan Walgrave, Isãia Jennart, Anna Kern, Sofie Marien en Pierre Baudewyns de bewegingen van de kiezers tussen de verkiezingen van 2014 en 2019, en ook de bewegingen tijdens de campagne van 2019. Ine Goovaerts, Anna Kern, Emilie van Haute en Sofie Marien volgen met de vraag in welke mate de stemmen voor de twee grote winnaars van de verkiezingen – Vlaams Belang en PTB-PvdA – als een proteststem kan begrepen worden, of daarentegen toch meer een stem was uit steun voor de ideologische keuzes die deze partijen in hun programma's maken. In diezelfde optiek van een verkiezing die door ongenoegen en protest gekenmerkt werd, proberen Jean-Benoit Pilet, Lisa Van Dijck, Thomas Legein en Sofie Marien te kijken in welke mate de vraag naar een hervorming van de vertegenwoordigende democratie centraal staat in de wensen en verwachtingen van de kiezers van sommige partijen.

Deze eerste drie hoofdstukken gaan dus in op interpretaties van de verki-zingsuitslag die door verschillende politieke commentatoren naar voor ge-schoven werden. Aan de hand van degelijke wetenschappelijke methoden bevestigen ze een aantal van die lezingen, maar weerleggen ze er ook een aantal.

De vijf daaropvolgende hoofdstukken kiezen voor een andere logica. Zij gaan op zoek naar een aantal mechanismen die tot nog toe weinig belicht werden om de verki-zingsuitslag te duiden. In hoofdstuk 4 bestuderen Stefaan Walgrave, Patrick van Erkel, Isãia Jennart, Jonas Lefevere en Pierre Baudewyns de kiezers die geen uitgesproken positie innemen op de breuklijnen die het Belgisch politieke landschap vormgeven. Zo kijken ze naar kiezers die zich sociaaleconomisch aan de rechterzijde bevinden, maar aan de linkerzijde als het gaat om migratie, ethische vraagstukken of milieu, evenals kiezers die sociaaleconomisch links zijn maar voor de andere thema's eerder rechts. Uit hun analyse blijkt dat het belang dat de kiezers aan één van die thema's hechten bepaalt of ze bij het uitbrengen van hun stem eerder naar rechts of naar links gaan.

De hoofdstukken 5 en 6 hebben aandacht voor de emoties van de kiezers. Caroline Close en Emilie van Haute bestuderen eerst welke emoties de relatie tussen burger en politiek kenmerken. Patrick van Erkel en Emma Turkenburg kijken daarna welke gevoelens de kiezers hebben bij kiezers die besloten hebben op andere partijen dan de hunne te stemmen. Zij brengen een heel dui-

delijke tegenstelling aan het licht tussen links en rechts, die zowel op emoties als op ideologische tegenstellingen gebaseerd is.

De twee volgende hoofdstukken focussen meer op rationele elementen. Emilien Paulis bestudeert hoe de kiezers en hun directe netwerk van vrienden politiek met elkaar verbonden zijn, en hoe verschillen en overeenkomsten die tussen vrienden bestaan zich vertalen naar hun stemgedrag. Min Reuchamps, Lieven De Winter, Jérémy Dodeigne, Dave Sinardet en Peter Thijsen bestuderen in welke mate het hebben van persoonlijke contacten met leden van de andere taalgroep in België het stemgedrag kan bepalen.

In hoofdstuk 9 kijken Laura Uyttendaele, Isaia Jennart, David Talukder en Benoît Rihoux en hoe instrumenten die kiezers kunnen helpen om hun stem te bepalen (Stemtest/Test Electoral) een effect hebben op de keuzes die ze maken. Ze kijken in het bijzonder naar de mate waarin dergelijke instrumenten de kiezers kunnen aanzetten om te stemmen voor een partij die inhoudelijk beter aansluit bij hun eigen voorkeuren en overtuigingen. Cal Le Gall, Virginie Van Ingelgom en Ramon van der Does sluiten het boek af met een analyse van de Europese verkiezingen. Zij gaan dieper in op de factoren die leiden tot een verschillende stem voor het Europese niveau enerzijds, en voor het regionale en federale niveau anderzijds.

Hoofdstuk 1

Verschuivingen voor of tijdens de campagne?

Verschuivingen in partijkeuze tijdens de 2019 verkiezingen in België

Patrick van Erkel

Jonas Lefeveré

Stefaan Walgrave

Isaïa Jennart

Anna Kern

Sofie Marien

Pierre Baudewyns

In vergelijking met de verkiezingen van 2014 zagen we in de verkiezingen van 2019 substantiële verschuivingen van partijvoorkeuren in Vlaanderen en Wallonië. In Vlaanderen verloren alle traditionele partijen zetels, terwijl vooral het radicaal-rechtse Vlaams Belang en in mindere mate de radicaal-linkse PVDA hun aantal zetels sterk zagen toenemen. Wallonië zag eenzelfde verlies van de traditionele partijen, met de radicaal-linkse PTB en de groenen van Ecolo als duidelijke winnaars. Deze substantiële verschuivingen zijn echter niet verrassend vanuit een longitudinaal perspectief: kiezers zijn immers steeds minder loyaal aan partijen. Waar kiezers vroeger consistent voor dezelfde partij stemden, zorgt de toegenomen individualisering voor een ontzuiling van kiezers en partijen. Deze context zorgt voor een grotere volatiliteit in stemgedrag. Samenvattend is er de verwachting dat, aangezien partijvoorkeuren minder stabiel zijn geworden, steeds meer kiezers van stem zullen wisselen tussen verkiezingen (Mair en Müller, 2004; McAllister, 2002; Pedersen, 1979). Hoewel sommigen deze verandering zien als een indicatie dat kiezers rationeler zijn geworden en bewust hun opties afwegen, zien anderen deze toegenomen volatiliteit eerder als een indicatie van besluiteloosheid (Van Der Meer, Elsas, Lubbe en Brug, 2015). Voorstanders van die laatste interpretatie tonen bijvoorbeeld aan dat, hoewel sommige kiezers wisselen tussen partijen die ideologisch “dicht” bij elkaar staan, anderen gro-

te afstanden afleggen in de ideologische ruimte, wat suggereert dat ideologie en beleidsoverwegingen minder invloed hebben op het (al dan niet) wisselen van partij (Katz, Rattinger en Pedersen, 1997). Los van de normatieve vragen rond veranderingen in stemgedrag, wordt de claim dat volatiliteit toeneemt steeds meer genuanceerd door empirisch onderzoek. Hoewel er een stijgende trend zichtbaar is, maskeert deze algemene trend substantiële verschillen tussen landen. Zo kennen meerpartijensystemen bijvoorbeeld hogere niveaus van volatiliteit dan tweepartijensystemen (Lachat, 2007), en zagen we in diverse Europese lidstaten zelfs een afname van volatiliteit in het voorbije decennium (Dassonneville en Hooghe, 2011).

Vergeleken met deze algemene bevindingen, zien we in België een sterk wisselend patroon inzake volatiliteit wanneer we kijken naar de “netto” volatiliteit via de zogenoemde Pedersen index. Dassonneville and Baudewyns (2014) bekijken deze Pedersen index van 1961 tot 2014, en vinden een licht stijgende longitudinale trend die echter wordt gekenmerkt door grote pieken en dalen, met de hoogste netto volatiliteit score in 2010 (17,6 in Vlaanderen). Dat gezegd hebbende, geeft netto volatiliteit enkel een indicatie van de zetelverschuivingen op een geaggregeerd niveau, waarbij veranderingen in stemgedrag op het individuele niveau mogelijk onderbelicht blijven. Op het individuele niveau suggereert bewijs op basis van recente verkiezingen dat een substantieel deel van het electoraal van partijvoorkeur wisselt tussen verkiezingen. Op basis van gerapporteerd kiesgedrag in de huidige en de vorige verkiezingen schat Swyngedouw (2008) dat 28,5% van de Vlaamse kiezers van partij gewisseld is tussen de federale verkiezingen van 2003 en 2007. Tussen 2007-2009 en 2010-2014 wisselde ongeveer vier op de tien Belgische kiezers van partijvoorkeur (Dassonneville en Baudewyns, 2014; Walgrave, Lefevere en Hooghe, 2010).

In deze context wil dit hoofdstuk drie vragen beantwoorden rond de Belgische verkiezingen van 2019. Ten eerste, hoeveel kiezers veranderden van stemkeuze, zowel tussen de verkiezingen van 2014 en 2019, als tijdens de laatste weken van de campagne? Ten tweede, tussen welke partijen wisselden deze kiezers? Ten derde, wat is het profiel van deze wisselende kiezer? Dit hoofdstuk begint met het aanvullen van de bestaande analyses rond netto volatiliteit met een update van de periode 2014-2019. Vervolgens gebruiken we de RepResent survey data om individuele veranderingen in Vlaanderen en Wallonië te onderzoeken. Hierbij onderzoeken we zowel veranderingen in stemgedrag tussen verkiezingen (2014-2019) als tijdens de campagne van 2019, en bekijken we ook het stemgedrag van zowel de onbesliste kiezers als kiezers die voor het eerst mochten stemmen. We eindigen met een analyse van de karakteristieken van de wisselende kiezer: welk type kiezer is meer geneigd om van partij te wisselen?

1. Methode

Onze analyses zijn gebaseerd op twee datasets. Voor de analyse van netto volatiliteit (de Pedersen index) maken we ten eerste gebruik van de officiële verkiezingsresultaten (<https://verkiezingen2019.belgium.be/nl>). Ten tweede gebruiken we de RepResent survey (het inleidende hoofdstuk verschaft bijkomende details over dit onderzoek). Drie vragen uit de survey staan centraal in onze analyses: de retrospectieve stemkeuze in 2014, de stemintentie in de eerste golf in 2019, en de gerapporteerde stemkeuze in de tweede golf. De retrospectieve stemkeuze in de verkiezingen van 2014 werd op de volgende manier gemeten: “Op welke partij stemde u voor de Kamer bij de vorige nationale verkiezingen (in mei 2014)?”. De antwoordcategorieën bestonden uit de partijen (Vlaanderen: CD&V, Groen, N-VA, Open VLD, PVDA, SP.A, Vlaams Belang, Wallonië: cdH, Ecolo, Défi, PP, MR, PS, PTB), anders, blanco of ongeldig gestemd, niet gaan stemmen, nog niet mogen stemmen, en “ik weet het niet meer”. Stemintentie in de eerste golf werd via de volgende vraag gemeten: “Als er vandaag al federale verkiezingen voor de Kamer zouden zijn, op welke van de volgende partijen zou u dan stemmen?”. De antwoordcategorieën bestonden uit de partijen, anders, blanco of ongeldig, “ik mag nog niet stemmen”, en “weet ik niet”. Tenslotte werd de gerapporteerde daadwerkelijke stemkeuze in 2019 gemeten door respondenten in de (post-electorale) tweede golf te vragen: “Op welke partij stemde u voor de Kamer tijdens de verkiezingen van 26 mei 2019?”. De antwoordcategorieën bestonden uit de partijen, andere partij, blanco of ongeldig gestemd, niet gaan stemmen, nog niet mogen stemmen, en “ik weet het niet meer”. Voor onze analyses gebruiken we enkel respondenten die op al deze vragen aangaven op een partij te hebben gestemd (met uitzondering van “andere partij”). Dit resulteert in 1470 respondenten in Vlaanderen en 860 in Wallonië.

Voor de analyse waarbij we onderzoek doen naar het profiel van de wisselende kiezer, gebruiken we ook enkele bijkomende vragen die beschikbaar zijn in de survey. In navolging van Dassonneville (2012), groeperen we deze factoren in vier categorieën: sociaal-structurele factoren, ideologie, politieke sofisticatie en politiek ressentiment.

De volgende variabelen zijn gerelateerd aan de sociaal structurele factoren: Geslacht (“Wat is uw geslacht”, 1 = Man, 2 = Vrouw), Leeftijd (“Wat is uw leeftijd?”), Opleidingsniveau (“Wat is uw hoogst behaalde opleidingsniveau?”, 1 = Geen of lager onderwijs, 2 = Middelbaar onderwijs (referentiecategorie), 3 = Hoger opgeleid), en Sociale klasse (1 = inactief (referentiecategorie), 2 = Arbeider, 3 = Middenklasse, 4 = Hogere klasse¹). (2) Ideologische factoren bestaan uit de Links-Rechts positie van de respondent (“In de politiek worden de termen ‘links’ en ‘rechts’ vaak gebruikt. Kan u uw eigen opvattingen plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 ‘links’, 5 ‘in het centrum’ en 10 ‘rechts’ betekent?”), Ideologisch extremisme (een hercodering van de links-rechtsvraag waarbij 0 “centrum” betekent en 5 een “extreme” positie aan de linker- of rechterkant), en de afstand in partij evaluatie, wat het verschil meet tussen de twee hoogst scorende partijen van de respondent op de zogenaamde “electoral utility” vraag, die meet in welke mate de verschillende partijen electoraal nut opleveren voor de respondent [“In Vlaanderen/Wallonië zijn verschillende politieke partijen actief. Kunt u aangeven hoe waarschijnlijk het is dat u in toekomstige verkiezingen ooit voor de onderstaande partijen zou stemmen?”, de antwoorden variëren van 0 (heel onwaarschijnlijk) tot 10 (heel waarschijnlijk)]. Met andere woorden, deze maat geeft aan in welke mate het wisselen van stemgedrag komt doordat kiezers meerdere partijen hebben die ze op gelijke voet plaatsen. (3) Politieke sofisticatie bestaat uit de volgende indicatoren: Politieke kennis (somschaal van 0 tot 6 gebaseerd op feitelijke kennisvragen, waarbij een hogere score meer kennis betekent, $\alpha = 0,72$), Politieke interesse (“In welke mate bent u in het algemeen geïnteresseerd in politiek”, 0 = Totaal ongeïnteresseerd, 10 = Zeer geïnteresseerd), Politieke participatie (een somschaal van 0-9, gebaseerd op negen vormen van politieke participatie die respondenten wel of niet kunnen hebben gedaan. Hogere scores geven een hogere participatie aan, $\alpha = 0,86$) en Blootstelling aan de campagne (een somschaal gebaseerd op zes items die de blootstelling aan verschillende campagne media weergeeft, $\alpha = 0,82$). We meten politiek ressentiment via Politiek zelfvertrouwen (somschaal gebaseerd op acht items, $\alpha = 0,74$) en Politiek vertrouwen (somschaal gebaseerd op vier items die het vertrouwen in politieke partijen, het federale parlement, politici en de Europese Unie meten, $\alpha = 0,93$).

---

¹ Gebaseerd op het hoofdberoep van de respondent. Inactief = met pensioen, werkeloos, student of huisman/-vrouw. Arbeider = ongeschoolde arbeider. Middenklasse = geschoolde arbeider, zelfstandige, bediende. Hogere klasse = Vrij beroep (dokter, advocaat...) of leidinggevende functie.

2. Netto volatiliteit 2014-2019

Om een beeld te krijgen van de geaggregeerde volatiliteit in Vlaanderen en Wallonië geef tabel 1.1 een overzicht van de verkiezingsresultaten op het federale niveau voor beide regio's in 2014 en 2019. De tabel toont de score van elke partij in 2014 en 2019, en het verschil tussen beide verkiezingen.

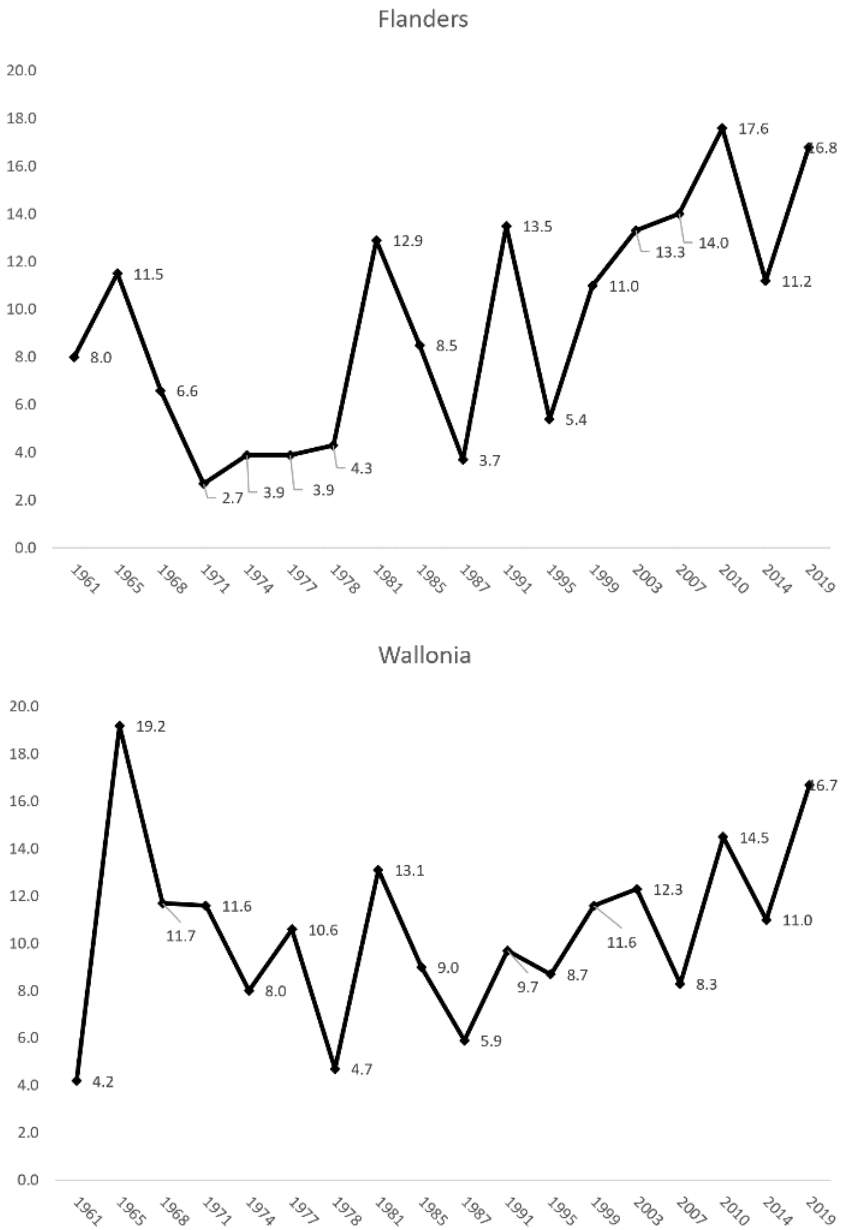
Tabel 1.1. Netto verschuivingen in partijvoorkeur tussen de federale verkiezingen van 2014 en 2019 (officiële resultaten)

<i>Vlaanderen</i>				<i>Wallonië</i>			
Partij	2014	2019	Δ (verschil)	Partij	2014	2019	Δ (verschil)
CD&V	18,5 %	14,2 %	-4,3	CDH	14,0 %	10,7 %	-3,3
Groen	8,6 %	9,8 %	1,2	Défi (FDF)	2,4 %	4,1 %	1,7
N-VA	32,4 %	25,5 %	-6,9	Ecolo	8,2 %	14,9 %	6,7
Open VLD	15,5 %	13,5 %	-2,0	MR	25,8 %	20,5 %	-5,3
PVDA	2,8 %	5,6 %	2,8	PP	4,5 %	3,2 %	-1,3
SP.A	14,0 %	10,8 %	-3,2	PS	32,0 %	26,1 %	-5,9
VB	5,8 %	18,7 %	12,9	PTB	5,5 %	13,8 %	8,3
Andere	2,2 %	1,9 %	-0,3	Autres	7,6 %	6,7 %	-0,9
Netto volatiliteit			16,8	Netto volatiliteit			16,7

Op basis van de verschillen in stemmenaandeel tussen 2014 en 2019 hebben we de Pedersen index berekend, wat een gebruikelijke maat is voor netto volatiliteit. Deze index is gecreëerd door de som van de absolute verschillen in stemmenaandeel tussen 2014 en 2019 bij elkaar op te tellen en te delen door twee (Pedersen, 1979). Eenvoudig gesteld: hoe hoger de Pedersen index, hoe groter de volatiliteit tussen twee verkiezingen. Als we kijken naar het gehele land waren deze verkiezingen historisch gezien de meest volatiele verkiezingen, met 2010 op de tweede plaats (een volatiliteitsscore van 14,9). Kijken we apart naar de regio's dan vinden we volatiliteitsscores van 16,8 in Vlaanderen en 16,7 in Wallonië, wat historisch gezien nog steeds zeer hoog is.

Figuur 1.1. Netto volatiliteit in Vlaanderen en Wallonië, 1961-2019.

Bron: Deschouwer (2009), Dassonneville en Baudewyns (2014).

Om dit in perspectief te plaatsen, geeft figuur 1.1 een grafische weergave van de netto volatilitéitsscore van 1961 tot 2019. In Vlaanderen waren enkel de verkiezingen van 2010 nog volatieler met een volatilitéitsscore van 17,6, maar deze verkiezingen waren zogenaamde “flash elections” na het vallen van de federale regering. Voor Wallonië moeten we helemaal teruggaan naar 1965 om meer volatiele verkiezingen te vinden (volatilitéitsscore van 19,2). Samengevat: de 2019 verkiezingen zagen historisch grote stemverschuivingen van de ene partij naar de andere. Echter, deze verschuivingen tonen enkel welke partijen wonnen en verloren, wat substantiële verschuivingen tussen partijen kan maskeren. In de volgende sectie onderzoeken we daarom de kiezersstromen van en naar de verschillende partijen in meer detail.

3. Verschuivingen in partijvoorkeur tussen 2014 en 2019

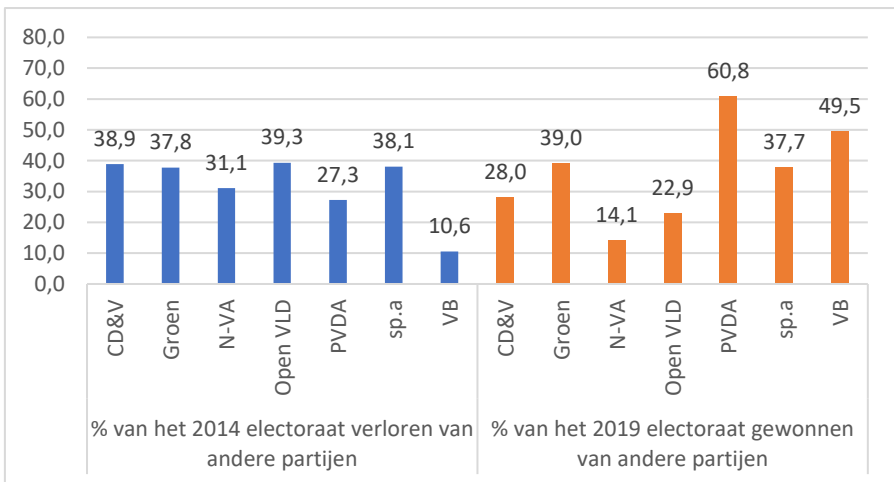
Hoewel de netto volatilitéit laat zien dat een groot aantal kiezers van partij wisselde tussen 2014 en 2019, ligt het daadwerkelijke percentage van kiezers die wisselden waarschijnlijk nog veel hoger. Bij wijze van voorbeeld: als 1.000 kiezers van partij x naar partij y gaan en nog eens 1.000 kiezers wisselden van partij y naar partij x, dan zullen deze kiezers niet terug te vinden zijn in de Pedersen index. Netto volatilitéitsscores onderschatten daardoor het daadwerkelijke aandeel van kiezers die van partij wisselden. Om een beter inzicht te krijgen in de mate waarin kiezers van partij wisselden, moeten we daarom kijken naar de stemverschuivingen van individuen.

Van de respondenten die aangaven zowel in 2014 als 2019 voor een partij te hebben gestemd, veranderde 32,2% van de Vlaamse kiezers en 31,6% van de Waalse kiezers van partij. Met andere woorden, bijna 1 op 3 kiezers veranderde van partijvoorkeur tussen deze twee verkiezingen, en dit cijfer is bijna identiek in Vlaanderen en Wallonië. Let op dat deze meting nog steeds een conservatieve inschatting is. We vragen kiezers in 2019 naar hun stemgedrag van 2014, vijf jaar later. Dit soort vragen, die van respondenten vragen dat ze gedrag uit het (verre) verleden rapporteren, geven vaak vertekende resultaten op: respondenten zijn eerder geneigd om hun huidige partijvoorkeur op te geven om op die manier consistent over te komen (van Elsas, Miltenburg en Van Der Meer, 2016). Het daadwerkelijke aandeel van kiezers dat van partij wisselde is daarom waarschijnlijk nog hoger.

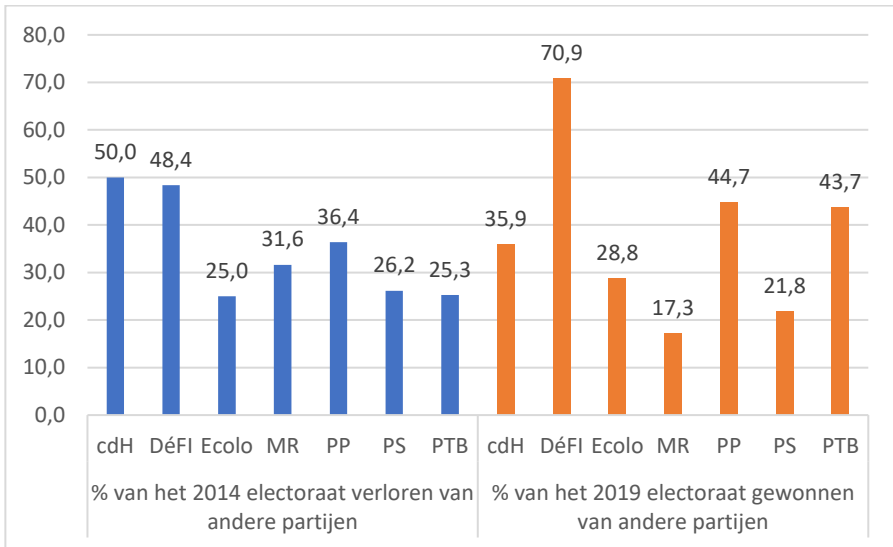
Voor de kiezers die wisselden van partij bekijken we eerst in welke mate partijen kiezers verloren die in 2014 nog voor hen stemden, en in welke mate de partijen in 2019 kiezers wonnen die in 2014 nog voor een andere partij stemden. Dit wordt weergegeven in figuur 1.2 en 1.3. Het linkse paneel (blauwe staven) geeft het percentage weer van het electoraat van die partij in

2014 dat naar een andere partij is gegaan in 2019. Het rechter paneel (oranje staven) geeft het percentage “inkomende” kiezers weer: kiezers die in 2014 nog voor een andere partij stemden, maar in 2019 voor die partij kozen. Omdat de basis waarop de percentages berekend worden anders is voor het linker en rechter paneel – links vormt de grootte van het electoraat in 2014 de basis, rechts de grootte van het electoraat in 2019 – kunnen we deze cijfers niet direct van elkaar aftrekken om de nettowinst of verlies te berekenen. Desondanks geven deze cijfers ons meer inzicht in de mate waarin partijen hun kiezers van 2014 wisten te behouden of te verliezen, en de mate waarin ze in 2019 kiezers van andere partijen wisten aan te trekken.

Figuur 1.2. Percentage kiezers dat elke partij won en verloor tussen de verkiezingen – Vlaanderen, N=1470

Figuur 1.3. Percentage kiezers dat elke partij won en verloor tussen de verkiezingen – Wallonië, N=860

De Vlaamse regeringspartijen – CD&V, Open VLD en N-VA – verloren niet systematisch meer kiezers dan de oppositiepartijen, in het bijzonder Groen en SP.A. N-VA was zelfs succesvoller in het behouden van haar kiezers van 2014 dan de andere traditionele partijen (68,9%; 31,1% verliet de partij). Echter, de regeringspartijen waren relatief minder succesvol in het winnen van kiezers van andere partijen. Bij N-VA stemde slechts 14% van de mensen die in 2019 voor de partij stemden – voor een andere partij in 2014. Voor Open VLD en CD&V was dit respectievelijk 22,9% en 28,0%. Wanneer we dit vergelijken met de oppositiepartijen, dan zien we dat het percentage van inkomende kiezers bij hen systematisch hoger ligt. Groen en SP.A wisten een relatief groot percentage van hun electoraat in 2019 van andere partijen aan te trekken, hoewel we wel enigszins voorzichtig moeten zijn met conclusies over SP.A en Groen, omdat onze steekproef hun respectievelijke verlies en winst licht onderschat. Als we kijken naar Vlaams Belang en PVDA, dan zien we dat zij de duidelijke winnaars waren. Het succes van PVDA kan vooral worden verklaard doordat ze succesvol was in het aantrekken van kiezers van andere partijen. Het succes van Vlaams Belang kan verklaard worden omdat zij aan de ene kant 89% van haar kiezers in 2014 kon behouden – dit heeft mogelijk te maken met het feit dat na verschillende verkiezingsnederlagen de partij in 2014 terug moest vallen op haar kernelectoraat – terwijl ze aan de andere kant veel nieuwe kiezers wist

aan te trekken van andere partijen (maar relatief minder dan PVDA). Bijna de helft van het VB electoraat van 2019 stemde in 2014 nog voor een andere partij.

Als we naar Wallonië kijken, dan zien we dat het beeld op sommige punten anders is. De zittende partij in de federale regering, MR, verloor duidelijk kiezers, maar hetzelfde geldt voor de twee andere traditionele partijen, cdH en in minder mate PS. Défi zag een hoge volatiliteit. De partij verloor bijna 50% van haar kiezers, maar wist er nog meer aan te trekken, waardoor deze stromen elkaar deels opheffen en de partij winst boekte. De duidelijk winnaar is echter PTB. Als we kijken naar de bruto stromen, verloor de partij 25% van haar kiezers in 2014, maar ze won meer dan 40% van haar electoraat van andere partijen. Een kanttekening: onze data lijkt de winst van Ecolo en het verlies van PP minder goed te voorspellen. Voor Ecolo bijvoorbeeld lijken de instroom en uitstroom gebalanceerd. Hoewel dit deels komt omdat de in- en uitstroom berekend worden op basis van een ander electoraat, onderschatten we de overwinning van Ecolo nog steeds als we het omzetten naar stemaandelen. We onderschatten ook lichtjes het verlies van PS. Dat betekent dat we voor deze partijen iets voorzichtiger moeten zijn met onze conclusies. Noteer dat als we gewichten gebruiken onze conclusies over het Waalse partijlandschap lichtjes wijzigen².

We kunnen meer gedetailleerd naar deze stromen kijken door de kiezersbewegingen tussen de verschillende partijen te bestuderen. Tabel 1.2 toont de beweging van de Vlaamse kiezers in onze steekproef in de periode 2014-2019. Figuur 1.4 geeft een grafische presentatie van dezelfde stromingen: aan de linkerkant zien we het electoraat van de partij in 2014, die naar verschillende partijen stromen in 2019 (rechterkant). Bij wijze van voorbeeld: de tabel toont dat 113 van onze respondenten – ongeveer 61% van het electoraat in 2014 – loyaal bleven aan CD&V; 17 respondenten (ongeveer 9,2% van het electoraat van CD&V in 2014) wisselden van CD&V naar N-VA in 2019, terwijl 22 respondenten (ongeveer 4% van het 2014 electoraat van N-VA) van N-VA in 2014 naar CD&V in 2019 wisselden. Figuur 1.4 toont dit grafisch: we zien een grote stroom (113 respondenten) die van CD&V in 2014 naar CD&V in 2019 gaan, maar ook 4 andere stromen die zich afsplitsen richting N-VA, Open VLD, VB en SP.A. CD&V had wel een inkomende stroom van N-VA kiezers, maar niet genoeg om te compenseren voor haar uitstroom. Het is belangrijk om te benadrukken dat, ondanks de substantiële steekproefgrootte, individuele kiezersstromen vaak slechts een beperkt aantal respondenten bevatten. Dit komt doordat kiezers potentieel naar

---

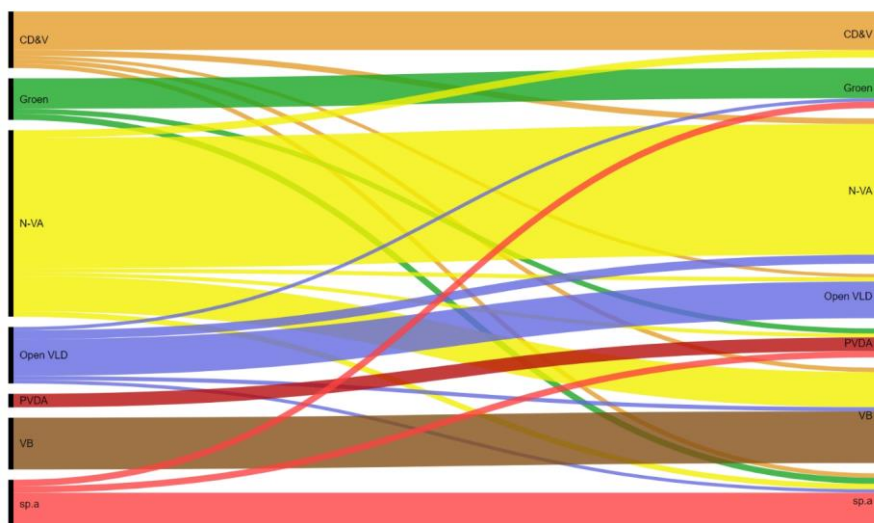
² Voor cdH en Défi zijn de uitstromen kleiner als we data wegen.

veel partijen kunnen gaan; dit zorgt voor kleine aantallen respondenten voor de specifieke stromen van de ene partij naar de andere partij (terwijl de meeste kiezers überhaupt niet veranderen). Daarom moeten we voorzichtig zijn met het trekken van te sterke conclusies en presenteren we in tabel 1.2 en figuur 1.4 enkel stromen van meer dan 10 respondenten.

Tabel 1.2. Veranderingen van partijvoorkeur tussen 2014 en 2019 – Vlaanderen, N=1470

	CD&V	Groen	N-VA	Open VLD	PVDA	SP.A	VB
CD&V	113		☑17	☑10		☑13	☑13
Groen		89	☑22	☑10	☑15	☑18	
N-VA	☑22		384	☑12	☑11		☑103
Open VLD	☑17	☑10	☑26	108		☑10	☑12
PVDA		☑15	☑11		40	☑19	
SP.A	☑13	☑18	☑16	☑10	☑19	104	
VB	☑13		☑103	☑12			152

Figuur 1.4. Veranderingen van partijvoorkeur tussen 2014 (links) en 2019 (rechts) – Vlaanderen, N=1470

Als we kijken naar de tabel en het figuur, dan zien we dat vanuit de grootste stroom kiezers van N-VA in 2014 naar Vlaams Belang in 2019 gaat. N-VA verloor 18,5% van haar kiezers uit 2014 aan Vlaams Belang. Voor Vlaams Belang is dit bijna een derde van haar kiezers in 2019 (32,4%). Vlaams Belang was ook in staat om kiezers aan te trekken van de andere regeringspartijen, hoewel in mindere mate. 4,3% van het electoraat van Vlaams Belang in 2019 (13 respondenten) kwam van CD&V, terwijl 4% (12 respondenten) van Open VLD kwam. Het succes van Vlaams Belang kan dus worden verklaard door het feit dat zij enerzijds haar electoraat van 2014 wist te behouden, maar tegelijkertijd kiezers wist aan te trekken van de regeringspartijen, vooral N-VA³. Meer algemeen lijken de coalitiepartijen CD&V, Open VLD en N-VA veel kiezers aan elkaar te verliezen en van elkaar te winnen: met uitzondering van één stroom (Open VLD naar CD&V) waren alle stromen tussen de voormalige coalitiepartijen substantieel (meer dan 10 respondenten), hoewel voor CD&V de uitstroom duidelijk groter is dan het aantal kiezers dat de partij wist aan te trekken van haar voormalige coalitiepartners.

Terwijl Vlaams Belang vooral kiezers won van de (voormalige) regeringspartijen, vinden we dat de andere winnaar van de verkiezingen, PVDA, kiezers wist te winnen van een diverse groep partijen. De partij was in staat om stemmen te “stelen” van zowel de linker- als de rechterzijde van het politieke spectrum: respectievelijk 18,6% (19 respondenten) en 14,7% (15 respondenten) van het electoraat van PVDA in 2019 kwam van SP.A en Groen. Maar PVDA won ook kiezers van N-VA: ongeveer 10,8% (11 respondenten) van het electoraat van PVDA in 2019 stemde in 2014 nog voor N-VA.

Tenslotte zien we een interessante dynamiek aan de linkerkant van het politieke spectrum: kiezers van Groen en SP.A wisselden heen en weer, maar het lijkt erop dat vooral Groen kiezers verloor aan PVDA. De instromende groep kiezers die Groen wist aan te trekken van de socialistische partij werd deels teniet gedaan door verliezen aan radicaal links. Echter, wanneer we kijken naar de gewogen analyses, zien we dat, hoewel nog steeds aanwezig, deze stromen onder de 10 respondenten liggen en daarom niet robuust zijn.

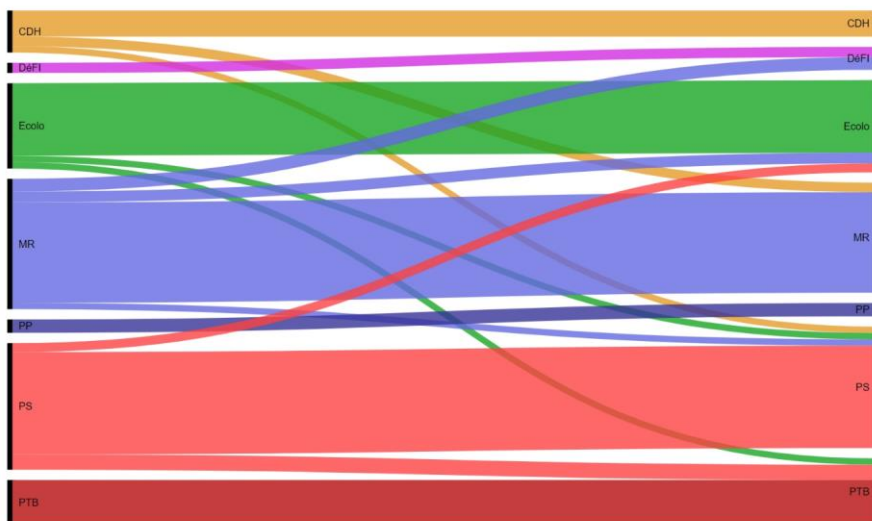
---

³ Noteer dat hoewel we in de ongewogen analyse geen substantiële beweging zien van Groen naar Vlaams Belang, zien we in de gewogen analyse wel een beweging van meer dan 10 respondenten. Echter, gegeven dat deze bevinding niet robuust is over de verschillende analyses, lijkt deze beweging toch eerder beperkt.

Tabel 1.3. Veranderingen van partijvoorkeur 2014 en 2019 – Wallonië, N=860

	cdH	Défi	Ecolo	MR	PP	PS	PTB
cdH	41			☒ 15		☒ 10	
Défi		16		☒ 20			
Ecolo			114	☒ 17		☒ 10	☒ 10
MR	☒ 15	☒ 20	☒ 17	158		☒ 10	
PP					21		
PS	☒ 10		☒ 10	☒ 14		161	☒ 24
PTB			☒ 10			☒ 24	71

Figuur 1.5. Veranderingen van partijvoorkeur tussen 2014 (links) en 2019 (rechts) – Wallonië, N=860

Tabel 1.3 en figuur 1.5 tonen de verschuivingen van kiezers tussen 2014 en 2019 in Wallonië. Een paar zaken vallen op. Allereerst zien we dat in tegenstelling tot haar Vlaamse tegenhanger, PVDA, de instroom van de radicaal-linkse PTB beperkt is tot de linkerkant van het politieke spectrum. Respektievelijk 19% (24 respondenten) en 7,9% (10 respondenten) van het PTB

electoraat in 2019 stemde voor PS en Ecolo in 2014⁴. Ten tweede won Ecolo de meeste van haar kiezers van MR en PS. Respectievelijk 10,6% (17 respondenten) en 8,8% (14 respondenten) van het Ecolo electoraat in 2019 stemde voor MR en PS in 2014. Ten derde vinden we dat MR haar kiezers verloor aan een brede groep partijen. Een grote stroom, kiezers ging van MR naar Défi; 8,7% van het MR electoraat in 2014. Dit hoeft niet te verbazen gegeven de gebeurtenissen tussen de MR en het FDF van Maingain⁵. Anderzijds verloor MR ook kiezers aan Ecolo en PS, respectievelijk 7,4% en 4,3%.

4. Kiesbewegingen tijdens de campagne van 2019

Tot dusver hebben we gefocust op de veranderingen tussen de verkiezingen van 2014 en 2019. In de RepResent survey werden respondenten echter tweemaal bevraagd: een eerste keer (minstens) drie weken voor de verkiezingen en een tweede keer onmiddellijk na de verkiezingen. Daardoor kunnen we een vergelijking maken tussen de gerapporteerde partijvoorkeur van respondenten voor de korte campagne, en hun daadwerkelijke stemgedrag na de verkiezingen. Dit geeft inzicht in de mate waarin burgers van partij wisselden tijdens de campagne en ook hoe partijen het deden gedurende de korte campagne.

Ongeveer één op de vijf respondenten wisselde van partijvoorkeur tijdens de korte campagne in Vlaanderen (20,8%) en Wallonië (21,6%). Ter vergelijking, in 2009 wisselde 25,0% van de kiezers tijdens de campagne. Hoewel dit aangeeft dat de campagne ertoe doet, aangezien één op vijf kiezers nog van stem veranderde gedurende deze periode, ligt het substantieel lager dan het aantal wisselende kiezers tussen 2014 en 2019. Dit wordt bevestigd wanneer we onze respondenten vragen wanneer ze hebben besloten op wie ze stemmen: 61,2% van de Vlaamse en 54,9% van de Waalse kiezers had al voor de start van de campagne besloten voor wie ze zouden stemmen. Kort gezegd: onze data suggereren dat de grote verschuivingen voor, en niet tijdens de campagne gebeurden. Anderzijds blijkt uit de analyses die we hieronder bespreken dat dit niet altijd geldt voor kiezersstromen tussen specifieke partijen.

Wanneer we inzoomen op de kiezers die tijdens de campagne wisselden, krijgen we een beter beeld over welke partijen “verloren” tijdens de laatste

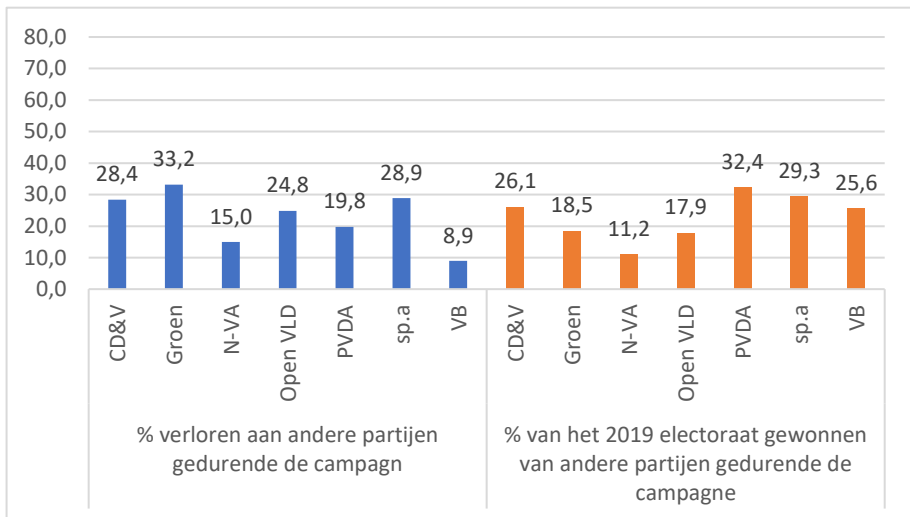
---

⁴ Deze resultaten moeten met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, aangezien de stroom lager dan 10 is met de gewogen dataset. Wanneer we de data wegen vinden we ook een beweging van MR naar PTB.

⁵ Let op dat wanneer we herwegen voor stemgedrag de stroom substantieel kleiner is.

drie weken van de campagne, en welke partijen “wonnen”. Figuur 1.6 toont voor Vlaanderen het wisselen binnen de campagne. Het linker paneel (blauwe staven) toont per partij het percentage kiezers dat van plan was voor die partij te stemmen, maar uiteindelijk toch voor een andere partij koos. Dit is dus het percentage van virtuele kiezers die de partij “verloor” tijdens de korte campagne. Het rechter paneel (oranje staven) toont het percentage van kiezers die uiteindelijk voor de partij hebben gekozen tijdens de verkiezingen, maar die bij de start van de campagne nog overwogen om voor een andere partij te stemmen. Dit is dus het percentage aan kiezers dat de partij heeft ‘gewonnen’ gedurende de korte campagne. Opnieuw kunnen we deze percentages niet eenvoudigweg van elkaar aftrekken om zo de “netto” winst of verlies te berekenen, aangezien de basis waarop de percentages worden berekend anders is voor het linker paneel (het aantal kiezers dat op partij x zou stemmen bij de start van de campagne) en het rechter paneel (het aantal kiezers dat uiteindelijk voor partij x stemde). Desondanks geeft het figuur ons inzicht in de mate waarin partijen kiezers verloren gedurende de campagne, of kiezers wisten te winnen in deze laatste weken.

Figuur 1.6. Percentage kiezers dat elke partij verloor (links) of won (rechts) tijdens de korte campagne – Vlaanderen, N=1470

Er vallen een paar zaken op. Ten eerste toont het figuur dat vooral Groen potentiële kiezers verloor tijdens de laatste drie weken. Ongeveer één derde (33,2%) van de kiezers die voor de korte campagne nog voor Groen zou stemmen, stemde uiteindelijk voor een andere partij. Hoewel we ze niet direct kunnen vergelijken door de verschillende basis, is het gat tussen de instroom (18,5%) en uitstroom (33,2%) voor Groen het grootst. Dit suggereert dat de partij het tijdens de korte campagne het minst goed deed ten opzichte van haar tegenstanders. Daarnaast is dit ook een trendbreuk als we het vergelijken met de beweging van kiezers tussen 2014 en de start van de campagne (niet in grafiek), waar Groen meer kiezers wist te winnen (34,3%) dan te verliezen (18,2%). Dit toont aan dat Groen redelijk veel kiezers wist aan te trekken tussen 2014 en de start van de campagne, maar vervolgens een deel van haar prospectieve kiezers weer verloor tijdens de campagne. Zonder een systematische analyse van de Groene campagne en de interacties tussen Groen en de andere partijen is het moeilijk om te zeggen dat Groen een “slechte” campagne heeft gevoerd, maar het is wel zo dat de campagne van Groen er niet in slaagde om de virtuele Groen-kiezer vast te houden.

Ten tweede toont de figuur dat het verlies van N-VA niet tijdens de campagne plaatsvond. Beide staven, de winst staaf en de verlies staaf, zijn opvallend klein voor N-VA. Hoewel we er rekening mee moeten houden dat we de balkjes voor winst en verlies niet zomaar kunnen optellen, lijkt het verschil tussen de in- en uitstroom voor N-VA klein. Dit toont aan dat N-VA de meeste kiezers al voor de campagne kwijt was geraakt en niet tijdens de campagne. Als we de uitstroom van N-VA kiezers in detail bekijken (niet in grafiek), dan zien we dat 70% van de kiezers die in 2014 N-VA stemde maar in 2019 voor een andere partij, al voor de start van de campagne aangaven voor een andere partij te zullen stemmen.

Ten derde toont de figuur dat PVDA en Vlaams Belang het beste presteerden tijdens de campagne. Bij beide partijen is de instroom van kiezers significant hoger dan hun uitstroom, en dit is met name het geval bij Vlaams Belang (uitstroom van 8,9% tegenover instroom van 25,6%)⁶. Anderzijds, als we deze bevindingen vergelijken met de kiezers die wisselden tussen 2014 en 2019 (figuur 1.2), dan zien we dat het aantal kiezers dat tijdens de campagne naar deze partijen overstapte substantieel lager is. Om precies te zijn: 51% van de kiezers die in 2014 nog voor een andere partij stemden, en in 2019 voor VB stemden, hadden dit al voor de campagne beslist. In die zin is onze conclusie dan ook dat deze partijen al in een opwaartse trend zaten

---

⁶ Merk op dat we de resultaten voor PVDA met enige terughoudendheid moeten interpreteren, aangezien de gewogen analyse een eerder gebalanceerde in- en uitstroom laat zien.

voor de campagne, en deze trend in de laatste drie weken konden voortzetten.

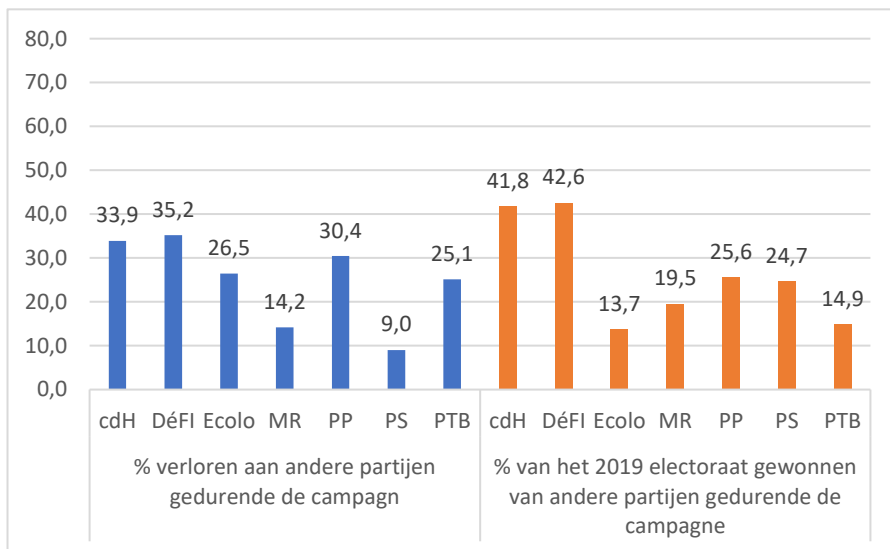
Samenvattend kunnen we besluiten dat de Vlaamse campagne toch vooral reeds bestaande trends bevestigde - de winst van Vlaams Belang (en PVDA), en het verlies van N-VA. Een uitzondering hierop is Groen, aangezien deze partij het goed deed voor de campagne, maar vervolgens vrij veel potentiële kiezers aan andere partijen verloor tijdens de campagne.

Figuur 1.7 toont de campagneverschuivingen voor Wallonië. De patronen die we zagen bij de verschuivingen tussen 2014-2019 blijven in zeker mate overeind: Défi zag bijvoorbeeld opnieuw grote verschuivingen, zowel qua instroom als uitstroom⁷. Desondanks vinden we evenzeer substantiële verschillen tussen de trends op lange en korte termijn. Dit lijkt dan ook het grootste verschil tussen de Vlaamse en Waalse campagne te zijn: waar we in Vlaanderen grotendeels gelijkaardige dynamieken op lange en korte termijn vinden (met uitzondering van Groen), is dit niet het geval in Wallonië. Zeker aan de linkerkant van het politieke spectrum zien we dat verschuivingen tijdens de korte campagne ingingen tegen de trends op lange termijn. Zo zien we dat de korte campagne eerder een sléchte zaak was voor de winnaar van de verkiezingen, PTB: kijkend naar de korte-termijn verschuivingen verloor PTB redelijk wat virtuele kiezers, terwijl slechts een klein percentage van het electoraat van 2019 tijdens de campagne werd gewonnen. Zonder de campagne zou PTB dus zelfs nog meer hebben gewonnen. Bij Ecolo zien we een gelijkaardig korte-termijn patroon van een grotere uitstroom dan instroom, hoewel we iets voorzichtiger moeten zijn met deze interpretatie aangezien onze steekproef de stromen van en naar Ecolo minder goed lijkt te voorspellen. Voor de PS zien we dan weer een omgekeerd beeld: waar de stromen ongeveer gelijk waren toen we keken naar de verschuivingen tussen 2014 en 2019, zien we hier bij de intra-campagne bewegingen dat de PS een redelijk succesvolle korte campagne had, met een substantieel hogere instroom. Echter moeten we ook voor PS voorzichtig zijn met onze conclusies.

---

⁷ Merk op dat in de gewogen analyse het verlies van Défi tijdens de campagne iets groter is.

Figuur 1.7. Percentage kiezers dat elke partij verloor (links) of won (rechts) tijdens de korte campagne – Wallonië, N=860

Ook bij MR zien we dat de partij verliezen leed als we kijken naar 2014-2019, maar dat de partij er tijdens de campagne in slaagde meer kiezers aan te trekken dan ze verloor. Ook cdH heeft meer instroom dan uitstroom⁸. Kort samengevat vinden we dat, hoewel PTB en Ecolo op lange termijn (2014-2019) wonnen, ze tijdens de laatste weken van de campagne kiezers verloor. De traditionele partijen PS, en in mindere mate cdH en MR, lijken hier het meeste voordeel bij te hebben gehad. Anders gezegd: hun campagnes waren succesvoller. Zonder de korte campagne zou de ruk naar links in Wallonië dus zelfs nog sterker zijn geweest.

Om een gedetailleerder beeld te geven van de partijen waartussen kiezers wisselden tijdens de korte campagne, geven tabel 1.4 en figuur 1.8 de kiezersstromen tussen partijen tijdens de campagne weer. Opnieuw zien we dat de grootste beweging aan Vlaamse zijde de stroom van N-VA naar Vlaams Belang is. Bij de start van de korte campagne waren 37 respondenten van plan om op N-VA te stemmen, maar ze kozen uiteindelijk toch voor Vlaams Belang. Dit is ongeveer 12,3% van het uiteindelijke electoraat van Vlaams

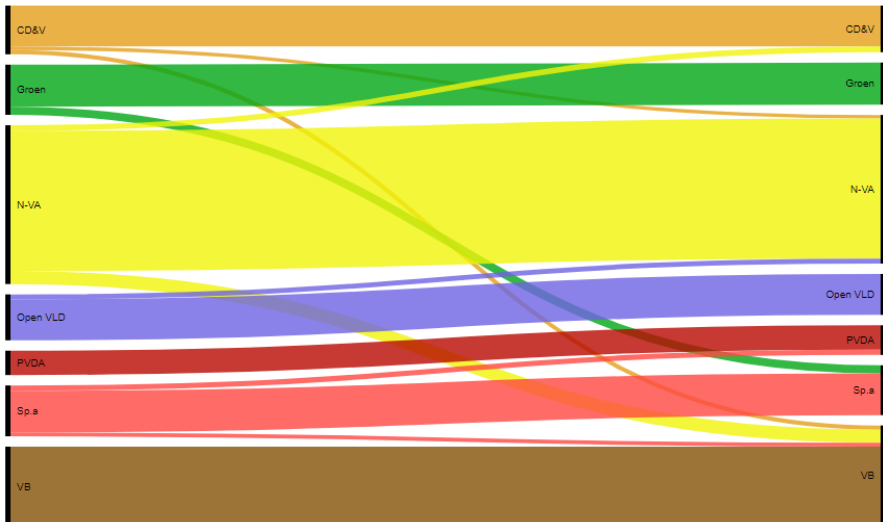
⁸ Merk op dat voor cdH dit resultaat met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd moet worden, omdat dit niet volledig wordt ondersteund met de gewogen dataset. In de gewogen analyse verliest cdH slechts een klein percentage potentiële kiezers.

Belang. Hoewel dit aantoont dat een substantieel deel van de kiezers nog tijdens de korte campagne wisselden, is het niet te vergelijken met de veel grotere stroom van N-VA naar Vlaams Belang die we zagen tussen 2014 en 2019. Anders gezegd: al voor de campagne was de trend dat N-VA kiezers zou verliezen aan Vlaams Belang. Wanneer we focussen op de 103 kiezers die wisselden van N-VA naar Vlaams Belang tussen 2014 en 2019 vinden we dat 56,3% dit al had besloten voordat de korte campagne begon. In die zin zette de campagne slechts de bestaande trend voort. In dit hoofdstuk gaan we niet gedetailleerd in op wie deze kiezers zijn. Echter, een eerste blik op de data toont dat voor degenen die wisselden van N-VA naar Vlaams Belang tussen 2014 en 2019 vooral immigratie van belang was. Meer dan 80% van deze respondenten gaf aan dat immigratie voor hen een belangrijk thema was, wat significant hoger is in vergelijking met de gemiddelde Vlaamse respondent (43%). Er wordt soms geopperd dat staats hervorming een belangrijke overweging was, maar dit wordt door onze data niet bevestigd: slechts 2% van deze kiezersstroom gaf aan dat staats hervorming voor hen een belangrijk thema was.

Tabel 1.4. Veranderingen van partijvoorkeur tussen de start van de korte campagne en de eigenlijke – Vlaanderen, N=1470

	CD&V	Groen	N-VA	Open VLD	PVDA	SP.A	VB
CD&V	116		☒ 10				☒ 12
			☒ 16				
Groen		119		☒ 4		☒ 23	
N-VA	☒ 16		397				☒ 37
	☒ 10			☒ 14			
Open VLD			☒ 14	115			
PVDA					69		
						☒ 15	
SP.A		☒ 23			☒ 15	118	☒ 11
VB	☒ 12		☒ 37			☒ 11	224

Figuur 1.8. Veranderingen van partijvoorkeur tussen start van korte campagne (links) en uiteindelijke stemkeuze – Vlaanderen, N=1470

Een andere interessante kiezersstroom doet zich voor aan de linkerkant van het politieke spectrum. Figuur 1.8 toont dat Groen tijdens de campagne kiezers verloor aan SP.A. Ongeveer 12,9% van de kiezers die bij de start van de korte campagne nog voor Groen zou stemmen, koos uiteindelijk toch voor SP.A. Dit resulteerde evenwel niet in winst voor SP.A, omdat SP.A op zijn beurt ongeveer 9% van haar potentiële kiezers verloor aan PVDA⁹. De instroom van Groene kiezers naar SP.A werd dus gecompenseerd door de uitstroom van SP.A-kiezers naar PVDA.

Tabel 1.5 en figuur 1.9 tonen dezelfde patronen voor Waalse kiezers. De conclusies op basis van de in- en uitstroom analyse blijven grotendeels identiek: de twee winnaars van de verkiezingen – Ecolo en PTB – verloren kiezers tijdens de korte campagne. Ecolo zag kiezers vertrekken naar PS en MR, terwijl PTB potentiële kiezers naar de PS zag gaan maar ook enkele voormalige PS-kiezers zag instromen¹⁰. Het verlies van PTB wordt veroorzaakt door diverse verliezen naar verschillende partijen, waarbij de uitstroom altijd iets groter is dan de instroom. Maar de verschillen tellen op: in totaal gingen 31 respondenten tijdens de campagne weg bij PTB, een verlies dat

⁹ In de gewogen analyse is de stroom iets kleiner, ongeveer 6,3%.

¹⁰ Merk op dat wanneer we naar stemgedrag wegen Ecolo en PTB ook een substantieel aandeel kiezers aan cdH verliezen.

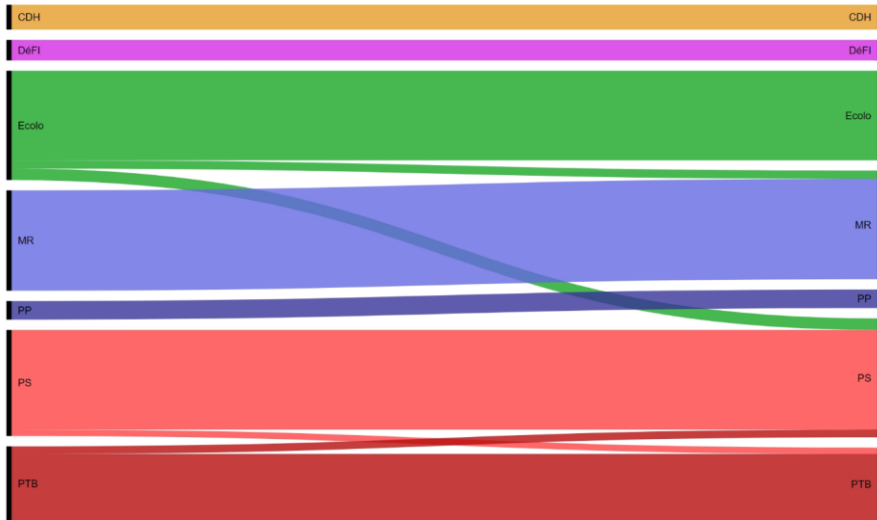
slechts gedeeltelijk gecompenseerd werd door de instroom van 19 inkomende respondenten. De MR wist daarentegen te winnen tijdens de korte campagne, met een substantiële instroom van potentiële Ecolo kiezers. Daarnaast wist de partij ook van de andere partijen kleine aantallen kiezers te winnen tijdens de korte campagne, hoewel het moeilijk is om duidelijke patronen aan te wijzen gegeven het lage aantal respondenten. Natuurlijk gaat het hier enkel om winst tijdens de campagne en het valt niet uit te sluiten dat het om voormalige MR-kiezers ging die aan de start van de campagne gewisseld waren naar een andere partij, om dan uiteindelijk toch terug te keren naar de MR.

Tabel 1.5. Veranderingen van partijvoorkeur tussen de start van de korte campagne en de eigenlijke stem – Wallonië, N=860

	CDH	Défi	Ecolo	MR	PP	PS	PTB
CDH	39						
Défi		32					
Ecolo			140	☒ 13		☒ 18	
MR			☒ 13	157			
PP					29		
PS			☒ 18			156	☒ 10
PTB						☒ 12	☒ 12
					☒ 10		105

Figuur 1.9. Veranderingen van partijvoorkeur tussen start van korte campagne (links) en uiteindelijke stemkeuze (rechts) – Wallonië, N=860

5. De partijkeuze van onbesliste kiezers

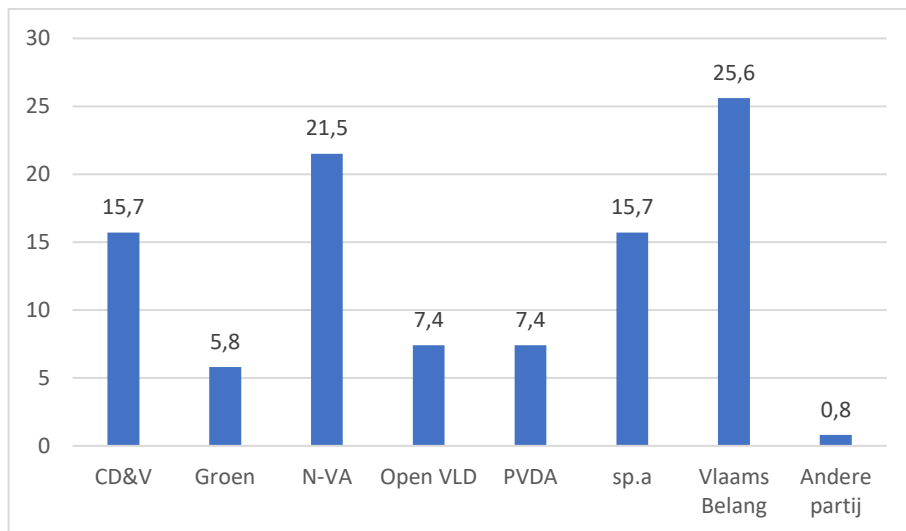
In de bovenstaande analyses lieten we onbesliste kiezers, die geen uitgesproken partijvoorkeur hadden bij de start van de campagne, buiten beschouwing. Echter kunnen we ook naar deze groep kijken. Welke partij haalde het meeste onbesliste kiezers binnen? Figuur 1.10 en 1.11 tonen hoe de respondenten die nog onbeslist waren in de eerste golf uiteindelijk stemden. In Vlaanderen gaf ongeveer 7,6% van de kiezers in de weken voor de verkiezingen aan dat ze nog niet wisten op welke partij ze zouden stemmen¹¹. Figuur 1.10 toont dat deze kiezers naar verschillende partijen gingen, en zeker niet alleen naar de uiteindelijke winnaars van de verkiezingen. Vlaams Belang haalde wel het meeste onbesliste kiezers binnen (25,6%), maar ook N-VA (21,5%), SP.A (15,7%) en CD&V (15,7%) waren vrij succesvol in het aantrekken van deze groep kiezers¹². Bij N-VA moeten we wel een kanttekening plaatsen bij dit succes aangezien 84,6% van de “onbesliste” kiezers die naar N-VA gingen (22 van de 26 respondenten) reeds voor N-VA stemde in 2014. Hoewel deze kiezers dus voor N-VA kozen, was het erg waarschijn-

¹¹ Merk op dat dit percentage iets hoger ligt als we de data wegen.

¹² Wanneer we de data wegen op stemgedrag ligt het percentage iets lager voor VB: 21,5%, maar de partij blijft nog steeds het meest succesvol bij onbesliste kiezers.

lijk dat ze reeds richting N-VA neigden bij de start van de campagne. Wat opvalt is de lage score van Groen in het aantrekken van onbesliste kiezers. In lijn met het weinige succes dat de partij had in het aantrekken van kiezers van andere partijen tijdens de korte campagne (zie boven), haalde ze ook weinig onbesliste kiezers binnen.

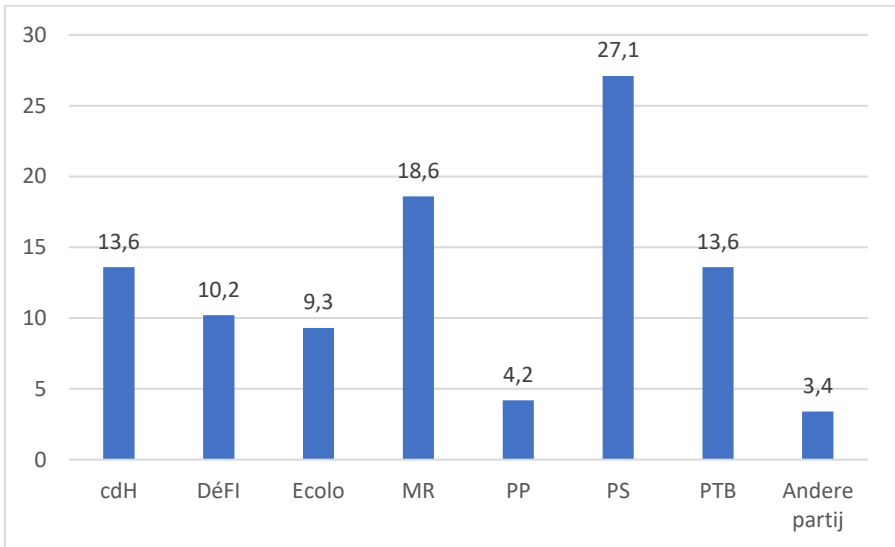
Figuur 1.10. Uiteindelijke stemkeuze van onbesliste kiezers – Vlaanderen, N=121

In Wallonië waren er meer onbesliste kiezers: 11,9% van de respondenten in onze steekproef was bij de start van de korte campagne nog onbeslist. Figuur 1.11 toont dat de meesten van deze onbesliste kiezers naar PS (27,1%) en MR (18,6%) gingen, gevolgd door PTB en cdH¹³. Hoewel Ecolo succesvoller was in het aantrekken van onbesliste kiezers in vergelijking met Groen, was het aantal onbesliste kiezers dat voor Ecolo koos al bij al beperkt. Dit suggereert dat Ecolo tijdens de campagne, net zoals Groen, minder succesvol was in de korte campagne. We moeten echter voorzichtig zijn met deze interpretatie, aangezien onze data de stromen van en naar Ecolo minder goed lijken te voorspellen.

¹³ Noteer dat wanneer we wegen op stemgedrag cdH iets meer onbesliste kiezers wint (16,4%) waardoor de partij dichter bij MR komt.

Figuur 1.11. Uiteindelijke stemkeuze van onbesliste kiezers – Wallonië, N=118

6. Het profiel van de wisselende kiezer

Om beter inzicht te krijgen in de prototypische “wisselende kiezer”, voorspellen we tenslotte met behulp van regressies de kans dat een kiezer van partij veranderde tussen 2014 en 2019, en tussen de eerste en tweede survey van 2019. Dit stelt ons in staat om de gecombineerde impact van verschillende factoren (zoals de links-rechts positie van respondenten en hun kennisniveau, enzovoort) te onderzoeken. We volgen hierbij dezelfde logica als de analyse van Dassonneville (2012), zodat we inzicht krijgen in het profiel van de wisselende kiezer. Om de interpretatie te vergemakkelijken drukt tabel 1.6 de belangrijkste uitkomsten uit in zogenoemde voorspelde kansen: deze geven de voorspelde kans weer dat een respondent met een bepaald karakteristiek van partij zal wisselen, rekening houdend met alle andere factoren. Zo vinden we bijvoorbeeld dat in Vlaanderen oudere mensen minder geneigd zijn om van partij te wisselen: een respondent van 25 jaar heeft een kans van 44,9% om te wisselen tussen 2014 en 2019, terwijl deze kans naar 18,5% zakt voor een respondent die ouder dan 75 jaar is. We laten enkel significante effecten zien, “n.s.” geeft aan dat de impact van de variabele op het wisselen van een stem niet significant is. Dit betekent dat hoewel het model misschien suggereert dat er verschillen zijn tussen de verschillende categorieën op het wisselen van stem, er een grote kans is (meer dan 10%) dat die

verschillen komen door steekproeffouten, waardoor we hier geen sterke conclusies over kunnen trekken.

De tabel laat verschillende interessante bevindingen zien die suggereren dat sommige factoren overall werken – met andere woorden, zowel in Vlaanderen als Wallonië en zowel voor wisselingen tussen verkiezingen als binnen de campagne. Andere factoren daarentegen hebben slechts in sommige gevallen een effect. Twee variabelen die altijd een groot effect hebben zijn het ideologisch extremisme van de respondent, en het verschil in partij evaluatie. Extremisme geeft aan hoe extreem de respondent zich plaatst op de links-rechts schaal. In alle situaties heeft een respondent in het centrum een grotere kans om van stem te wisselen dan een respondent op een meer extreme positie. De uitleg ligt voor de hand: meer extreme kiezers hebben minder alternatieven om op te stemmen. Een radicaal-rechtse kiezer in Vlaanderen bijvoorbeeld komt al snel bij VB uit, en heeft verder weinig alternatieven. Een centrum kiezer heeft misschien een voorkeur voor CD&V, maar heeft verschillende andere realistische opties die ideologisch niet ver verwijderd zijn waardoor deze kiezers meer geneigd zullen zijn om te wisselen.

Ten tweede, veruit de krachtigste factor om te voorspellen of een kiezer zal wisselen is het verschil in partij evaluatie. Hoe kleiner de afstand tussen de twee best geëvalueerde partijen, hoe groter de kans dat de respondent van partij zal wisselen. Vooral voor het wisselen tussen verkiezingen is het effect groot: wanneer Vlaamse/Waalse kiezers twee partijen evengoed evalueren, hebben ze respectievelijk 51,2%/49,6% kans om tussen 2014 en 2019 van stem te wisselen. Als ze echter slechts één partij een 10/10 geven en alle andere partijen een 0/10 – wat voor 900 respondent in onze steekproef het geval is – zakt de kans om te wisselen naar respectievelijk 3,3% en 8,4%.

Tabel 1.6. Voorspelde kansen van het wisselen van stem tussen de verkiezingen en gedurende de campagne voor Vlaanderen en Wallonië

Variabele	Wisselen tussen verkiezingen		Wisselen binnen de campagne	
	Vlaanderen	Wallonië	Vlaanderen	Wallonië
Leeftijd van de respondent				
25 jaar oud	44,9%	37,3%	n.s.	n.s.
50 jaar oud	30,0%	30,9%		
75 jaar oud	18,5%	25,1%		
Opleidingsniveau van de respondent				
Geen of lager school	43,4%	20,8%	17,8%	n.s.
Middelbare school	31,7%	28,0%	14,3%	
Hoger opgeleid	24,6%	34,5%	11,3%	
Sociale klasse				
Inactief	n.s.	37,2%	n.s.	20,6%
Arbeider		37,1%		13,7%
Midden klasse		26,6%		12,5%
Hogere klasse		30,1%		11,4%
Extremiteit van links-rechts positie				
Centrum	29,1%	36,9%	15,6%	25,2%
Gematigd	27,7%	28,5%	11,5%	11,9%
Extreem	26,8%	23,6%	9,3%	6,8%
Verschil in partij evaluatie				
Klein (0)	51,2%	49,6%	37,3%	37,1%
Medium (5)	15,9%	23,1%	5,3%	9,4%
Groot (10)	3,3%	8,4%	0,5%	1,8%
Politieke kennis				
Laag (0)	n.s.	n.s.	30,1%	n.s.
Medium (3)			14,0%	
Hoog (6)			9,6%	
Politieke interesse				
Laag (0)	n.s.	n.s.	19,2%	n.s.
Medium (5)			14,0%	
Hoog (10)			10,0%	
Politieke participatie				
Laag (0)	n.s.	27,2%	n.s.	12,4%
Medium (5)		33,2%		16,5%
Hoog (9)		38,5%		20,5%
Politieke zelfvertrouwen				
Laag	36,0%	n.s.	n.s.	n.s.
Medium	26,1%			
Hoog	18,2%			
Politiek vertrouwen				
Laag	40,4%	45,0%	n.s.	n.s.
Medium	26,1%	27,0%		
Hoog	15,5%	14,3%		

Noot: de kansen zijn gebaseerd op de modellen gepresenteerd in tabel A1 in de appendix.

De andere variabelen hebben meer wisselende effecten: leeftijd is van belang, maar enkel voor het wisselen tussen verkiezingen. In zowel Vlaanderen

als Wallonië zijn jongeren meer geneigd te wisselen (44,9% in Vlaanderen, 37,3% in Wallonië) dan oudere kiezers (18,5%/25,1%). Voor opleidingsniveau vinden we omgekeerde effecten in de twee regio's. In Vlaanderen zijn hoger opgeleide kiezers minder geneigd om te wisselen dan lager opgeleiden, terwijl het omgekeerde het geval is in Wallonië. We hebben niet direct een verklaring voor dit verschil, maar het kan zijn dat het partijaanbod hier een rol speelt. In Vlaanderen komen de resultaten van opleidingsniveau overeen met de bevinding dat kiezers met minder kennis en interesse ook meer geneigd zijn om te wisselen. In Wallonië daarentegen doet enkel sociale klasse ertoe, waarbij inactieve burgers meer geneigd zijn te wisselen dan de andere klassen.

Tenslotte voorspelt politiek vertrouwen – of gebrek daaraan – ook het wisselen tussen verkiezingen. Hoe meer wantrouwen een respondent heeft, hoe meer zij bereid is van partij te wisselen. Dit is niet verrassend, hoewel het belangrijk is om te realiseren dat dit effect ook verklaard kan worden door factoren die we niet in onze analyse hebben opgenomen. Het kan zijn dat kiezers van partij wisselen omdat ze teleurgesteld zijn in de prestaties van hun vorige partij, waardoor ze minder vertrouwen hebben in de politiek. In dat geval is het eerder die teleurstelling in de prestatie van de vorige partij die zowel de afname in vertrouwen als de toename in de kans om te wisselen drijft. Met dit model kunnen we dit echter niet testen.

Hoewel de modellen interessante resultaten geven, is het belangrijk om op te merken dat ze minder dan een vijfde van de variantie tussen kiezers die wel of niet wisselen verklaren. In die mate lijkt het wisselen tussen partijen in vrij grote mate onvoorspelbaar – of toch in ieder geval moeilijk te voorspellen op basis van de factoren die we hier meenamen in de analyse. In de conclusie reflecteren we verder op deze bevindingen en op de patronen die we eerder in dit hoofdstuk vonden.

7. Conclusie

Dit hoofdstuk had als doel om de electorale volatiliteit tussen de verkiezingen van 2014 en 2019 en binnen de laatste weken van de campagne van 2019 te onderzoeken. Daarnaast ontwikkelden we een profiel van de “typische” wisselende kiezer om op die manier de factoren in kaart te brengen die ervoor zorgen dat kiezers van partijvoorkeur wisselen. De afname van de sterke banden tussen kiezers en partijen en de toenemende individualisering zorgen voor een toegenomen volatiliteit bij de kiezer. Dit zorgt ervoor dat onderzoekers verwachten dat een steeds groter aandeel van de kiezers van partijvoorkeur zal wisselen tussen verkiezingen (Mair en *al.*, 2004). De Re-pResent panel survey, die een representatieve steekproef van Vlaamse en

Waalse kiezers zowel voor als na de verkiezingen heeft bevroegd, geeft unieke inzichten in de verandering in partijvoorkeur in de context van de verkiezingen van 2019. De panel structuur van de data stelde ons in staat om niet alleen veranderingen in stemgedrag tussen de verkiezingen van 2014 en 2019 te onderzoeken, maar ook om inzicht te krijgen in veranderingen in partijvoorkeur tijdens de laatste weken van de campagne. Daarnaast zorgt het feit dat de data op individueel niveau is gemeten ervoor dat we dieper kunnen gaan dan enkel volatilititeit op geaggregeerd niveau, om zo het bruto aandeel van kiezers dat tussen partijen wisselt te onderzoeken.

Op het geaggregeerd niveau behoorden de verkiezingen van 2019 bij de meest volatiele verkiezingen in de naoorlogse periode. Als we kijken naar de netto verschuivingen tussen de partijen dan vinden we een Pedersen volatilititeits index van 16,9 in Vlaanderen en 16,6 in Wallonië. Het is echter onduidelijk of dit ook suggereert dat er ook op lange termijn een trend richting meer volatilititeit is: de mate van volatilititeit in België is namelijk onregelmatig, waarbij sommige verkiezingen een zeer hoge volatilititeit kennen (bijv. 2010 en 2019) maar anderen een duidelijk lager niveau hebben van wisselende kiezers. Op het individuele niveau ligt de volatilititeit zelfs nog hoger: één op drie Vlaamse en Waalse kiezers veranderde van partij tussen 2014 en 2019.

We bekeken ook de relatieve winst en verlies van de verschillende partijen, wat tot enkele interessante conclusies leidde. Voor Vlaanderen komen twee duidelijke conclusies naar voren rond het wisselen tussen verkiezingen. Ten eerste vinden we dat het verlies van de Vlaamse regeringspartijen niet zozeer kwam doordat zij meer kiezers hadden die de partijen verlieten. In plaats daarvan zien we dat de coalitiepartners vooral minder succesvol waren in het aantrekken van kiezers van andere partijen. Ten tweede, zien we dat VB en PVDA, de duidelijke winnaars van de verkiezingen van 2019, allebei zeer succesvol waren in het aantrekken van nieuwe kiezers. Daarnaast was VB de partij die het beste in staat was om haar kiezers uit 2014 te behouden. Dit vloeit waarschijnlijk voort uit het feit dat de partij op dat moment verschillende electorale nederlagen had geleden en in die zin was teruggevallen op haar kernelectoraat. Wat betreft Wallonië zien we dat alle traditionele partijen, dus niet enkel de regeringspartij MR, minder succesvol waren. Hoewel MR niet het meest succesvol was in het behouden van haar electoraat uit 2014, was zij ook zeker niet het slechtste hierin. In het bijzonder cdH en Défi zagen meer kiezers uit 2014 vertrekken. Dat gezegd hebbende was MR wel het minst succesvol in het aantrekken van nieuwe kiezers, hoewel PS hier ook weinig succes in boekte. PTB daarentegen was de partij die het beste haar kiezers wist te behouden en die ook in staat was om een substantiële instroom van nieuwe kiezers van andere partijen aan te trekken.

In lijn met het bovenstaande zagen we dat, als we keken naar de verschillende stromen van en naar de partijen, de winst van VB grotendeels kwam van de regeringspartijen, en dan vooral N-VA. PVDA daarentegen trok kiezers aan van zowel linkse (SP.A, Groen) als rechtse partijen (N-VA). Als we naar de veranderingen tussen 2014 en 2019 in Wallonië kijken dan zien we dat Ecolo vooral voormalige kiezers van PS en MR wist aan te trekken, terwijl PTB vooral kiezers van de linkerkant van het politieke spectrum (PS/Ecolo) wist te “stelen”.

De veranderingen in partijvoorkeur tijdens de campagne volgen deels de patronen van de wisselingen tussen de partijen – N-VA verloor ook kiezers in de korte campagne en zette daarmee haar lange-termijn trend voort, PVDA en VB waren ook tijdens de campagne succesvol in het aantrekken van nieuwe kiezers – maar er zijn ook opvallende verschillen. Allereerst moet worden opgemerkt dat een groot deel van de wisselingen in partijvoorkeur plaatsvonden in deze laatste weken van de campagne, met respectievelijk 20,8% en 21,6% van de Vlaamse en Waalse kiezers die van voorkeur wisselden. Ten tweede verloor in Vlaanderen Groen de korte campagne: ze stond op winst aan het begin van de korte campagne, maar verloor stemmen aan SP.A in de laatste fase van de campagne. Hoewel de partij ten opzichte van 2014 winst boekte, bevestigen onze data de interpretatie van hun winst als een gemiste kans. Ten derde zien we dat in Wallonië de patronen op korte en lange termijn niet samenvallen. De korte campagne beschadigde de winnaar van de verkiezingen, PTB, aangezien zij minder succesvol was gedurende de campagne. De traditionele partijen, MR, cdH en PS daarentegen wisten hun (virtuele) verlies nog deels te beperken tijdens de korte campagne.

Tenslotte bekeken we ook welke factoren de “typische” wisselende kiezer kenmerken. Jongere kiezers wisselen vaker, net als kiezers die zichzelf in het ideologische centrum plaatsen. De sterkste factor die het wisselen van partij verklaart – zowel tussen verkiezingen als tijdens de campagne – is de perceptie van kiezers dat meerdere partijen hun belangen kunnen dienen, zoals gemeten via de kleine verschillen in de evaluaties van partijen. Voor wisselingen binnen de campagne hebben politieke kennis en interesse een klein effect, terwijl voor wisselingen tussen verkiezingen politieke ontevredenheid de kans dat kiezers van partij wisselen doet toenemen. Echter, onze analyse toonde evenzeer aan dat deze factoren slechts een klein aandeel van de partijwissels kon voorspellen, wat suggereert dat het proces van wisselende partijvoorkeuren moeilijk te vatten is.

De verkiezingen van 2019 behoren tot de meest volatiele verkiezingen van de afgelopen decennia. De patronen die we observeren, suggereren verschillende dynamieken in de twee regio's: in Vlaanderen verloren de regeringspartijen terwijl de oppositiepartijen wonnen. In Wallonië daarentegen verloor de regeringspartij MR, maar ze was zeker niet de enige verliezer. Dit hoofdstuk had als doel om inzicht te geven in de dynamieken achter deze volatiliteit en te onderzoeken welk type kiezer meer geneigd is om van partijvoorkeur te wisselen. Hoewel onze modellen suggereren dat verschillende factoren een rol spelen, ontbreken er wel enkele mogelijke (belangrijke) voorspellers van partijwissels in de analyse. Zo verwachten we dat mediaberichtgeving potentieel een grote rol speelt. Hoewel onze modellen aantonen dat aandacht voor de campagne op zichzelf geen systematisch effect heeft, is dit natuurlijk te eenvoudig. Toekomstig onderzoek zou er daarom goed aan doen om data rond mediazichtbaarheid en het belang van de mediaberichtgeving mee te nemen in de analyse, aangezien we weten dat deze factoren kiezers kunnen beïnvloeden – en daardoor ook de kans verhogen dat kiezers overstappen naar een andere partij.

Hoofdstuk 2

Proteststem of ideologische stem?

De determinanten van het stemgedrag tijdens de 2019 verkiezingen in België

Ine Goovaerts
Anna Kern
Émilie van Haute
Sofie Marien

Vergeleken met de verkiezingen van 2014 heeft de stembusgang van 2019 grote verschuivingen opgeleverd in de partijvoorkeuren in Vlaanderen en Wallonië¹. In Vlaanderen verloren alle traditionele partijen zetels, terwijl voornamelijk het Vlaams Belang (VB) aan de radicaal rechtse kant, maar ook de PVDA aan de radicaal linkse kant, vooruitgang boekten. In Wallonië was er eenzelfde negatieve trend voor de traditionele partijen, met het radicaal linkse PTB (en ook Ecolo) als duidelijke winnaars van de verkiezingen. Deze winst werd vertaald in een toename van 15 zetels voor VB (van 3 zetels in 2014 naar 18 zetels in 2019) en een toename van 10 zetels voor PVDA-PTB (van 2 zetels in 2014 naar 12 zetels in 2019) in het federale parlement. Het succes van deze populistische partijen aan de extreme uiteinden van het ideologische spectrum (VB en PVDA-PTB) valt te verklaren doordat deze partijen in vergelijking met de vorige verkiezingen minder kiezers verloren dan de andere partijen, en er vooral in slaagden om nieuwe kiezers aan te trekken. Zoals aangetoond werd in hoofdstuk 1, won het Vlaams Belang kiezers van N-VA en in mindere mate ook van CD&V en van Open VLD. In Vlaanderen won PVDA kiezers van SP.A, van Groen en in mindere mate van de N-VA. In Wallonië won PTB voornamelijk stemmen van de PS en ook wat van Ecolo. Welke waren de drijfveren van deze verschuivingen? Dat is de vraag die we in dit hoofdstuk willen beantwoorden.

---

¹ Zie hoofdstuk 1: “Verschuivingen voor of tijdens de campagne? Een onderzoek naar kiesverschuivingen tijdens de 2019 verkiezingen in België”.

Om die vraag te beantwoorden spitsen we ons toe op twee mogelijke drijfveren van radicaal populistisch stemgedrag: protestattitudes en ideologische overwegingen. Ten eerste onderzoeken we in welke mate de stemmen die naar het VB en de PVDA-PTB gingen, proteststemmen waren. Meer specifiek onderzoeken we of de kiezers van deze partijen de sterkste protestattitudes, namelijk politiek wantrouwen en politieke ontevredenheid, hebben. Met andere woorden, we onderzoeken of de kiezers van het VB en de PVDA-PTB een lager politiek vertrouwen hebben en minder tevreden zijn met de politiek, dan de kiezers van de andere partijen.

Ten tweede onderzoeken we of de radicaal populistische stem ook ideologisch werd gedreven. Om het belang van ideologische overwegingen te onderzoeken, analyseren we eerst de beleidsvoorkeuren van VB en PVDA-PTB kiezers omtrent de kernthema's van deze partijen, namelijk migratie voor het VB en socio-economische issues voor de PVDA-PTB (Delwit en *al.* 2011). Voor beide thema's vergelijken we de posities van de VB en de PVDA-PTB kiezers met de posities van de kiezers van de mainstream partijen. Daarnaast analyseren we in een tweede stap ook de posities van de VB en de PVDA-PTB kiezers op een groter aantal onderwerpen (bv. milieu, economie, abortus, enz.). We creëerden daartoe een meting van "ideologische congruentie". Met behulp van deze meting onderzoeken we of het de VB en PVDA-PTB kiezers zijn wiens posities het sterkst overeenstemmen met die van de radicaal populistische partijen zelf (VB/PVDA-PTB), in vergelijking met de kiezers van mainstream partijen. We maken dus een vergelijking tussen de kiezers van populistische partijen en de kiezers van mainstream partijen, en onderzoeken of VB en PVDA-PTB kiezers het, het vaakst eens zijn met het VB en de PVDA-PTB over een bredere reeks aan onderwerpen. Door deze resultaten samen te brengen, analyseren we in dit hoofdstuk welk belang wantrouwen en ontevredenheid hebben gespeeld enerzijds, en ideologische overwegingen anderzijds, bij de stemkeuze tijdens de verkiezingen van 2019.

1. Theorie en literatuur

1.1. Proteststem

Populistische partijen kunnen worden geïdentificeerd aan de hand van de populistische ideologie die zij delen. Deze ideologie stelt dat "de maatschappij uiteindelijk verdeeld wordt in twee homogene en vijandige kampen – 'het zuivere volk' versus 'de corrupte elite' – en die stelt dat de politiek een uitdrukking zou moeten zijn van de *volonté générale* (algemene wil) van het volk" (Mudde 2004, p.543; Mudde en Rovira Kaltwasser 2017, p.18). Over-

eenkomstig deze definitie richten we ons in Vlaanderen op beide uiteinden van het ideologische spectrum. Beide uiteinden worden bezet door populistische partijen, het VB aan de rechterkant en de PVDA aan de linkerkant. In Wallonië richten we ons op de PTB aan de linkerkant van het spectrum. In de literatuur wordt het VB vrijwel altijd geassocieerd als een populistische partij (bv. Hooghe en *al.* 2011; Rooduijn en *al.*, 2019). Ook PVDA-PTB wordt vaak zo geassocieerd (bv. Wauters en Pittoors 2019), hoewel hun algehele beoordeling van populisme minder sterk is dan die voor het VB. In hun 2019 campagne maakte de PVDA-PTB echter sterk gebruik van populistische campagneberichten. Onze eigen analyse met behulp van de dataset van Lefevre en Van Aelst (2019) toont aan dat 26% van de PVDA campagneslogans een anti-elite boodschap bevatten en in 13% van hun slogans verwezen ze naar “het volk”. Dit was duidelijk meer wanneer we vergelijken met de campagneslogans van de mainstream partijen². Mainstream partijen worden in dit hoofdstuk gedefinieerd als “de electoraal dominante actoren in de centrum-linkse, centrum, en centrum-rechtse blokken op het Links-Rechtse politieke spectrum” (Meguid 2005, p.348 – eigen vertaling).

Uit voorgaand onderzoek weten we dat een groot deel van de stemmen voor populistische partijen proteststemmen zijn (Ford en Goodwin 2010; Ford en *al.* 2012; Hooghe en *al.* 2011; Oesch 2008; maar zie ook Van Der Brug en *al.* 2000), die voortkomen uit wantrouwen, ontevredenheid en woede van de kiezer tegenover de politiek. Deze attitudes komen dan weer voort uit verschillende soorten grieven die bijvoorbeeld te maken hebben met economische veranderingen, politiek elitarisme, corruptie en immigratie. Om dit ongenoegen tegenover de politieke elite te uiten, kiezen protestkiezers voor partijen die “een outcast in de politieke arena zijn” (Oesch 2008, p.353 – eigen vertaling). De literatuur heeft zich vooral gericht op radicaal rechtse populistische partijen bij het identificeren van deze “outcasts”. Echter, zoals Schumacher en Rooduijn (2013) betogen in hun onderzoek naar populistisch stemgedrag in Nederland, kunnen protestattitudes ook verklaren waarom kiezers voor radicaal linkse populistische partijen stemmen.

---

² Bij de mainstream partijen (nl. CD&V, Groen, Open VLD, N-VA, SP.A) bevatte 0 tot 8% van de slogans een verwijzing naar “het volk”, en anti-elite slogans kwamen zelfs nog minder voor (Lefevre and Van Aelst, 2019). Bij het Vlaams Belang bevatte 71% een verwijzing naar “het volk” en 17% van de slogans waren anti-elite.

Het is tenslotte zo dat de “steun voor radicaal rechtse populistische partijen die door proteststemmen verklaard kan worden niet te wijten is aan het radicaal-rechtse ideologische karakter van de partij, maar aan de anti-elitaire boodschap waarmee de partij de ‘gevestigde politieke orde’ aanvalt” (Schumacher en Rooduijn 2013, p.125 – eigen vertaling). Steun voor een radicaal linkse populistische partij of een andere partij die een dergelijke boodschap uitdrukt kan daarom dus net zo goed verklaard worden door proteststemmen (Ramiro 2016).

Maar welke protestattitudes zijn het dan precies die proteststemmen drijven? Met andere woorden, welke protestattitudes drijven de stemmen voor populistische partijen die bekend staan om hun anti-elitaire houding? De eerste attitude die gelinkt kan worden aan proteststemmen is politiek wantrouwen: proteststemmers stemmen voor populistische partijen om hun politiek wantrouwen te uiten (Bergh 2004). Dit betekent dat we proteststemmers kunnen identificeren door te onderzoeken of wantrouwende kiezers meer geneigd zijn om voor populistische partijen te stemmen dan voor mainstream partijen. Deze aanpak werd in het verleden al in verschillende studies gebruikt en deze studies tonen over het algemeen ook aan dat wantrouwende kiezers zich inderdaad eerder tot populistische partijen dan tot mainstream partijen wenden (bv. Betz 1994; Henry *en al.* 2015; Hooghe *en al.* 2011; Pauwels 2014; Swyngedouw 2001).

Een tweede attitude die gelinkt kan worden aan proteststemmen is politieke ontevredenheid. Politieke ontevredenheid verwijst naar het idee dat kiezers teleurgesteld kunnen zijn in de politiek, in de bestaande (traditionele) partijen, maar ook meer algemeen in het functioneren van de democratie. Politieke ontevredenheid kan dus in verschillende vormen voorkomen, en voorgaand onderzoek toonde al aan dat verschillende vormen van politieke ontevredenheid een invloed kunnen hebben op proteststemmen. Ford, Goodwin en Cutts (2012) laten bijvoorbeeld zien dat ontevredenheid met de traditionele partijen in Groot-Brittannië een belangrijke drijfveer was voor het succes van UKIP bij de verkiezingen van het Europees Parlement in 2009. Oesch (2008), op zijn beurt, constateerde in zijn internationaal vergelijkende studie dat ontevredenheid met het functioneren van democratie een belangrijke en bepalende factor was voor de stem voor populistische partijen. Ontevredenheid met het functioneren van de democratie bleek de “belangrijkste determinant voor een stem voor het Vlaams Blok en de [Noorse] Progress Party te zijn, en de tweede belangrijkste determinant voor een stem op het [Franse] Front National” (Oesch 2008, p.368 – eigen vertaling). Op basis van deze bevindingen uit eerdere studies, stellen we de volgende hypothesen voor de verkiezingen van 2019 in België voor:

H1: proteststemmen is sterker bij de kiezers van een populistische partij (VB, PVDA-PTB) dan bij de kiezers van de andere, mainstream partijen.

H1a: Kiezers van populistische partijen hebben een hoger niveau van politiek wantrouwen dan kiezers van mainstream partijen.

H1b: kiezers van populistische partijen zijn meer ontevreden met het beleid van de regionale regering dan kiezers van mainstream partijen.

H1c: kiezers van populistische partijen zijn meer ontevreden met de werking van de democratie dan kiezers van mainstream partijen.

We argumenteerden hierboven al dat zowel het VB als de PVDA-PTB populistische partijen zijn, maar dat de kenmerken van populistische partijen sterker aanwezig zijn voor het VB dan voor de PVDA-PTB. Daarom verwachten we dat beide partijen meer proteststemmen aantrekken dan de andere mainstream partijen, maar we verwachten ook dat het aandeel proteststemmen groter zal zijn bij het VB dan bij de PVDA-PTB.

H2: Proteststemmen is sterker bij de kiezers van het VB dan bij de kiezers van de PVDA-PTB.

1.2. Ideologische stem?

Naast proteststemmen zou radicaal populistisch stemgedrag volgens de literatuur ook gedreven worden door meer ideologische overwegingen. Dit betekent dat de beleidsposities van kiezers van radicaal populistische partijen sterk overeenkomen met de beleidsposities van deze partijen, en dat die overeenkomst op ideologisch vlak het populistische stemgedrag ook kan verklaren (Schumacher en Rooduijn 2013). De populistische ideologie, zoals hierboven gedefinieerd, stelt de vijandige relatie tussen “het goede volk” en “de corrupte elite” centraal en verbindt populistisch stemgedrag met proteststemmen. Het is echter belangrijk om hierbij te vermelden dat die populistische ideologie een “dunne ideologie” is, die altijd verbonden wordt met andere ideologieën, zoals bijvoorbeeld nationalisme of socialisme, om een volwaardige ideologie te zijn (Mudde 2004, p.544 – eigen vertaling). Deze combinatie van de populistische dunne ideologie – die gedeeld wordt door alle populistische partijen – met een andere ideologie, verklaart het bestaan van de vele verschillende varianten van populistische partijen op het ideologische spectrum en over de hele wereld. Radicaal rechts populistische partijen, zoals het Vlaams Belang in België, staan algemeen bekend om hun nativistische en xenofobe standpunten. Als voorbeeld heeft het Vlaams Belang (destijds “Vlaams Blok” genoemd) in 1992 een plan van 70 punten opgesteld als reactie op wat zij zagen als “het vreemdelingenprobleem”. Radicaal links populistische partijen, zoals de PVDA in Vlaanderen en de PTB in Wallonië, staan algemeen bekend om hun radicaal links socialistische of communistische politieke standpunten (Bull en Heywood 1994; Delwit 2014). Daarom verwachten we dat ideologische verschillen tussen

populistische en mainstream partijen, maar ook tussen verschillende populistische partijen, populistisch stemgedrag verklaren.

Verschillende voorgaande studies vonden al steun voor dit argument. Schumacher en Rooduijn (2013) vinden bijvoorbeeld dat, naast protestattitudes en evaluaties van partijleiders, beleidsposities, met name de nabijheid van de eigen beleidspositie tot de beleidspositie van een populistische partij, een van de belangrijkste redenen was om te stemmen voor zowel linkse als rechtse populistische partijen bij de verkiezingen van 2006 en 2010 in Nederland. Ook Ivarsflaten (2008) vindt dit voor beleidsposities met betrekking tot immigratie en toont aan dat grieven over immigratie de belangrijkste voorspeller waren voor het succes van zeven rechts-populistische partijen in West-Europa (2002-2003) (zie ook van der Brug 2003; van der Brug en *al.* 2000, 2005). Op basis van deze bevindingen verwachten we dat ideologische overwegingen ook een rol zullen spelen in het stemgedrag bij de verkiezingen van 2019 in België.

We verwachten dat deze ideologische overwegingen zich op de twee volgende manieren zullen manifesteren. Ten eerste verwachten we dat de kiezers van radicaal populistische partijen andere beleidsposities innemen dan de kiezers van de andere mainstream partijen. Meer bepaald verwachten we dat deze kiezers meer radicale posities innemen met betrekking tot hun kernthema's dan de kiezers van mainstream partijen. Populistische partijen staan erom bekend dat ze voornamelijk campagne voeren op één of twee van hun kernthema's. Over het algemeen zijn deze kernthema's migratie voor radicaal rechts populistische partijen en socio-economische thema's voor radicaal links populistische partijen. Deze thema's relateren sterk aan de andere ideologie die deze partijen mee definieert (Mudde 2004). Populisme en radicalisme zijn bovendien sterk verbonden in West-Europa (Rooduijn en Akkerman 2017). De radicaliteit van deze partijen heeft daarbij voornamelijk betrekking op hun kernthema's en niet zozeer op andere kwesties die niet centraal staan in hun linkse of rechtse ideologie (Akkerman, de Lange en Rooduijn 2016). Op basis hiervan worden de volgende hypothesen geformuleerd:

H3a: VB kiezers hebben meer radicale beleidsvoorkeuren met betrekking tot migratie dan de kiezers van de andere, mainstream partijen en de PVDA-PTB.

H3b: PVDA-PTB kiezers hebben meer radicale beleidsvoorkeuren met betrekking tot socio-economische thema's dan de kiezers van de andere, mainstream partijen en het VB.

Ten tweede verwachten we ook dat populistisch stemgedrag gedreven wordt door ideologische congruentie. Met ideologische congruentie bedoelen we de nabijheid van de eigen beleidsposities tot de beleidsposities van een politieke partij over een breder spectrum van onderwerpen (bv. economie, milieu, abortus, gendergelijkheid, enz.). Dit betekent dat wanneer ideologische congruentie hoog is, kiezers het eens zijn met een bepaalde politieke partij over een groot aantal onderwerpen. In deze studie onderzoeken we of, en verwachten we dat, de ideologische congruentie met de populistische partijen het hoogste is bij hun eigen kiezers, namelijk bij VB en PVDA-PTB kiezers, in vergelijking met de kiezers van andere mainstream partijen. Op basis daarvan komen we tot de laatste hypotheses:

H4a: de posities van VB kiezers zijn het meest congruent met het VB, in vergelijking met de posities van de kiezers van de andere, mainstream partijen en de PVDA-PTB.

H4b: de posities van PVDA-PTB kiezers zijn het meest congruent met de PVDA-PTB, in vergelijking met de posities van de kiezers van de andere, mainstream partijen en het VB.

2. Data, operationalisering en methode

Om onze hypotheses te testen maken we gebruik van de RepResent survey die in de introductie al beschreven werd. We trachten daarmee de stemkeuze voor de VB, de PVDA en de PTB te verklaren. Om te weten op welke partij elke respondent in de survey gestemd heeft bij de 2019 verkiezingen, gebruiken we de zelf-gerapporteerde stemkeuze van de respondenten voor het Vlaams en Waals Parlement bij de regionale verkiezingen³. Omwille van praktische redenen sluiten we respondenten die voor het Brussels Parlement hebben gestemd uit de analyse uit.

We concentreren ons hierbij op de rol van twee determinanten die de stemkeuze van burgers kunnen verklaren, namelijk protestattitudes en ideologische overwegingen. Om een zicht te krijgen in de protestattitudes van kiezers, meten we politiek vertrouwen, tevredenheid met het beleid van de

---

³ Respondenten die aangaven dat ze gestemd hebben voor CD&V, Groen, N-VA, Open VLD, PVDA, SP.A, Vlaams Belang, cdH, Défi, Ecolo, MR, PS en PTB worden opgenomen in de analyse. Respondenten die aangaven dat ze een “blanco/ongeldige stem” hebben uitgebracht worden uitgesloten van de analyse, behalve voor de analyse van protestattitudes (zie bv. Hooghe en *al.* 2011). Respondenten die aangaven dat ze gestemd hebben voor een “andere” partij, respondenten die niet gestemd hebben, alsook respondenten die niet mochten stemmen of niet meer wisten op wie ze gestemd hadden, worden uitgesloten van de analyse. Respondenten die aangaven dat ze gestemd hebben voor PP in Wallonië worden ook uitgesloten van de analyse, omdat deze partij geen zetel won in het Waalse parlement.

regionale regering, en tevredenheid met de werking van de democratie. We gebruiken de antwoorden op drie vragen om politiek vertrouwen te meten: de vragen peilen naar vertrouwen in politieke partijen, vertrouwen in het federale parlement, en vertrouwen in politici. De antwoorden op deze drie vragen worden gecombineerd tot één enkele index⁴ die loopt van 0 tot 10, waarbij 0 “helemaal geen vertrouwen” betekent, en 10 “volledig vertrouwen” betekent. Tevredenheid met de regionale regering wordt gemeten aan de hand van een item dat loopt van 0 (“zeer ontevreden”) tot 10 (“zeer tevreden”). De precieze formulering van de vraag luidt als volgt: “Hoe tevreden bent u over de inhoud van het beleid dat op volgende bestuursniveaus werd gevoerd in de voorbije jaren?”. Ten slotte wordt tevredenheid met de manier waarop de democratie in België werkt gemeten aan de hand van een vraag met antwoordmogelijkheden op een 5-puntsschaal. Deze schaal hebben we omgekeerd, zodat tevredenheid met democratie loopt van 1 (“zeer ontevreden”) tot 5 (“zeer tevreden”).

Wat ideologische overwegingen betreft, zijn we in de eerste plaats geïnteresseerd in de standpunten van de respondenten met betrekking tot de kernthema's van radicaal populistische partijen, namelijk migratie en socio-economische kwesties. Op beide thema's vergelijken we de posities van kiezers van populistische partijen met de posities van kiezers van de andere mainstream partijen. Om een zicht te krijgen in de positie van de respondenten op het thema migratie, analyseren we hun antwoorden op de volgende vraag: “Sommigen vinden dat niet-westerse allochtonen in Europa moeten kunnen leven met behoud van hun eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich moeten aanpassen aan de Europese cultuur. Waar zou u uzelf plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat niet-westerse allochtonen hun eigen cultuur volledig moeten kunnen behouden en 10 dat ze zich volledig moeten aanpassen aan de Europese cultuur?” Om de positie van de respondenten ten aanzien van socio-economische kwesties te meten, analyseren we hun antwoord op de stelling “Grote vermogens moeten meer worden belast” met antwoorden die variëren van 1 (“helemaal oneens”) tot 4 (“helemaal eens”).

Ten tweede zijn we geïnteresseerd in de ideologische congruentie waarbij gekeken wordt naar een groter aantal politieke onderwerpen. Dit laat ons toe om te onderzoeken of de beleidsposities van radicaal populistische kiezers het meest overeenstemmen met de posities van hun partij, in vergelijking met de beleidsposities van de kiezers van mainstream partijen. In de RepRe-sent survey kregen de respondenten 18 stellingen te zien over een reeks van

---

⁴ Cronbach's alpha = 0,937.

verschillende onderwerpen (bv. economie, milieu, abortus, pensioen, gendergelijkheid, enz.). Een van die stellingen is bijvoorbeeld “Er moet een minimumpensioen komen van minstens 1500 euro per maand”. De lijst met alle stellingen is te vinden in bijlage A. Om een zicht te krijgen in de posities van de respondenten op de verschillende stellingen, konden ze zichzelf voor elke stelling op een schaal van 1 (“helemaal oneens”) tot 4 (“helemaal eens”) plaatsen. Aangezien we ook de posities van alle (mainstream en radicaal populistische) Vlaamse en Waalse politieke partijen over al deze onderwerpen ter beschikking hebben, kunnen we voor elke respondent zijn/haar ideologische congruentie bepalen met elke partij die deelnam aan de Vlaamse/Waalse verkiezingsstrijd. Stel u bijvoorbeeld voor dat we de ideologische congruentie tussen respondent A en politieke partij A en politieke partij B willen meten. Wanneer ideologische congruentie tussen respondent A en politieke partij A gelijk is aan 0, dan betekent het dat die respondent het oneens is met partij A over alle 18 stellingen. Wanneer ideologische congruentie gelijk is aan 18 tussen respondent A en politieke partij B, dan zijn respondent A en politieke partij B het eens over alle 18 stellingen. Kortom, ideologische congruentie meet de ideologische nabijheid van elke respondent tot elke Vlaamse/Waalse partij. Onze analyse spitst zich toe op de ideologische nabijheid van alle respondenten met de radicaal populistische partijen VB en PVDA-PTB.

Om deze data te analyseren, voeren we zowel beschrijvende als ANOVA-analyses uit. Ten eerste berekenen we voor protestattitudes de gemiddelde scores voor politiek vertrouwen, tevredenheid met de regionale regering en tevredenheid met de democratie, voor elk kiezerskorps van elke partij. Om te onderzoeken of de kiezers van de verschillende partijen significant van elkaar verschillen, voeren we ANOVA-analyses uit. Deze analyses geven ons een indicatie van de kans dat verschillen in de steekproef ook zullen optreden in de gehele populatie (en dus niet alleen in de steekproef). Met andere woorden, we onderzoeken of de gemiddelde scores voor protestattitudes significant hoger liggen bij de kiezers van het VB en de PVDA-PTB in vergelijking met de kiezers van de andere, mainstream partijen. Dit staat ons toe om H1 en H2 te testen.

Ten tweede wordt een gelijkaardige analysestrategie gevolgd voor H3 over de radicaliteit van beleidsvoorkeuren voor migratie (H3a) en voor socio-economische kwesties (H3b), en voor H4 over ideologische congruentie: we presenteren de gemiddelde scores voor elk kiezerskorps van elke partij, en voeren daarna ANOVA-analyses uit om te testen of er significante verschillen zijn tussen de kiezers van de verschillende partijen⁵.

3. Resultaten

3.1. Protestem?

In lijn met onze verwachtingen tonen de resultaten aan dat de kiezers van de verscheidene partijen verschillen van elkaar met betrekking tot hun protestattitudes. Meer bepaald tonen de resultaten aan dat zowel kiezers aan radicaal rechts populistische zijde, als aan radicaal links populistische zijde, een hoger niveau van politiek wantrouwen en politieke ontevredenheid koesteren dan de kiezers van de andere, mainstream partijen. Ten eerste zien we dat in Vlaanderen de kiezers van het VB en de PVDA minder vertrouwen hebben in de politiek dan kiezers van mainstream partijen (zie tabel 2.1). Aangezien we gebruik maken van een steekproef van respondenten uit de populatie, testen we of deze verschillen tussen populistische en mainstream partijen significant zijn. Dit geeft ons een indicatie van de kans dat verschillen die we in de steekproef waarnemen, ook zullen voorkomen bij alle kiezers in de populatie (en dus niet alleen in de steekproef). De p-waarde in tabel 2.1 geeft aan dat er significante verschillen zijn tussen de kiezers van de verschillende partijen wat betreft politiek vertrouwen. We kunnen dit interpreteren als volgt: wanneer de p-waarde kleiner is dan 0,05; dan is er minder dan 5% kans dat er geen verschil is in de gemiddelde politieke vertrouwensniveaus tussen de kiezers van de verschillende partijen in de populatie. Deze p-waarde van 0,05 wordt gebruikt als grenswaarde om te bepalen of een verschil significant is of niet, en geeft ons dus een indicatie van de kans of dit verschil in de populatie zal voorkomen of niet. Er wordt bovendien ook een bijkomende post-hoc test uitgevoerd. Dit is een test om te analyseren welke kiezerskorsen van welke partijen nu precies van elkaar verschillen. Deze post-hoc analyse laat voor politiek vertrouwen zien dat, in lijn met de verwachtingen, de gemiddelde scores voor zowel VB ($M = 2,95$) als PVDA kiezers ($M = 3,04$) significant lager liggen dan de gemiddelde sco-

---

⁵ We presenteren de analyses met ongewogen data (zie Bijlage B voor aanvullende analyses met gewogen data).

res voor de kiezers van vier mainstream partijen ($M_{CD\&V} = 4,65$; $M_{Groen} = 4,60$; $M_{N-VA} = 4,58$; $M_{OpenVLD} = 4,75$). Kiezers van CD&V, Groen, N-VA en Open VLD verschillen niet significant van elkaar op deze dimensie.

Een interessante uitzondering hierop zijn de SP.A kiezers: terwijl de kiezers van mainstream partijen over het algemeen significant verschillen van de kiezers van populistische partijen, geven de resultaten aan dat SP.A kiezers ($M = 3,70$) niet significant verschillen van PVDA kiezers. Ondanks de steekproef een verschil in gemiddelde scores aangeeft, geeft de p-waarde van 0,147 aan dat dit verschil niet significant is. Aangezien de p-waarde een score heeft die hoger is dan 0,05, is de kans dat er geen verschil is tussen SP.A en PVDA kiezers in de populatie groter dan 5% (namelijk 14,7%). SP.A kiezers verschillen echter wel significant van VB kiezers: VB kiezers hebben een significant lager niveau van politiek vertrouwen dan SP.A kiezers ($p = 0,007$). Wat tot slot nog opvalt is dat de kiezers van alle partijen een gemiddelde score hebben die lager ligt dan 5 op een 11-puntenschaal. Daaruit kunnen we concluderen dat de kiezers van alle partijen weinig vertrouwen koesteren in de politiek, maar waarbij VB en PVDA kiezers wel duidelijk het meest wantrouwend zijn.

We kunnen gelijkaardige conclusies trekken voor de tevredenheid met het beleid van de regionale regering. De gemiddelde scores geven aan dat kiezers van het VB ($M = 4,22$) en de PVDA ($M = 3,67$) het meest ontevreden zijn met het beleid van de Vlaamse regering. Een post-hoc analyse toont opnieuw aan dat de kiezers van vier mainstream partijen significant meer tevreden zijn met het beleid van de Vlaamse regering dan de kiezers van beide radicaal populistische partijen ($M_{CD\&V} = 5,89$; $M_{Groen} = 4,95$; $M_{N-VA} = 6,41$; $M_{OpenVLD} = 5,54$). SP.A kiezers zijn opnieuw de uitzondering: ze verschillen niet significant van VB en PVDA kiezers en hebben dus een gelijkaardig niveau van ontevredenheid met het beleid van de Vlaamse regering ($M = 4,30$).

Wat tevredenheid met de werking van de democratie betreft, geven gemiddelde scores opnieuw aan dat VB en PVDA kiezers het minst tevreden zijn. Uit een ANOVA-analyse blijkt bovendien dat zowel VB ($M = 2,27$) als PVDA ($M = 2,58$) kiezers significant verschillen van alle andere, mainstream partijen ($M_{CD\&V} = 3,29$; $M_{Groen} = 3,19$; $M_{N-VA} = 3,02$; $M_{OpenVLD} = 3,23$; $M_{SP.A} = 2,95$). Het verschil tussen SP.A en PVDA kiezers is opnieuw klein, maar een post-hoc analyse toont dat dit verschil significant is ($p = 0,020$). Hoewel geen enkel kiezerskorps hoog scoort op tevredenheid met de werking van de democratie, zijn VB en PVDA kiezers in Vlaanderen het minst tevreden in vergelijking met de kiezers van alle andere mainstream partijen.

Naast dit alles vinden we ook dat kiezers die een ongeldige of blanco stem hebben uitgebracht een hoge mate van politiek wantrouwen hebben ($M = 2,99$), en eerder ontevreden zijn met het beleid van de Vlaamse regering ($M = 3,69$) en met de democratie in het algemeen ($M = 2,44$). Een ANOVA-analyse en bijkomstige post-hoc analyse toont dat deze kiezers niet significant verschillen van de kiezers van radicaal populistische partijen wat hun protestattitudes betreft. Ongeldig of blanco stemmen wordt met andere woorden ook gebruikt als een manier om politieke onvrede te uiten.

Tabel 2.1. Protestattitudes bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Vlaanderen 2019

	Politiek vertrouwen	Tevredenheid met de regionale regering	Tevredenheid met de democratie
CD&V	4,65	5,89	3,29
Groen	4,60	4,95	3,19
N-VA	4,58	6,41	3,02
Open VLD	4,75	5,54	3,23
PVDA	3,04	3,67	2,58
SP.A	3,70	4,30	2,95
VB	2,95	4,22	2,27
Blanco/ongeldig	2,99	3,69	2,44
ANOVA	$F = 30,88$ $p = 0,000$	$F = 52,90$ $p = 0,000$	$F = 38,49$ $p = 0,000$

Ten tweede hebben de kiezers van de PTB in Wallonië ook sterkere protestattitudes dan de kiezers van de mainstream partijen (zie tabel 2.2).

Wat betreft vertrouwen in de politiek scoren PTB kiezers ($M = 2,07$) gemiddeld lager dan de kiezers van alle andere partijen ($M_{\text{CdH}} = 3,97$; $M_{\text{Défi}} = 2,93$; $M_{\text{Ecolo}} = 3,53$; $M_{\text{MR}} = 4,44$; $M_{\text{PS}} = 3,70$). Uit de bijkomstige analyses blijkt dat al deze verschillen significant zijn. Toch is het ook in Wallonië interessant om de positie van de kiezers van een mainstream partij op te merken: het niveau van politiek vertrouwen van Défi kiezers bevindt zich tussen de niveaus van politiek vertrouwen van PTB kiezers en de kiezers van de andere mainstream partijen. Défi kiezers verschillen echter wel nog steeds significant van PTB kiezers ($p = 0,042$).

Er kunnen gelijkaardige conclusies getrokken worden voor ontevredenheid met het beleid van de Waalse regering: PTB kiezers zijn het meest ontevreden ($M = 2,59$) en verschillen daarin significant van alle andere partijen ($M_{\text{CdH}} = 5,03$; $M_{\text{Défi}} = 3,65$; $M_{\text{Ecolo}} = 4,17$; $M_{\text{MR}} = 5,32$; $M_{\text{PS}} = 4,17$). Ook de resultaten voor tevredenheid met democratie zijn in lijn met de verwachtingen.

Het zijn opnieuw de PTB kiezers die het minst tevreden zijn ($M = 2.06$) en daarbij bovendien significant verschillen van alle andere mainstream partijen ($M_{\text{CDH}} = 5,03$; $M_{\text{Défi}} = 3,65$; $M_{\text{Ecolo}} = 4,17$; $M_{\text{MR}} = 5,32$; $M_{\text{PS}} = 4,17$). Ook voor beide tevredenheidsvariabelen zien we een interessante positie van de Défi kiezers. Hoewel ze significant verschillen van PTB kiezers, zijn hun tevredenheidsniveaus eerder laag en kunnen ze over het algemeen gesitueerd worden tussen de niveaus van de kiezers van PTB en de kiezers van de andere mainstream partijen. Hierbij is het belangrijk op te merken dat de status van Défi in Wallonië sterk verschilt van hun status in Brussel. In Wallonië is het een nieuwe partij die zich probeert te vestigen. Met deze nieuwkomerstatus sprak Défi dus blijkbaar hetzelfde soort kiezers aan als PTB. Ten slotte zien we ook dat de verschillen tussen de mainstream partijen groter zijn in Wallonië dan in Vlaanderen. Onder de mainstream partijen zijn het cdH en vooral MR – die beide deel uitmaakten van de Waalse regering – die rekenen op een electoraat dat over het algemeen minder vervreemd is van de politiek; ze worden daarin gevolgd door Ecolo en PS.

Over het algemeen bevestigen deze resultaten H1, waarin wordt gesteld dat proteststemmen sterker is bij de kiezers van de radicaal populistische partijen (VB, PVDA-PTB) dan bij de kiezers van de andere, mainstream partijen. Meer bepaald hebben de kiezers van radicaal populistische partijen een hoger politiek wantrouwen (H1a), zijn ze meer ontevreden met het beleid van de regionale regering (H1b) en met de werking van de democratie (H1c) dan de kiezers van mainstream partijen.

Tabel 2.2. Protestattitudes bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Wallonië 2019

	Politiek vertrouwen	Tevredenheid met de regionale regering	Tevredenheid met de democratie
CDH	3,97	5,03	2,92
Défi	2,93	3,65	2,53
Ecolo	3,53	4,17	2,82
MR	4,44	5,32	3,20
PS	3,70	4,17	2,78
PTB	2,07	2,59	2,06
Blanco/ongeldig	2,11	2,38	2,41
ANOVA	$F = 29,84$ $p = 0,000$	$F = 39,69$ $p = 0,000$	$F = 27,75$ $p = 0,000$

Ook in Wallonië is het niveau van politiek vertrouwen van kiezers die een blanco of ongeldige stem hebben uitgebracht vergelijkbaar met het niveau van politiek vertrouwen van PTB kiezers ($M = 2,11$). En ook wat betreft politieke ontevredenheid hebben deze kiezers gelijkaardige scores als PTB kie-

zers: ze zijn zelfs iets minder tevreden met het beleid van de Waalse regering ($M = 2,38$) en zijn iets meer tevreden met de werking van de democratie ($M = 2,41$). Voor alle drie de protestattitudes zijn er geen significante verschillen tussen PTB kiezers en kiezers die een blanco of ongeldige stem hebben uitgebracht. Dus ook in Wallonië lijkt ongeldig of blanco stemmen een alternatieve manier te zijn om protest te uit te drukken.

Tot slot stelden we in hypothese 2 dat proteststemmen sterker zou zijn bij de kiezers van het VB dan bij de kiezers van de PVDA-PTB. De resultaten van onze studie ondersteunen deze hypothese niet. Politiek wantrouwen, ontevredenheid met de regionale regering en ontevredenheid met de democratie zijn niet sterker bij VB kiezers dan bij PVDA-PTB kiezers. In Vlaanderen hebben VB kiezers een vergelijkbaar niveau van politiek vertrouwen, tevredenheid met de Vlaamse regering en tevredenheid met democratie als PVDA kiezers. Ze verschillen niet significant van elkaar. Interessant is dat PTB kiezers de sterkste protestattitudes hebben, sterker dan de kiezers van het VB en de PVDA. PTB stemmers zijn met andere woorden het meest wantrouwend en het meest ontevreden in vergelijking met de kiezers van alle andere partijen in beide regio's.

3.2. Ideologische stem?

In onze volgende analyse onderzoeken we of de kiezers van het VB en de PVDA-PTB meer radicale beleidsvoorkeuren hebben met betrekking tot hun kernthema's, namelijk migratie en socio-economische kwesties, in vergelijking met de kiezers van de andere, mainstream partijen. Wat betreft het migratiethema tonen de resultaten ten eerste aan dat er aanzienlijke verschillen zijn bij de kiezers van de verschillende partijen over de mate waarin niet-westerse allochtonen zich moeten aanpassen aan de Europese cultuur in Vlaanderen (zie tabel 2.3). Toch wijst het algemene gemiddelde ook op een electoraat dat voorstander is van culturele assimilatie (de gemiddelde score is 7 op een schaal van 0 "bewaart hun eigen cultuur volledig" tot 10 "past zich volledig aan de Europese cultuur aan"). VB kiezers ($M = 7,75$) hebben meer radicale posities omtrent migratie dan de kiezers van bijna alle andere partijen ($M_{CD\&V} = 7,01$; $M_{Groen} = 6,15$; $M_{OpenVLD} = 7,15$; $M_{PVDA} = 6,03$; $M_{SP.A} = 6,82$), behalve N-VA kiezers ($M = 7,86$). Een post-hoc analyse toont dat de verschillen significant zijn tussen VB enerzijds en CD&V, Groen, PVDA en SP.A anderzijds (dit is niet het geval voor Open VLD – $p = 0,076$, en N-VA – $p = 0,994$). Hypothese 4a wordt dus gedeeltelijk bevestigd.

Vooraf PVDA en Groen kiezers bevinden zich aan de meer gematigde kant van de schaal, wat ook aantoont dat er sterke ideologische verschillen zijn tussen radicaal populistische partijen aan de linker- en rechterzijde van het politieke spectrum.

Ook voor het socio-economische thema, en meer specifiek voor de stelling “grote vermogens moeten meer worden belast”, zijn er substantiële verschillen tussen de kiezers van de Vlaamse partijen. Zoals verwacht tonen de gemiddelde scores aan dat PVDA kiezers de grootste voorstander zijn ($M = 3,62$) van dit voorstel, en dat Open-VLD kiezers het meest terughoudend zijn om grote vermogens meer te belasten ($M = 2,84$). Een ANOVA-analyse en daaropvolgende post-hoc analyse toont aan dat PVDA kiezers significant hoger scoren dan de kiezers van CD&V, Groen, N-VA, Open VLD en het VB. Bovendien valt het op dat hoewel PVDA kiezers de meest extreme positie over dit onderwerp innemen, het verschil met de kiezers van de andere linkse mainstream partijen, namelijk Groen en SP.A, minimaal is en niet significant voor SP.A kiezers ($p = 0,845$).

Tabel 2.3. Beleidsvoorkeuren bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Vlaanderen

	Niet-westerse allochtonen moeten zich aanpassen aan de Europese cultuur (0-10 schaal)	Grote vermogens moeten meer worden belast (1-4 schaal)
CD&V	7,01	3,27
Groen	6,15	3,39
N-VA	7,86	3,04
Open VLD	7,15	2,84
PVDA	6,03	3,62
SP.A	6,82	3,52
VB	7,75	3,22
ANOVA	$F = 23,78$ $p = 0,000$	$F = 20,22$ $p = 0,000$

In Wallonië zorgt het migratiethema eveneens voor verdeeldheid bij de kiezers van de verschillende partijen, al wijst ook hier het algemene gemiddelde op een electraat dat voorstander is van culturele assimilatie (de gemiddelde score in Wallonië is opnieuw 7). PTB, cdH en Ecolo kiezers bevinden zich aan de meer gematigde kant van de schaal, terwijl MR en Défi kiezers in sterkere mate voorstanders zijn van culturele assimilatie.

Wat betreft het meer belasten van grote vermogens zijn PTB kiezers de sterkste voorstander, maar is het verschil met de sociaaldemocraten en Ecolo (maar ook Défi) opnieuw klein en niet significant. PTB kiezers verschillen

wel significant van de kiezers van cdH ($p = 0,003$) en MR ($p < 0,001$). Hypothese 3b wordt daarom gedeeltelijk bevestigd: PVDA-PTB kiezers hebben meer radicale beleidsvoorkeuren met betrekking tot socio-economische issues dan de kiezers van cdH en MR, maar er is geen verschil ten opzichte van de kiezers van mainstream links en van Défi.

Tabel 2.4. Beleidsvoorkeuren bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Wallonië

	Niet-westerse allochtonen moeten zich aanpassen aan de Europese cultuur (0-10 schaal)	Grote vermogens moeten meer worden belast (1-4 schaal)
CDH	6,53	3,20
Défi	7,65	3,38
Ecolo	6,76	3,40
MR	7,66	2,97
PS	6,97	3,45
PTB	6,48	3,57
ANOVA	$F = 8,59$ $p = 0,000$	$F = 16,70$ $p = 0,000$

Wanneer we ons wenden tot onze laatste hypotheses (H4a en H4b), dan zien we ten eerste dat in Vlaanderen ideologische congruentie met het VB en de PVDA inderdaad het hoogst is bij de kiezers van deze radicaal populistische partijen, in vergelijking met de kiezers van de andere partijen. Dit resultaat is het duidelijkst voor het VB: VB kiezers zijn het over een groter aantal onderwerpen eens met de posities van de politieke partij VB dan de kiezers van alle andere partijen (zie tabel 2.5). Hoewel de verschillen niet enorm zijn, verschillen VB kiezers significant van alle andere kiezers. Meer bepaald zijn VB kiezers het eens met partij VB op gemiddeld 11 van de 18 stellingen, terwijl de kiezers van alle andere partijen het eens zijn met hen op 10 of minder stellingen. Als we naar de resultaten voor PVDA kijken, zien we dat ook PVDA kiezers het, het vaakst eens zijn met de standpunten van de partij PVDA, maar de verschillen zijn opnieuw klein en bovendien niet significant voor de kiezers aan de linkerzijde van het politieke spectrum (namelijk Groen en SP.A kiezers). PVDA kiezers, maar ook Groen kiezers zijn het eens met gemiddeld 12 stellingen, SP.A kiezers zijn het eens met gemiddeld 11 stellingen. Kiezers van alle andere partijen zijn het eens met 10 of minder stellingen.

Tabel 2.5. Ideologische congruentie bij het kiezerskorps van de verschillende partijen met VB en PVDA – Vlaanderen

	Ideologische congruentie met VB	Ideologische congruentie met PVDA
CD&V	9,09	9,79
Groen	7,54	11,73
N-VA	10,12	8,52
Open VLD	9,27	9,68
PVDA	8,83	11,75
SP.A	8,57	11,33
VB	10,69	9,05
ANOVA	$F = 57,76$ $p = 0,000$	$F = 94,97$ $p = 0,000$

Ten slotte zijn de verschillen met betrekking tot ideologische congruentie minder uitgesproken voor PTB in Wallonië. Vooral de verschillen tussen PTB en Ecolo kiezers zijn klein. Gemiddelde scores tonen aan dat het zelfs Ecolo kiezers zijn wiens posities het sterkst overeenkomen met de posities van de partij PTB. Ecolo kiezers worden gevolgd door PTB kiezers. Een bijkomende ANOVA- en post-hoc analyse toont aan dat het verschil tussen PTB en Ecolo kiezers, maar ook verschillen met Défi en PS kiezers niet significant zijn ($p = 0,160$, $p = 0,203$, $p = 0,061$ voor respectievelijk Ecolo, Défi en PS). De enige significante verschillen doen zich voor tussen PTB kiezers en de kiezers van de centrum- en centrumrechtse partijen cdH ($p = 0,017$) en MR ($p < 0,001$).

We kunnen dus allereerst concluderen dat VB kiezers over het algemeen niet alleen meer radicale posities innemen omtrent het migratiethema, ook wat andere beleidsposities betreft lijken ze het meest overeen te stemmen met “hun” partij. Dit bevestigt H4a, waarin gesteld wordt dat de posities van VB kiezers het meest congruent zijn met VB, in vergelijking met de posities van de kiezers van alle andere partijen. Ten tweede zijn er ook verschillen in ideologische congruentie met PVDA-PTB, maar deze verschillen zijn minder uitgesproken.

We zien dit het sterkst in Wallonië, waar de verschillen in ideologische congruentie het kleinst zijn, en waar de ideologische congruentie met PTB alleen lager is voor de kiezers van cdH en MR. Ook in Vlaanderen verschillen PVDA kiezers niet significant van de andere linkse partijen wat ideologische congruentie betreft, maar wel van de centrumrechtse en rechtse partijen.

Tabel 2.6. Ideologische congruentie bij het kiezerskorps van de verschillende partijen met PTB – Wallonië

	Ideologische congruentie met PTB
cdH	10,81
Défi	10,86
Ecolo	12,26
MR	9,66
PS	11,07
PTB	11,70
ANOVA	$F = 26,64$ $p = 0,000$

4. Conclusie

Tijdens de 2019 verkiezingen zagen we een aantal aanzienlijke verschuivingen in partijvoorkeuren. Zowel in Vlaanderen als in Wallonië verschoven de kiezers in grote mate naar de radicaal populistische partijen, namelijk Vlaams Belang en PVDA in Vlaanderen, en PTB in Wallonië. In dit hoofdstuk hebben we het belang van protestattitudes en ideologische overwegingen onderzocht om deze stemkeuze te verklaren.

Onze bevindingen tonen over het algemeen aan dat zowel protestattitudes als ideologische overwegingen belangrijk zijn bij het verklaren van de radicaal populistische stemkeuze, zowel voor het Vlaams Belang als voor de PVDA-PTB. Ten eerste zijn de kiezers aan radicaal rechts populistische zijde (VB) en aan radicaal links populistische zijde (PVDA-PTB) meer politiek wantrouwig dan de kiezers van mainstream partijen, en zijn ze bovendien meer ontevreden met het beleid van de regionale regering en met de werking van de democratie. Het valt daarbij wel op dat de kiezers van alle politieke partijen vrij kritisch zijn ten aanzien van de politiek en de democratie. Er is geen enkele partij waarvan we kunnen zeggen dat hun electoraat een hoog niveau van politiek vertrouwen of politieke tevredenheid heeft.

Een andere interessante bevinding zijn de posities van SP.A in Vlaanderen en Défi in Wallonië. Hoewel de kiezers van alle mainstream partijen beduidend zwakkere protestattitudes koesteren dan de kiezers van radicaal popu-

listische partijen, vormen deze partijen hier een uitzondering op. Meer bepaald situeren SP.A kiezers zich wat betreft hun protestattitudes tussen de niveaus van VB en PVDA kiezers enerzijds, en de kiezers van alle andere mainstream partijen anderzijds. Hetzelfde gebeurt voor Défi in Wallonië: Défi kiezers situeren zich tussen PTB kiezers enerzijds, en de kiezers van alle andere mainstream partijen anderzijds. Toch zijn de protestattitudes, in lijn met de verwachtingen, nog het sterkst bij de kiezers van de radicaal populistische partijen, zowel aan linkse zijde als aan rechtse zijde. Bovendien hadden we verwacht dat protestattitudes sterker zouden zijn bij VB kiezers dan bij PVDA-PTB kiezers. Dit bleek echter niet het geval: de protestattitudes van de kiezers van het VB en van de kiezers van PVDA-PTB zijn minstens even sterk. Hoewel populistische kenmerken sterker worden geacht bij het VB dan bij de PVDA-PTB, wordt dit niet weerspiegeld in de protestattitudes van hun kiezers.

Daarnaast vonden we dat ook ideologische overwegingen een rol spelen. Het belang van deze ideologische overwegingen overschijnt echter wel wat naargelang de populistische partij. Vooral voor Vlaams Belang spelen ideologische overwegingen een belangrijke rol. VB kiezers hebben over het algemeen meer radicale beleidsvoorkeuren met betrekking tot hun kernthema migratie dan de kiezers van de andere partijen (behalve N-VA kiezers). Ook ideologische congruentie is het hoogst tussen VB en VB kiezers, wat betekent dat VB kiezers het ook het vaakst eens zijn met het Vlaams Belang op een bredere reeks aan onderwerpen, in vergelijking met de kiezers van alle andere partijen. Niet heel verrassend zijn deze verschillen het grootst met partijen aan de linkerzijde van het ideologisch spectrum. Deze bevindingen tonen aan dat, in tegenstelling tot wat soms beweerd wordt, de VB stem niet alleen een proteststem is. Over het algemeen komen de posities van VB kiezers overeen met de posities van hun partij, en dit geldt niet alleen voor hun kernthema migratie.

Het belang van ideologische congruentie voor een bredere reeks aan onderwerpen zien we ook voor PVDA-PTB, maar is minder uitgesproken. Voor de PVDA zien we dat ideologische congruentie aanzienlijk lager ligt met de kiezers van rechtse- en centrumpartijen, maar niet met de kiezers van de andere linkse partijen SP.A en Groen. Voor de PTB zijn de verschillen nog kleiner en zijn alle kiezers, behalve cdH en MR kiezers, het eens over een vergelijkbaar aantal onderwerpen met de PTB. We kunnen hieruit afleiden dat ideologische congruentie een minder belangrijke rol speelt aan radicaal links populistische zijde dan aan radicaal rechts populistische zijde. Eén verklaring hiervoor kan te maken hebben met het belang van bepaalde onderwerpen: het zou kunnen dat kiezers voor PVDA-PTB stemmen omwille van een of twee beleidsposities die zeer belangrijk zijn voor hen en waar ze

dezelfde mening delen, en niet voor alle andere posities die de partij inneemt op allerlei andere thema's. Dit kunnen we niet zien in onze analyses aangezien we alle posities op het zelfde niveau van belang hebben behandeld. Wel kunnen we iets zeggen over hun kernthema, namelijk het socio-economische vraagstuk. Ook daar zien we dat PVDA-PTB kiezers opnieuw sterk verschillen van rechtse kiezers, maar minder van linkse kiezers. Over het algemeen spelen ideologische overwegingen dus een belangrijke rol voor PVDA-PTB om zich te onderscheiden van kiezers aan de rechterzijde van het spectrum, maar niet zozeer van kiezers aan de linkerzijde van het spectrum.

Kortom, dit hoofdstuk heeft aangetoond dat zowel protestattitudes als ideologische overwegingen belangrijke determinanten waren om de radicaal populistische stemkeuze tijdens de 2019 verkiezingen te verklaren, maar ook dat ideologische overwegingen iets minder belangrijk waren voor de PVDA-PTB dan voor het VB. Terwijl VB kiezers zich op ideologisch vlak over het algemeen van de andere kiezers onderscheiden, doen PVDA en vooral PTB kiezers dit alleen door zich te onderscheiden van de kiezers van centrum- en rechtse partijen, niet van linkse partijen. Protestattitudes bepalen dus in sterke mate, sterker dan ideologische overwegingen, de stem voor PVDA-PTB. Dit is anders voor Vlaams Belang. Voor hen zijn zowel protestattitudes als ideologische overwegingen sterke determinanten om zich te onderscheiden van de andere partijen en zo de stemkeuze voor het VB te verklaren.

Hoofdstuk 3

Stemgedrag en steun voor hervormingen van de representatieve democratie in België

Jean-Benoit Pilet

Lisa van Dijk

Thomas Legein

Sofie Marien

In de nasleep van de Belgische verkiezingen van 2019 werd het “signaal van de kiezer” veelal geïnterpreteerd als een steeds groter wordende kloof tussen de kiezers en de politiek. De overwinningen van de PVDA-PTB en het Vlaams Belang werden beschreven als een roep om een radicale hervorming van de Belgische politiek, niet alleen in termen van beleid (immigratie, sociale zekerheid – zie hoofdstuk 2) maar ook met betrekking tot het institutionele stelsel van het land. Zowel de PVDA-PTB als het Vlaams Belang hebben campagne gevoerd met een zeer hard discours tegen de andere partijen en het politieke systeem. Zo stelde het Vlaams Belang: “In België beslissen de partijhoofdkwartieren, niet de burgers. [...] De politieke macht moet verhuizen van de partijhoofdkwartieren naar het volk¹”. De PVDA-PTB verkondigde de wil “om de privileges van de politieke klasse af [te] schaffen [...] De kaste leeft in Graailand. Wij willen dat de politiek vertrekt vanuit een engagement voor de samenleving. Vandaag is de politiek ziek van de privileges, van koning geld en van de heimelijke verstandhouding met de haute finance. Ze moet in dienst van de samenleving gaan staan, niet in dienst van zichzelf of van het grote geld. We hebben een politieke vernieuwing nodig waarbij transparantie centraal staat als het eerste wapen in de strijd tegen de graaicultuur²”.

Naast deze kritiek op de werking van het politieke systeem kwamen de twee partijen ook met specifieke voorstellen voor hervormingen van de re-

---

¹ Verkiezingsprogramma 2019 van het Vlaams Belang, p.11.

² Verkiezingsprogramma 2019 van de PVDA, p.157.

representatieve democratie. De PVDA-PTB pleitte bijvoorbeeld voor de halvering van de salarissen van parlementsleden en ministers, voor het afschaffen van de kiesdrempel van 5%, en ook voor het instellen van bindende referenda op verzoek van ten minste 1% van de bevolking. Het Vlaams Belang handhaafde, op haar beurt, het streven naar het einde van de Belgische eenheid en daarmee de onafhankelijkheid van Vlaanderen, maar eiste ook ontwikkelingen richting een “meer democratisch” Vlaanderen. Dit werd weerpiegeld in voorstellen zoals de invoering van het bindend referendum, de oprichting van een enkel kiesdistrict in heel Vlaanderen (voor het Vlaams Parlement) en de afschaffing van de opkomstplicht alsook van het stemrecht voor burgers zonder de Belgische nationaliteit. Andere voorstellen van het Vlaams Belang binnen deze context van institutionele hervorming betreffen het verminderen van het aantal parlementsleden, het einde van de cumulatie van het mandaat van parlements lid en dat van lokaal bestuurder (burgemeester of wethouder), afschaffing van de provincies, en ook de rechtstreekse verkiezing van burgermeesters en de Vlaamse minister-president.

De PVDA-PTB en het Vlaams Belang waren niet de enige partijen die voorstellen tot hervorming van de representatieve democratie centraal in hun verkiezingsprogramma hadden staan. De PS, Ecolo, Défi en Groen vroegen om de afschaffing van de cumulatie van mandaten, terwijl het cdH de mogelijke financiële voordelen voor houders van een dubbel mandaat wil inperken door aanspraak te beperken tot slechts één van de vergoedingen³. De N-VA wil het totale aantal parlementsleden verminderen om zo het Belgische institutionele systeem te stroomlijnen⁴. Zowel Groen en Ecolo als de Open VLD, de MR en de N-VA willen dat de bestuurlijke laag van provincies wordt afgeslankt⁵. De PS, Défi en Ecolo ondersteunen het referendum op initiatief van de burger⁶. Ten slotte stelden het cdH, Défi, Ecolo, Groen, MR en de PS voor om opzichzelfstaande burgerfora en/of burgerpanels binnen par-

---

³ Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p.466.; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p.3; Verkiezingsprogramma 2019 van Défi, p.166; Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p.120; Verkiezingsprogramma 2019 van het cdH, p.276.

⁴ Verkiezingsprogramma 2019 van de N-VA, p.36.

⁵ Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p.122; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p.3; Verkiezingsprogramma 2019 van de Open VLD, p.52; Verkiezingsprogramma 2019 van de MR, p.137; Verkiezingsprogramma 2019 van de N-VA, p.38.

⁶ Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p.468; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p.3; Verkiezingsprogramma 2019 van Défi, p.170.

lementaire commissies op te zetten, bestaande uit door loting gekozen burgers, welke voornamelijk een adviserende rol zouden opnemen⁷.

De vraag die we in dit hoofdstuk centraal zetten, is in hoeverre de Belgische kiezers ten tijde van de verkiezingen van 26 mei 2019 instemden met deze voorstellen tot hervormingen van de representatieve democratie. Nemen de kiezers dezelfde standpunten in over de hervorming van de Belgische democratie als de partij waarop zij hun stem uitbrachten? En zien we bijvoorbeeld dat de kiezers van de PVDA-PTB of het Vlaams Belang positiever zijn tegenover instrumenten als het referendum dan kiezers van andere partijen?

Om deze vraag te beantwoorden, hebben we ons hoofdstuk in drie delen gesplitst. In het eerste deel bespreken we wetenschappelijke onderzoek dat al eerder keek naar het verband tussen een roep om democratische hervormingen en bepaalde politieke families. We richten ons met name op het verband tussen populistische partijen en voorstellen voor democratische hervormingen. In het tweede deel van het hoofdstuk presenteren we de institutionele hervormingsvoorstellen die zijn opgenomen in de vragenlijst van ons verkiezingsonderzoek Represent 2019. Ook lichten we toe welke partijen duidelijke standpunten hebben ingenomen met betrekking tot deze hervormingen in hun verkiezingsprogramma. Ten slotte analyseren we in het derde deel onze data uit het verkiezingsonderzoek. Met behulp van variantieanalyses (ANOVA) vergelijken we electoraten van politieke partijen die in het Federale Parlement zijn vertegenwoordigd op basis van hun instemming met verschillende hervormingen van de representatieve democratie. Het doel hiervan is om te zien welke kiezersgroepen het meest voorstander zijn van een herziening van de manier waarop politieke beslissingen in België worden genomen. Op deze manier zullen we kunnen zien of, zoals sommige commentatoren suggereren, het succes van partijen zoals het Vlaams Belang of de PVDA-PTB ook is gekoppeld aan de wens van kiezers om de democratie in België te reorganiseren.

---

⁷ Verkiezingsprogramma 2019 van het cdH, p.275; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p.4; Verkiezingsprogramma 2019 van Défi, p.170; Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p.119; Verkiezingsprogramma 2019 van de MR, p.142; Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p.469.

1. Eerder wetenschappelijk onderzoek naar hervormingen van de representatieve democratie

In een context van laag politiek vertrouwen onder burgers (Norris, 2011; Thomassen, 2016) is de aandacht van onderzoekers steeds meer gericht op de manier waarop burgers vinden dat de democratie zou moeten werken. Hoewel de meeste burgers nog steeds van mening zijn dat vrije en eerlijke verkiezingen de kern van de democratie vormen (Hooghe, Marien en Oser, 2017), tonen verschillende onderzoeken aan dat een groot deel van de bevolking ontevreden is over de manier waarop het representatieve systeem werkt en dat er een groot draagvlak voor hervormingen is. Verschillende auteurs hebben geopperd dat een groot deel van de burgers graag een meer participerende democratie zou willen, waarin burgers directer worden betrokken bij het politieke proces (Cain, Dalton en Scarrow, 2003; Dalton, 2004; Neblo, Esterling, Kennedy, Lazer en Sokhey, 2010).

Anderen spreken dit idee juist tegen. Volgens hen kunnen burgers ontevreden zijn over de representatieve democratie zonder voorstander te zijn van meer participatie. Integendeel, sommige burgers willen zelfs minder deelnemen en zijn voorstander van politieke organen die sneller kunnen handelen en minder onder druk van verkiezingen staan. Volgens dit model van “stealth-democratie” (Hibbing en Theiss-Morse, 2002) willen burgers “zelf geen politieke beslissingen nemen; ze willen geen input leveren aan degenen die zijn aangewezen om beslissingen te nemen en ze willen liever niet de details van het besluitvormingsproces kennen. [...] Dit betekent niet dat burgers niet van mening van zijn dat een mechanisme dat de verantwoordingsplicht van de overheid waarborgt noodzakelijk is; ze willen simpelweg dat dit mechanisme alleen in werking treedt onder speciale omstandigheden” (Hibbing en Theiss-Morse, 2002, pp.1-2). Burgers die deze logica ondersteunen, wensen ook een grotere rol voor experts en technocraten als vervanging voor verkozen politici.

1.1. Drie modellen van democratie

Inmiddels zijn er verschillende bevestigingen opgezet in België en elders in Europa (o.a. in Nederland, Duitsland, Finland, Spanje) omtrent de voorkeuren van burgers over hoe de democratie moet worden georganiseerd (Bengtsson en Mattila, 2009; Coffé en Michels, 2014; Font, Wojcieszak en Navarro, 2015; Gherghina en Geissel, 2019). Deze auteurs benadrukken het bestaan van drie modellen van democratie. In het eerste model – dat door sommigen het “elitair” model wordt genoemd (Bengtsson en Christensen, 2016) – zijn verkiezingen de hoeksteen van de democratie. De democratie is

volgens hen in de eerste plaats een methode voor burgers om bestuurders te selecteren. Het tweede, “technocratische” model kan worden gekoppeld aan het zojuist besproken begrip van stealth-democratie (Hibbing en Theiss-Morse, 2002). Het algemene idee is dat burgers effectieve en belangeloze bestuurders willen die beleid voeren op basis van expertise en met minimale betrokkenheid van burgers. Ten slotte beschouwt het “participatieve” model burgerparticipatie als centraal voor het goed functioneren van de democratie, wat inhoudt dat burgers ook buiten de verkiezingen betrokken moeten worden in het politieke proces.

Deze drie modellen van democratie vertalen zich in verschillende typen van institutionele hervormingen. De burgers die het model van de representatieve democratie steunen, staan achter een institutionele status quo of eisen veranderingen die in het representatieve kader blijven. Voorbeelden hiervan zijn hervormingen van de kieswet evenals maatregelen die van invloed zijn op het aantal gekozen vertegenwoordigers, de status en de cumulatie van mandaten, of zelfs de wisselwerking tussen de wetgevende en uitvoerende macht. Degenen die een “stealth” of “technocratische” democratie willen, zullen voorstander zijn van een toename van de bevoegdheden van niet gekozen actoren (technocraten, experts, onafhankelijke instanties) alsook van een vermindering van de frequentie van verkiezingen. Ten slotte zullen “participatieve” democraten, zoals hun naam al zegt, hervormingen ondersteunen die meer kansen bieden aan burgers om deel te nemen aan het politieke proces, zoals burgerbegrotingen en burgerfora (al dan niet bestaand uit door loting gekozen burgers) maar ook referenda.

De instrumenten van directe democratie bevinden zich echter in een speciale positie als het gaat om de reden waarom burgers dit type hervorming ondersteunen. Het zijn instrumenten die zeker worden bepleit door diegenen die meer kansen willen hebben om politieke beslissingen te nemen (Bowler, Donovan en Karp, 2007; Schuck en de Vreese, 2015). Echter, directe democratie is ook populair onder burgers die voorstander zijn van een meer technocratisch model. Ze zien in het referendum een instrument dat spaarzaam moet worden gebruikt, maar waarmee sterke controle op gekozen vertegenwoordigers kan worden uitgeoefend wanneer dat nodig is (Coffé en Michels, 2014; Webb, 2013).

Wat ons in dit hoofdstuk interesseert, is echter niet welke hervormingen en welke modellen van democratie de Belgische burgers in het algemeen steunen. Dergelijk onderzoek werd al uitgevoerd in de context van de verkiezingen van 2014 (Jacquet, Biard, Caluwaerts en Reuchamps, 2015).

Onze ambitie is om te onderzoeken of het draagvlak voor hervormingen die kunnen worden gekoppeld aan de drie modellen van democratie (representatief, stealth/technocratisch en participatief) verschilt onder de kiezers van de verschillende partijen die meededen aan de verkiezingen van 26 mei 2019.

De literatuur hierover is echter zeer beperkt. Studies over de determinanten van stemkeuze benadrukken het belang van beleidsvoorkeuren van burgers om de keuze op een bepaalde partij te verklaren. De voorkeuren met betrekking tot institutionele hervormingen worden echter over het algemeen buiten beschouwing gelaten, met uitzondering van hervormingen die gericht zijn op decentralisatie, federalisme, of zelfs onafhankelijkheid in landen als Spanje, Canada of natuurlijk België (Medeiros, Gauvin en Chhimc, 2015; Swyngedouw en Abts, 2011). Daarentegen worden kwesties als steun voor referenda, burgerfora, hervormingen van het kiesstelsel of een toenemende rol voor experts niet gezien als factoren die bepalend zijn voor stemkeuze.

1.2. Partijfamilies en hun standpunten over hervormingen

Om deze reden moeten we eerder kijken naar de literatuur omtrent de standpunten van bepaalde politieke “families” over bepaalde hervormingen van de representatieve democratie. In deze context is de eerste partijfamilie die van de groenen, of ecologische partijen. Stemkeuze voor deze partijfamilie wordt toegewezen aan klimaatkwesties, maar ook als uiting van de zogenoemde “New Politics”-stroming (Poguntke, 1989). Deze stroming bevat twee aspecten. De eerste is die van het postmaterialisme (Inglehart, 1977, 1997, 2018). Dit houdt in dat de stijging van de gemiddelde levensstandaard in Westerse samenlevingen in de afgelopen decennia ertoe heeft geleid dat bepaalde burgers zich zijn gaan richten op niet-materialistische waarden en kwesties. Hieronder vallen oproepen tot meer participatie in het sociale en politieke leven. Groene partijen zijn, althans in West-Europa, de belangrijkste aandrijvers van deze eisen sinds de jaren ‘80 (Van Haute, 2016). Dit komt met name tot uiting in het bepleiten van de invoering van instrumenten van participatieve en directe democratie. We kunnen daarom verwachten dat de kiezers van deze groene partijen in grotere mate instemmen met hervormingen in deze richting dan electoraten van andere partijen. Het tweede aspect van de “New Politics”-stroming houdt in dat burgers steeds minder gehoorzaam zijn aan autoriteit in het algemeen, en overheidsinstanties in het bijzonder (Dalton, Bürklin en Drummond, 2001; Dalton en Welzel, 2014; Nevitte, 2014). Dit komt tot uiting in verzoeken tot meer transparantie, maar ook een strikter kader voor de status van verkozenen, waaronder limieten

qua ambtstermijn of salaris en toelagen. Hiermee kunnen we onze eerste hypothesen formuleren.

H1: de kiezers van de groene partijen (Ecolo en Groen) zullen in grotere mate voorstander zijn van instrumenten van burgerparticipatie dan andere kiezersgroepen.

H2: de kiezers van de groene partijen (Ecolo en Groen) zullen in grotere mate voorstander zijn van hervormingen die het statuut van verkozenen omkaderen dan andere kiezersgroepen.

De tweede politieke familie waar onderzoek naar democratische hervormingen de aandacht op heeft gevestigd, is de populistische partijfamilie. In de Europese context bevinden populistische partijen zich voornamelijk aan de rechterkant van het politieke spectrum (het Vlaams Belang in België, of bijvoorbeeld het Front National (FN) in Frankrijk en de Partij voor de Vrijheid (PVV) in Nederland; Mudde, 2007; Rooduijn, 2014; Van Kessel, 2014). Een kleiner deel van de Europese populistische partijen neemt een positie aan de linkerkant van dit spectrum in (de PVDA-PTB in België, maar ook de Socialistische Partij (SP) in Nederland of Podemos in Spanje; Akkerman, Mudde en Zaslove, 2014; Albertazzi en McDonnell, 2008; Wauters en Pittoors, 2019).

Zelfs al kunnen we niet echt spreken van een samenhangende partijfamilie (Mair en Mudde, 1998), delen de populistische partijen aan beide uiteinden van het politieke spectrum een gezamenlijke kern. Deze populistische kern bestaat uit het centraal stellen van het homogene volk, een tweedeling tussen corrupte elites en een deugdzaam volk, en het idee dat de wil van het volk moet worden gevolgd (voor een veelgebruikte definitie van populisme, zie Mudde, 2004).

De academische literatuur over populisme erkent dat het populistisch discours grotendeels negatief is en doorgaans gedijt op kritiek op de werking van de representatieve democratie, en op politieke elite in het bijzonder (Arzheimer, 2015; Kriesi, 2012; Mény en Surel, 2002; Mudde, 2007; Taggart, 2002; Van Hauwaert en Van Kessel, 2018). Meer in het bijzonder beschuldigen populistten het politieke establishment ervan dat ze alleen voor hun eigen belangen zorgen en niet weten wat er in de samenleving speelt (Elchardus en Spruyt, 2016), en daarmee van een gebrek aan responsiviteit op de voorkeuren en eisen van het volk (Huber en Ruth, 2017; Spruyt, Kerpens en Van Droogenbroeck, 2016; Van Kessel, 2014). Wat betreft democratische hervormingen binnen het representatieve model kan deze kritische houding met name worden gekoppeld aan steun voor veranderingen die de statuten van verkozenen aantasten, zoals het verlagen van het aantal verkozenen en hun salaris.

Vanuit een populistisch oogpunt ligt de oplossing voor disfunctionele politiek in het realiseren – of eigenlijk herstellen – van de soevereiniteit van het volk (Bowler, Denmark, Donovan en McDonnell, 2017; Canovan, 2002). Dat wil zeggen dat het populisme bepleit dat politiek een uiting is van de “wil van het volk”, omdat het volk de hoogste bron van legitimiteit vormt (Hawkins, Riding en Mudde, 2012; Mudde, 2004; Stanley, 2008). Om deze reden zien populisten burgerparticipatie in politieke besluitvorming als een instrument bij uitstek om een directe uitvoering van de “wil van het volk” te verzekeren (Akkerman en *al.*, 2014; Pasquino, 2008; Taggart, 2002). Bijgevolg pleiten populistische politieke partijen doorgaans voor meer burgerparticipatie (Bowler en *al.*, 2017; Mudde, 2007). De Italiaanse vijfsterrenbeweging, bijvoorbeeld, gebruikte de slogan “Participeren, niet delegeren” (Casaleggio, 2017)⁸, terwijl de Nederlandse PVV voorstander is van de introductie van bindende referenda⁹.

Onderzoekers die het populistisch discours analyseren, benadrukken het populistisch standpunt over directe democratie (Bowler en *al.*, 2017; Mudde, 2007; Pauwels, 2014; Taggart, 2002). Bovenal sluiten referenda aan bij de kernideeën van het populisme: het volk speelt een centrale rol, de macht van de elite wordt verminderd en de wil van het volk wordt geïmplementeerd (Jacobs, Akkerman en Zaslove, 2018). Om deze redenen verwachten we dat kiezers van populistische partijen voorstander zijn van burgerparticipatie in het algemeen en van referenda in het bijzonder.

Ten slotte is een laatste type van democratische hervorming die we vaak terugvinden bij populistische partijen die van een grotere rol voor experts ten koste van bestaande politieke elites. Deze logica wordt vervolgens gecombineerd met die van directe democratie. De Italiaanse Vijfsterrenbeweging is hier een goed voorbeeld van. Het geeft zijn leden een belangrijke rol via online beraadslagingen op het Rousseau-platform, terwijl het tegelijkertijd kiest voor technocratische ministers zoals premier Antonio Conte. Bickerton en Accetti (2018) gaan zelfs zo ver dat ze spreken van “technopopulisme” in hun classificatie van de Vijfsterrenbeweging en Podemos. Ook al zijn de populistische en technocratische visies op democratie niet geheel identiek, ze komen op bepaalde punten overeen (Caramani, 2017). Bovendien kan een grotere rol voor experts door populistische partijen worden gebruikt om verkozenen in diskrediet te brengen (Mudde, 2004).

Deze elementen stellen ons in staat om de volgende drie hypothesen voor de kiezers van de populistische partijen te formuleren.

---

⁸ In het Italiaans: “partecipa, non delegare!”.

⁹ Verkiezingsprogramma 2017-2021 van de PVV.

H3: kiezers van populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA-PTB) zijn in grotere mate voorstander van hervormingen die de status van verkozenen omkaderen dan andere kiezersgroepen.

H4: kiezers van de populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA-PTB) zijn in grotere mate voorstander van instrumenten van burgerparticipatie, en met name van directe democratie, dan andere kiezersgroepen.

H5: kiezers van populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA-PTB) zijn in grotere mate voorstander van een uitgebreide rol voor experts dan andere kiezersgroepen.

Voor andere politieke families distilleert de literatuur minder nadrukkelijke standpunten over democratische hervormingen. Daarentegen onderstreept de literatuur dat regeringspartijen in mindere mate achter hervormingen staan die gericht zijn op meer burgerparticipatie (Bowler, Donovan en Karp, 2002). In deze context kunnen we in 2019 in België verwachten dat de kiezers van de MR, Open VLD, CD&V en N-VA hervormingen in het kader van meer burgerparticipatie afwijzen. Dit stelt ons in staat om een laatste hypothese te stellen.

H6: kiezers van partijen die deel uitmaken van de vertrekkende federale regering (MR, Open VLD, CD&V, N-VA) zijn in grotere mate tegenstander van meer burgerparticipatie dan andere kiezersgroepen.

2. Democratische hervormingen in het Represent 2019 verkiezingsonderzoek en de posities van Belgische partijen

2.1. Bevraagde hervormingen in ons verkiezingsonderzoek

In wat volgt zullen we allereerst ingaan op ons verkiezingsonderzoek Represent 2019. We geven aan welke zeven hervormingen we bestuderen in dit hoofdstuk. Daarna lichten we toe welke partijen duidelijke standpunten over deze hervormingen hebben opgenomen in hun verkiezingsprogramma. Voor onze analyses zullen we dus kijken naar de houding van de Belgische kiezers ten aanzien van hervormingen van de democratie. We zijn met name geïnteresseerd in twee soorten vragen uit ons verkiezingsonderzoek Represent 2019. De eerste soort vraagt de respondenten naar hun stemkeuze in de federale verkiezingen van 2019. Omdat we geïnteresseerd zijn in stemgedrag baseren we ons op de respondenten die hebben deelgenomen aan de tweede golf van ons verkiezingsonderzoek, welke plaatsvond na afloop van de verkiezingen op 26 mei 2019. In totaal zijn dat 3.917 respondenten: 1.978 in Vlaanderen, 1.429 in Wallonië en 510 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. We kijken alleen naar partijen die ten minste één gekozen vertegenwoordiger in de Kamer hebben verkregen.

De kiezers van de tweetalige lijsten in het Brussels Gewest (Ecolo-Groen en PVDA-PTB) zijn toegewezen aan de hand van de taal waarin zij hebben gekozen om onze vragenlijst in te vullen (Frans of Nederlands).

Het tweede soort vragen betreft opinies van respondenten ten aanzien van verschillende mogelijke hervormingen van de Belgische democratie. Hieromtrent bevatte het Represent 2019 onderzoek een lijst van verschillende hervormingen en werd respondenten gevraagd om aan te geven in hoeverre ze hier voorstander van zijn. Hieruit hebben wij zeven hervormingen geselecteerd die overeenkomen met de eerder beschreven drie modellen van democratie. Om te beginnen hebben we twee hervormingen gekozen die binnen het pure representatieve model blijven. De eerste is de hervorming van het kiesstelsel zodat een enkele partij een meerderheidsregering kan vormen. Bijgevolg zou hierdoor het aantal partijen in de Kamer verminderen alsook het aantal partijen dat nodig is om een regeringscoalitie te vormen. De andere hervorming binnen de representatieve logica is het voorstel om het salaris van parlementsleden te verminderen. Zonder de kern van de representatieve democratie in twijfel te trekken, weerspiegelt deze hervorming niettemin de wens om de huidige status van verkozenen te herzien. Volgens onze hypothesen zou dit met name op steun kunnen rekenen onder de kiezers van zowel de populistische als de ecologische partijen.

Voor het bestuderen van steun voor hervormingen die gericht zijn op meer burgerparticipatie in politieke besluitvorming kijken we naar vier instrumenten. De eerste twee vragen naar instemming met referenda, enerzijds in een adviserende rol en anderzijds als een bindende beslissing. De andere twee hervormingen bouwen meer op de logica van deliberatieve en/of participatieve democratie. We kijken naar opinies over het instellen van burgerfora die op basis van loting zijn samengesteld en die aanbevelingen aan representatieve instellingen formuleren. Ook bestuderen we attitudes tegenover burgerbegrotingen waarbij burgers mogen beslissen over de besteding van een deel van de publieke middelen. Bij deze vier instrumenten maken we expliciet dat het zou gaan om invoering op nationaal niveau. Zoals gezegd, we verwachten dat de kiezers van de groene en populistische partijen in grotere mate zullen instemmen met meer burgerparticipatie in het algemeen. Ook verwachten we dat de kiezers van de populistische partijen vooral het referendum zullen steunen. Verder verwachten we dat de electoraten van regerende partijen terughoudender zijn bij deze hervormingen, met name wanneer ze verder gaan dan een adviserende status (zoals het geval zou zijn bij bindende referenda en burgerbegrotingen).

Tot slot, om opinies over stealth/technocratische democratie te bestuderen, kijken we ook naar de mening van respondenten over het idee om de belangrijkste politieke beslissingen toe te vertrouwen aan experts in plaats van

verkozenen. Volgens de literatuur zou een dergelijk voorstel vooral weerklank vinden onder burgers die op populistische partijen hebben gestemd.

Concreet kijken we naar de opinies van de bevroegde Belgische kiezers op de volgende zeven hervormingsvoorstellen¹⁰:

1. De kieswet moet veranderen zodat één partij een meerderheid kan halen en dus alleen kan regeren.
2. Het salaris van verkozenen moet beperkt worden tot maximaal 2500€ per maand¹¹.
3. Experts moeten de belangrijkste politieke beslissingen nemen in plaats van politici.
4. Bent u, over het algemeen, voor of tegen adviserende referenda over belangrijke nationale thema's? Burgers hebben het recht om een stem uit te brengen over een specifiek voorstel. Het parlement ontvangt het advies van de kiezers, maar is niet verplicht om dit te volgen.
5. Bent u, over het algemeen, voor of tegen bindende referenda over belangrijke nationale thema's? Burgers hebben het recht om een stem uit te brengen over een specifiek voorstel. Het parlement is verplicht het advies van de kiezers te volgen.
6. Bent u, over het algemeen, voor of tegen de organisatie van adviserende burgerfora over belangrijke nationale thema's? Een burgerforum bestaat uit 30 tot 50 burgers, die op basis van toeval geselecteerd zijn. Ze komen samen en discussiëren over een bepaald thema om zo tot een advies aan het parlement te komen.
7. Bent u, over het algemeen, voor of tegen burgerbegrotingen op nationaal niveau? Een burgerbegroting betekent dat burgers beslissen over een deel van de Belgische begroting. De betrokken burgers komen samen en discussiëren over hoe ze het geld wensen te verdelen overheen een aantal concrete projecten.

Deze zeven hervormingen werden niet alleen gekozen omdat ze verwijzen naar de drie modellen van democratie die we eerder bespraken. Ook zijn deze hervormingsvoorstellen terug te vinden in het verkiezingsprogramma van ten minste één politieke partij die deelnam aan de Belgische federale verkiezingen op 26 mei 2019.

---

¹⁰ Voor de eerste drie stellingen werd respondenten gevraagd om aan te geven of ze (1) helemaal tegen, (2) eerder tegen, (3) eerder voor, (4) helemaal voor waren of (99) weet/niet geen mening hadden. Voor de daaropvolgende vier stellingen werd hen gevraagd hun instemming met de stelling aan te geven op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat ze sterk tegen zijn, en 10 dat ze sterk voor zijn. Ook hier had de respondent de mogelijkheid om de optie 'weet niet' aan te duiden.

¹¹ Voor deze stelling bestond er een klein verschil tussen de Nederlandse en Franse vertaling van de vragenlijst. De Nederlandse versie sprak slechts over een maximum salaris, terwijl de Franse versie dit verder specificeerde als "bruto".

2.2. Het standpunt van Belgische partijen tegenover de zeven hervormingen

Kijkende naar de verkiezingsprogramma's van de Belgische partijen zien we de zeven voorstellen tot hervorming van de representatieve democratie verschillende keren terug. In tabel 3.1 presenteren we een overzicht.

Opvallend is dat een hervorming van de kieswet alleen expliciet aan bod komt in het partijprogramma van het cdH. Een vermindering van het salaris van verkozenen wordt echter benoemd door een groter aantal partijen: PVDA-PTB, Ecolo, Défi, en PS – alsook indirect door het cdH. Een grotere rol voor experts in de politieke besluitvorming is niet expliciet terug te vinden in de verkiezingsprogramma's van Belgische partijen. Niettemin pleiten enkele partijen voor een overdracht van sommige facetten van de publieke dienstverlening aan onafhankelijke, deskundige instanties. Zo wil de N-VA dat de staat zich concentreert op haar kerntaken, en dat het minder betrokken is bij bijvoorbeeld Belfius, BNP, Paribas, Ethias, NMBS, Proximus en BPOST¹². Wat de instrumenten van participatieve democratie betreft, vonden voorstellen met als doel een grotere rol voor burgers veel weerklank in de verkiezingsprogramma's. De meeste politieke partijen zijn voorstander van referenda en adviserende burgerfora. Ook komt het instrument van een burgerbegroting voor in de partijprogramma's van het cdH, MR, PS en Groen.

---

¹² Verkiezingsprogramma 2019 van de N-VA, p.37.

Tabel 3.1. Het standpunt van Belgische partijen over de zeven hervormingena

Hervorming	In partijprogramma van...	Toelichting standpunt
Hervorming kieswet: meerderheidsregering van één partij	cdH	Het cdH wil de mogelijkheid tot semiproportionele verkiezingen zoals in Duitsland onderzoeken ¹³ .
Herziening statuut verkozenen: vermindering van salaris	PTB-PVDA	De PVDA-PTB is voorstander van het halveren van de vergoedingen van verkozenen om zo de voorrechten van “de politieke kaste” in te perken. Ook pleit de partij voor de afschaffing van de door de partij als “riant” aangemerkte vertrekpremies voor verkozenen ¹⁴ .
	Ecolo, Défi en PS	Deze partijen pleiten voor een plafond voor de parlementaire vergoeding ¹⁵ .
	cdH	Het cdH wil “het financiële voordeel van cumulatie [van verschillende openbare ambten] weg [...] door slechts één vergoeding mogelijk te maken” ¹⁶ .
	cdH	Het cdH wenst een meer frequente volksraadpleging op regionaal niveau. Ook wil het cdH dat dit instrument wordt opgezet “in Brussel en in de Duitstalige Gemeenschap, in navolging van de goedkeuring in het Waals Gewest ¹⁷ ”.

¹³ In Duitsland worden de 598 afgevaardigden die deel uitmaken van de Duitse Bondsdag via een gemengd systeem gekozen. Zo worden 299 van deze afgevaardigden benoemd met behulp van een first-past-the-post-systeem, waarbij kiezers een stem uitbrengen op een kandidaat in hun kiesdistrict. De winnaar is de kandidaat die in dat district die de meeste stemmen krijgt, ongeacht of dat ook een meerderheid van de stemmen is. De andere helft van de parlementsleden wordt gekozen op basis van evenredige vertegenwoordiging, waarbij kiezers op een partij stemmen in plaats van op een persoon. In de praktijk krijgt elke Duitse kiezer dus de mogelijkheid om twee stemmen uit te brengen op de verkiezingsdag; Verkiezingsprogramma 2019 van het cdH, p 278.

¹⁴ Verkiezingsprogramma 2019 van de PVDA, p.157.

¹⁵ Verkiezingsprogramma 2019 van Défi, p.175; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, voorstel 11; Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p.471.

¹⁶ Verkiezingsprogramma 2019 van de cdH, p.276.

¹⁷ Verkiezingsprogramma 2019 van het cdH, p.275.

Referenda	Défi, Ecolo, Groen, MR en PS	Deze partijen zijn ook voorstander van het invoeren van referenda. Défi wil een bindend referendum op het initiatief van burgers introduceren in de grondwet ¹⁸ . Ook Ecolo wil een bindend referendum op burgerinitiatief ¹⁹ . Groen en de PS bepleiten volksraadplegingen op alle niveaus, en de PS wil dat dit op initiatief van de burger plaatsvindt ²⁰ . De MR wil dit slechts op het regionaal niveau ²¹ .
	PTB-PVDA	In het partijprogramma van PVDA-PTB lezen we dat het “een bindend burgerreferendum” wil invoeren dat “een voorstel of een beslissing [voorlegt] aan de bevolking [...] als 1% van het betrokken kiezerskorps dat vraagt ²² ”.
	Vlaams Belang	Ook het Vlaams Belang positioneert zich als voorstander van een bindend referendum, hetzij op initiatief van de overheid of van burgers. Dit zou “zorgen voor een actievere betrokkenheid bij het democratische besluitvormingsproces en versterken het democratische burgerschap”. Volgens het Vlaams Belang kunnen “politici via volksraadplegingen hun beleid beter afstemmen op de wensen van de burgers ²³ ”.
Adviserende burgerfora	cdH	Het cdH pleit voor het instellen van burgerpanels in de parlementaire structuren. Samengesteld op basis van loting zouden de burgerpanels een adviserende rol krijgen en bijeenkomen over belangrijke thema’s. Ook wil het een geloot burgersenaat dat twee keer per jaar bijeenkomt en een rapport opmaakt voor de Senaat en de Kamer ²⁴ .
	CD&V	Het CD&V wil “participatie en inspraak van mensen, middenveld en ondernemingen vergroten”, en deze “[p]articipatieprocessen moeten een afspiegeling zijn van de samenstelling van de bevolking ²⁵ ”.
	Défi	Défi wil burgerpanels binnen parlementaire vergaderingen creëren, zodat debatten over maatschappelijke kwesties daar kunnen worden ge-

¹⁸ Verkiezingsprogramma 2019 van Défi, p.179.

¹⁹ Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, voorstel 1.

²⁰ Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p.120; Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p468.

²¹ Verkiezingsprogramma 2019 van MR, p.141.

²² Verkiezingsprogramma 2019 van de PVDA, p.163.

²³ Verkiezingsprogramma 2019 van het Vlaams Belang, p.12.

²⁴ Verkiezingsprogramma 2019 van het cdH, p.275.

²⁵ Verkiezingsprogramma 2019 van de CD&V, p.166.

		houden en met de verplichte deelname van parlementsleden en regeringsvertegenwoordigers ²⁶ .
	Ecolo	Ook Ecolo is voorstander van het oprichten van burgerpanels die geselecteerd zijn op basis van loting, evenals van commissies met een rol binnen de parlementaire structuren waarin zowel burgers als politici deelnemen. De partij positioneert zich ook als voorstander van de vervanging van de Senaat door een interfederale vergadering die zich richt op belangrijk lange termijnkwesties ²⁷ .
	Groen	Ook Groen wil inzetten op burgerpanels, op aanvraag van burgers of geïnitieerd door de overheid ²⁸ .
	MR	De MR is voorstander van burgerpanels op basis van loting in een adviserende rol, zowel op lokaal als op regionaal en federaal niveau ²⁹ .
	PS	De PS bepleit een burgervergadering op basis van loting die zich moet buigen over de bepalingen die moeten worden opgenomen in de preambule van een nieuwe grondwet. Ook wil het burgercommissies binnen gemeentelijke en regionale parlementen en raden ³⁰ .
	SP.A	De SP.A wil verdergaan en de Senaat “omvormen tot een volkskamer van alle mensen”, welke worden geloot uit de stemgerechtigde bevolking (met uitzondering van beroepspolitici) ³¹ .
Burger begrotingen	cdH, MR, PS	Het cdH en MR willen burgerbegrotingen aanmoedigen op gemeentelijk niveau ³² . De PS wil dit niet alleen op gemeentelijk maar ook op provinciaal niveau doen ³³ .
	Groen	Groen wil “experimenteren” met participatief begroten ³⁴ .

²⁶ Verkiezingsprogramma 2019 van Défi, p.170.

²⁷ Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p. voorstel 5 en 7.

²⁸ Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p.119.

²⁹ Verkiezingsprogramma 2019 van MR, p.142.

³⁰ Verkiezingsprogramma 2019 van PS, pp.640-641.

³¹ Verkiezingsprogramma 2019 van de SP.A, p.138

³² Verkiezingsprogramma 2019 van de cdH, p.276; Verkiezingsprogramma 2019 van de MR, p.142.

³³ Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p.641.

³⁴ Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p.120.

3. Variantieanalyse: welke kiezersgroepen onderscheiden zich in hun standpunten over hervormingen van de representatieve democratie?

Nu we de standpunten van de politieke partijen hebben beschreven, valt het te bezien of de kiezers van deze partijen verschillen van mening over deze voorstellen. Voordat we daar op ingaan, is het echter interessant om te zien of er draagvlak is voor de zeven mogelijke hervormingen van de Belgische democratie onder kiezers in het algemeen. In wat volgt presenteren we de analyses op basis van ongewogen data. Dezelfde analyses met data die zijn gewogen op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau zijn terug te vinden in de bijlage.

3.1. Draagvlak voor zeven hervormingen in België

Tabel 3.2 geeft het percentage van respondenten dat instemt met een hervorming weer zowel voor België als per regio. De volgende elementen vallen op. Ten eerste is er een groot draagvlak voor alle hervormingen, behalve voor de hervorming van de kieswet zodat een enkele partij een meerderheidsregering kan vormen. Voor de andere zes voorstellen lijkt twee-derde tot driekwart van de Belgen positief te staan tegenover dergelijke veranderingen in het institutionele kader. Een tweede opvallend element is dat instemming voor instrumenten van burgerparticipatie met een adviserende rol iets hoger ligt dan voor die met een bindende uitkomst. Ten slotte zijn de verschillen tussen regio's beperkt. Hooguit zien we iets meer steun voor burgerparticipatie in Wallonië, terwijl in Brussel instemming met een vermindering van salaris voor verkozenen en met een grotere rol voor experts iets lager ligt.

Tabel 3.2. Draagvlak voor de zeven bestudeerde hervormingende

	% respondenten dat instemde met de hervorming ³⁵			
	<i>België</i>	<i>Vlaanderen</i>	<i>Wallonië</i>	<i>Brussel</i>
Hervorming kieswet: meerderheidsregering van één partij	41,6	41,9	42,3	38,2
Herziening statuut verkozenen: vermindering van salaris	72,5	74,8	71,2	67,6
Technocratie: experten nemen belangrijkste beslissingen	67,2	67,3	68,4	63,7
Adviserende referenda	77,4	77,1	77,9	77,1
Bindende referenda	71,6	69,8	75,0	69,5
Adviserende burgerfora	75,6	73,3	78,7	76,2
Burgerbegrotingen	69,6	66,9	73,5	69,3

3.2. Verschillen in opinies over hervormingsvoorstellen onder kiezers op Vlaamse partijen

Nu kunnen we kijken naar het verband tussen opinies van burgers over deze hervormingen en de stemkeuze die op 26 mei 2019 is gemaakt. Hiervoor gebruiken we een statistische techniek genaamd variantieanalyse (ANOVA). Deze methode bestaat uit het vergelijken van de gemiddelde score van instemming voor elk van de zeven hervormingen voor de kiezersgroepen van de verschillende partijen. Het stelt ons in staat om de kiezersgroepen te vergelijken voor elk van de zeven onderzochte hervormingen en te bepalen of ze significant van elkaar verschillen. Een verschil wordt gezien als statistisch significant of robuust als de kans erg laag is dat het verschil te wijten is aan puur toeval (de nulhypothese genoemd). Deze statistische waarschijnlijkheid dat het verschil aan toeval te wijten is, wordt gemeten aan de hand van de p-waarde. Deze waarde varieert tussen 0 en 1, waarbij 0 betekent dat de waarschijnlijkheid nul is dat de waargenomen afwijking aan toeval te wijten is, en 1 dat die waarschijnlijkheid 100% is. De statistische conventies zijn als volgt: een verschil wordt als statistisch robuust (of significant) beschouwd als de p-waarde kleiner is dan 0,05 (of 5%). Om uit te zoeken hoe groot de verschillen tussen kiezersgroepen zijn, verwijzen we verder naar de F-

³⁵ Het percentage respondenten dat instemde met de hervorming werd als volgt berekend. Voor de items die op een vierpuntsschaal werden gemeten, werden de respondenten in de categorieën “eerder voor” en “helemaal voor” bij elkaar genomen. Voor de items die werden gemeten op een elfpuntsschaal namen we de respondenten met een score hoger dan 6 bij elkaar. De middencategorie (5) werd dus niet geïnterpreteerd als instemming. Daarnaast werden respondenten die kozen voor de optie “weet niet” niet meegenomen in de berekening van de geldige percentages.

waarde. Deze neemt toe naarmate de verschillen tussen de gemiddelden voor de verschillende kiezersgroepen groter worden.

Tabel 3.3 presenteert de resultaten van onze variantieanalyse voor de Vlaamse partijen. In de noordelijke helft van het land zijn de hervormingen waarop kiezers het duidelijkst verschillen, oplopend in grootte van verschil: het hervormen van de kieswet zodat een enkele partij een meerderheidsregering kan vormen, de vermindering van de salarissen van verkozenen, het bindend referendum en burgerbegrotingen. De F-waarden van deze vier hervormingsvoorstellen zijn het hoogst, de p-waarden zijn minder dan 0,000. Dit geeft aan dat de waargenomen verschillen in gemiddelden zeer statistisch robuust zijn, dus dat de waarschijnlijkheid van toeval kleiner is dan 0,1%. In deze gevallen is er minder dan 0,1% kans dat de waargenomen verschillen tussen electoraten in feite het resultaat zijn van toeval in de data.

Voor twee andere hervormingen, een grotere rol voor experts en burgerfora, zijn er ook statistisch significante verschillen. Zoals we zien in tabel 3.3 zijn de verschillen statistisch robuust³⁶, maar zijn de F-waarden vrij laag (2,61 en 2,55).

Tot slot is het interessant om op te merken dat we geen sterke significante verschillen zien wat betreft de positie van de electoraten van Vlaamse partijen ten opzichte van het adviserende referendum. Kiezers van alle partijen zijn groot voorstander, met weinig verschil. De p-waarde is inderdaad groter dan 0,10 (kans van 10% op toeval), wat ons niet toelaat om erop te vertrouwen dat de geconstateerde verschillen tussen de kiezers van de Vlaamse partijen niet te wijten zijn aan toeval.

---

³⁶ De p-waarden zijn respectievelijk 0,016 en 0,019, dat wil zeggen 1,6% en 1,9% kans dat de resultaten berusten op toeval.

Tabel 3.3. Variantieanalyse (ANOVA) – gemiddelde instemming met de zeven hervormingen onder kiezers van de Vlaamse partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experten	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegrotingen
	(1=helemaal tegen; 4=helemaal voor)			(0 = sterk tegen; 10 = sterk voor)			
CD&V	1,98 (0,90)	2,82 (1,03)	2,72 (0,85)	6,78 (2,28)	5,79 (2,76)	6,49 (2,32)	5,52 (2,58)
Groen	1,78 (0,89)	2,89 (0,95)	2,83 (0,77)	6,90 (2,19)	5,81 (2,78)	6,83 (2,14)	6,03 (2,41)
N-VA	2,48 (0,97)	2,98 (0,95)	2,69 (0,86)	6,96 (2,31)	6,60 (2,54)	6,41 (2,41)	5,77 (2,56)
Open VLD	2,16 (0,85)	3,00 (0,92)	2,78 (0,81)	6,72 (2,20)	5,76 (2,79)	6,58 (2,02)	5,92 (2,48)
PVDA	1,94 (0,93)	3,57 (0,73)	2,96 (0,75)	7,40 (2,16)	6,95 (2,60)	7,24 (2,11)	7,01 (1,94)
SP.A	1,96 (1,01)	3,32 (0,88)	2,74 (0,87)	6,61 (2,51)	6,23 (3,01)	6,55 (2,55)	5,95 (2,73)
VB	2,77 (0,98)	3,37 (0,87)	2,88 (0,91)	6,87 (2,62)	7,22 (2,59)	6,78 (2,65)	6,72 (2,59)
ANOVA	F = 35,86 p = 0,000	F = 17,35 p = 0,000	F = 2,61 p = 0,016	F = 1,70 p = 0,116	F = 11,56 p = 0,000	F = 2,55 p = 0,019	F = 9,48 p = 0,000
Levene's toets ³⁷	= 3,50 p = 0,002	= 4,14 p = 0,000	= 3,28 p = 0,003	= 2,09 p = 0,052	= 2,52 p = 0,020	= 3,41 p = 0,002	= 3,46 p = 0,002
Robuuste ANOVA ³⁸	F = 35,57 p = 0,000	F = 19,23 p = 0,000	F = 2,73 p = 0,013	n.v.t.	F = 11,45 p = 0,000	F = 2,90 p = 0,009	F = 10,90 p = 0,000

Noot: standaard deviatie wordt vermeld tussen haakjes.

Naast bepalen of de electoraten van de verschillende partijen in het geheel verschillen voor de zeven hervormingsvoorstellen, kunnen we ook de meest opvallende verschillen bestuderen door partijen één-op-één met elkaar te vergelijken. Deze specifieke vergelijkingen zijn mogelijk dankzij post-hoc testmethoden³⁹. Met deze methoden kunnen we voor elke partij analyseren

³⁷ Levene's toets is een toets om te bepalen of de variantie tussen de kiezersgroepen vergelijkbaar is. Bij een p-waarde onder de 0,05 kunnen we aannemen dat de variantie tussen kiezersgroepen niet vergelijkbaar is. In die gevallen is het daarom nodig om een alternatieve, tweede ANOVA test te doen die robuust is tegen de schending van deze assumptie van vergelijkbare varianties tussen groepen. Deze robuuste F en p-waarden zijn terug te vinden in de laatste rij van de tabel.

³⁸ Voor het berekenen van een robuuste ANOVA gebruiken we de Welch's toets.

³⁹ Voor de hervormingen (kolommen) waar de Levene's toets aangeeft dat de assumptie van gelijke variantie tussen groepen niet wordt geschaad (Levene's toets geeft $p > 0,05$), maken we gebruik van de Bonferonni post-hoc test. Voor de hervormingen waar deze assumptie wel wordt geschaad, gebruiken we de Games-Howell post-hoc test.

of de gemiddelde positie van hun kiezers aanzienlijk verschilt van andere partijen voor de zeven hervormingsvoorstellen die we bestuderen. In tabel 3.4 presenteren we alleen de statistisch significante verschillen tussen paren van partijen. We duiden de robuustheid van de significantie aan met de sterren⁴⁰, en de richting van de afwijking met pijlen. Een opwaartse pijl betekent dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan dat van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom. In de eerste cel linksboven zien we bijvoorbeeld dat de kiezers van de N-VA en het Vlaams Belang aanzienlijk positiever zijn tegenover een hervorming van de kieswet dan de kiezers van CD&V. Omgekeerd, als we twee cellen daaronder kijken, kunnen we zien dat de kiezers van CD&V, Groen, Open VLD, PVDA en SP.A minder positief staan tegenover een hervorming van de kieswet dan die van de N-VA. Deze laatste zijn, op hun beurt, weer minder positief over deze hervorming dan de kiezers van Vlaams Belang.

Tabel 3.4. Post-hoc toetsen voor de verschillen in gemiddelde instemming met hervormingen tussen de kiezers van de Vlaamse partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experts	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgefora	Burgerbegrotingen
CD & V	☒ NVA***	☒ PVDA***	-	-	☒ N-VA**	☒ PVDA ⁺	☒ PVDA***
	☒ VB***	☒ SP.A***			☒ PVDA**		☒ VB***
		☒ VB***			☒ VB***		
Groen	☒ NVA***	☒ PVDA***	-	-	☒ N-VA*	-	☒ PVDA**
	☒ Op. VLD**	☒ SP.A***			☒ PVDA**		☒ VB ⁺
	☒ VB***	☒ VB***			☒ VB***		
N-VA	☒ CD&V***	☒ PVDA***	☒ PVDA*	-	☒ CD&V**	☒ PVDA**	☒ PVDA***
	☒ Groen***	☒ SP.A***	☒ VB ⁺		☒ Groen*		☒ VB***
	☒ Op. VLD**	☒ VB**			☒ Op. VLD*		

⁴⁰ Opnieuw baseren we ons op de p-waarden. Deze worden in Tabel 3.4 weergegeven door middel van sterretjes. Drie sterretjes geeft een p-waarde onder de 0,001 aan, dat wil zeggen 0,1% kans dat het op toeval berust dat we een significant verschil zien tussen de twee partijen voor wat betreft de hervorming in die kolom. Twee sterretjes betekent een p-waarde tussen de 0,001 en 0,01 (1% risico op fouten). Eén sterretje betekent een p-waarde tussen 0,01 en 0,05 (5% risico op fouten).

	☒ PVDA***				☒ VB**		
	☒ SP.A***						
	☒ VB**						
O P · V L D	☒ Groen**	☒ PVDA***	-	-	☒ N-VA*	-	☒ PVDA**
	☒ N-VA**	☒ SP.A*			☒ PVDA**		☒ VB*
	☒ VB***	☒ VB**			☒ VB***		
P V D A	☒ N-VA***	☒ CD&V***	☒ N-VA*	☒ SP.A ⁺	☒ CD&V**	☒ CD&V ⁺	☒ CD&V***
	☒ VB***	☒ Groen***			☒ Groen**	☒ N-VA**	☒ Groen**
		☒ N-VA***			☒ Op. VLD**		☒ N-VA***
		☒ Op. VLD***					☒ Op. VLD**
S P · A	☒ N-VA***	☒ CD&V***	-	☒ PVDA ⁺	☒ VB**	-	☒ PVDA**
	☒ VB***	☒ Groen***					☒ VB*
		☒ N-VA***					
		☒ Op. VLD*					
V l a a m s B e l a n g	☒ CD&V***	☒ CD&V***	☒ N-VA ⁺	-	☒ CD&V***	-	☒ CD&V***
	☒ Groen***	☒ Groen***			☒ Groen***		☒ Groen ⁺
	☒ N-VA**	☒ N-VA***			☒ N-VA**		☒ N-VA***
	☒ Op. VLD***	☒ Op. VLD**			☒ Op. VLD***		☒ Op. VLD*
	☒ PVDA***				☒ SP.A**		☒ SP.A*
	☒ SP.A***						

Noot: een opwaartse pijl betekent dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan de stemmers van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom.

⁺*p* < 0,10; *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

Wat betreft de hervorming van de kieswet onderscheiden met name de kiezers van de N-VA en het Vlaams Belang zich van de andere partijen. Meer specifiek zijn de Vlaams Belang-stemmers in grotere mate voorstander van een dergelijke hervorming – die het aantal zetels van de grootste partij zou vergroten en daarmee de noodzaak tot brede coalities zou verminderen – dan kiezers van alle andere partijen. De N-VA-stemmers zijn op hun beurt meer voorstander van deze hervorming dan andere kiezersgroepen behalve die van het Vlaams Belang. De verschillen tussen de electoraten van de andere Vlaamse partijen zijn veelal niet significant.

Kijkende naar de vermindering van het salaris van verkozenen zien we significante verschillen voor de kiezers van de PVDA, Vlaams Belang en SP.A. Deze drie kiezersgroepen stemmen in grotere mate in met een dergelijke hervorming dan stemmers van het CD&V, Open VLD, Groen en N-VA. Er is echter geen significant verschil tussen de kiezers van de PVDA, VB en SP.A. Evenzo is er geen significant verschil in de positionering van CD&V, Open VLD, Groen en N-VA stemmers. We zien dus twee verschillende kiezersblokken.

Voor het bindende referendum zien we significante verschillen tussen, enerzijds, de kiezers van de N-VA, PVDA en het Vlaams Belang en, anderzijds, de electoraten van het CD&V, Groen, en Open VLD. Het eerste kiezersblok is aanzienlijk positiever over dit instrument van directe democratie dan de tweede kiezersgroep. Hoewel de PVDA en Vlaams Belang-stemmers niet significant van elkaar verschillen, zijn de Vlaams Belang-kiezers op hun beurt grotere voorstanders van bindende referenda dan die van de N-VA en SP.A. Tot slot observeren we dat stemmers van de PVDA en het Vlaams Belang in grotere mate instemmen met burgerbegrotingen dan de kiezers van alle andere Vlaamse partijen (maar zonder significant verschil tussen de kiezers van de PVDA en het Vlaams Belang).

Naast deze vier hervormingen waarvoor we zeer significante verschillen constateren, observeren we ook verschillen tussen kiezersgroepen wat betreft een grotere rol voor experts en door loting geselecteerde burgerfora. De significante verschillen gelden echter alleen voor enkele kiezersgroepen. Over het algemeen kunnen we een onderscheid maken tussen, enerzijds, kiezers van het Vlaams Belang en de PVDA en, anderzijds, N-VA-stemmers. Eerstgenoemden zijn het meest voorstander van een grotere politieke rol voor deskundigen en, in het geval van PVDA, voor adviserende burgerfora.

In dit stadium kunnen we stellen dat bepaalde resultaten overeenkomen met onze hypothesen. De kiezers van populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA) zijn in grotere mate voorstander van referenda in een bindende vorm (H4). Ook staan ze positiever tegen hervormingen die de status van

verkozenen inperken (H3). Evenzo zijn stemmers van partijen uit de uittredende regering (Open VLD, CD&V en N-VA) terughoudender over hervormingen die de macht van burgers vergroten (H6).

Andere hypothesen lijken echter niet te worden gestaafd door de variantieanalyses. Groen-stemmers zijn niet aanzienlijk positiever tegenover burgerparticipatie (H1). Een resultaat dat gezien kan worden als paradoxaal, gegeven het belang dat ecologische partijen normaliter aan dit soort voorstellen hechten. Ook lijken Groen-kiezers niet in grotere mate voorstander van hervormingen die de status van verkozenen beperken (H2). Daarnaast maakte de uitgesproken steun van SP.A kiezers voor het verlagen van salarissen van verkozenen, evenals die van N-VA-stemmers voor een hervorming van het kiesstel en bindende referenda, geen deel uit van onze hypothesen.

3.3. Verschillen in opinies over hervormingsvoorstellen onder kiezers op Waalse partijen

Tabel 3.5 geeft dezelfde variantieanalyses weer, maar dan voor de kiezers van de Franstalige partijen. Opnieuw kunnen we de F- en p-waarden analyseren.

Interessant is dat de variantieanalyse belangrijke en robuuste verschillen tussen kiezersgroepen naar voren brengt op het vlak van het verminderen van het salaris van verkozenen, bindende referenda, adviserende burgerfora en burgerbegrotingen ($p < 0,000$). Andere verschillen zijn ook significant, maar minder duidelijk. Dit geldt voor de hervorming van de kieswet, een grotere rol voor experts en het adviserend referendum ($p < 0,05$).

Tabel 3.5. Variantieanalyse (ANOVA) – gemiddelde instemming met de zeven hervormingen onder kiezers van de Franstalige partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experts	Adviserende referenda	Bindende referendal	Adviserende burgerforas	Burger begrotingen
	(1=helemaal tegen; 4=helemaal voor)			(0 = sterk tegen; 10 = sterk voor)			
cdH	2,30 (1,05)	2,83 (1,00)	2,84 (0,81)	7,00 (2,13)	6,59 (2,52)	6,90 (1,94)	6,30 (2,19)
Défi	2,29 (0,98)	2,99 (1,03)	2,89 (0,82)	7,41 (2,22)	7,05 (2,58)	7,38 (2,12)	6,81 (2,25)
Ecolo	2,02 (0,89)	2,95 (0,97)	2,73 (0,85)	7,46 (2,07)	6,87 (2,45)	7,32 (2,08)	6,94 (2,02)
MR	2,32 (0,95)	2,72 (0,99)	2,70 (0,80)	7,07 (2,33)	6,39 (2,82)	6,79 (2,41)	6,12 (2,60)
PS	2,25 (0,96)	2,92 (0,96)	2,67 (0,90)	6,89 (2,27)	6,79 (2,52)	6,98 (2,16)	6,59 (2,26)
PTB	2,41 (1,06)	3,55 (0,75)	2,90 (0,84)	7,35 (2,64)	7,81 (2,30)	7,84 (2,21)	7,54 (2,23)
ANOVA	F = 4,22 $p = 0,001$	F = 20,21 $p = 0,000$	F = 2,60 $p = 0,024$	F = 2,60 $p = 0,024$	F = 8,68 $p = 0,000$	F = 7,34 $p = 0,000$	F = 10,92 $p = 0,000$
Levene's toets	= 5,25 $p = 0,000$	= 6,26 $p = 0,000$	= 2,56 $p = 0,026$	= 3,15 $p = 0,008$	= 3,15 $p = 0,008$	= 2,09 $p = 0,065$	= 4,32 $p = 0,001$
Robuuste ANOVA	F = 4,53 $p = 0,000$	F = 27,26 $p = 0,000$	F = 2,59 $p = 0,026$	F = 2,76 $p = 0,018$	F = 9,39 $p = 0,000$	n.v.t.	F = 10,34 $p = 0,000$

Noot: standaard deviatie wordt vermeld tussen haakjes.

Vervolgens kunnen we op basis van post-hoc testmethoden (zie tabel 3.6) zien tussen welke kiezersgroepen er met name significante verschillen zichtbaar zijn.

Tabel 3.6. Post-hoc toetsen voor de verschillen in gemiddelde instemming met hervormingen tussen de kiezers van de Franstalige partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experts	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegrotingen
cdH	-	☒ PTB***	-	-	☒ PTB**	☒ PTB**	☒ PTB***
Défi	☒ Ecolo ⁺	☒ PTB***	-	-	☒ PTB ⁺	-	☒ MR ⁺ ☒ PTB*
Ecolo	☒ Défi ⁺	☒ MR ⁺	-	☒ PS*	☒ PTB***	☒ MR ⁺	☒ MR*** ☒ PTB*
	☒ MR**	☒ PTB***					
	☒ PS ⁺						
	☒ PTB**						
MR	☒ Ecolo**	☒ Ecolo ⁺	-	-	☒ PTB***	☒ Ecolo ⁺	☒ Défi ⁺ ☒ Ecolo*** ☒ PTB***
		☒ PTB***				☒ PTB***	
PS	☒ Ecolo ⁺	☒ PTB***	☒ PTB ⁺	☒ Ecolo*	☒ PTB***	☒ PTB***	☒ PTB***
PTB	☒ Ecolo**	☒ cdH***	☒ PS ⁺		☒ cdH**	☒ cdH**	☒ cdH***
		☒ Défi***			☒ Défi ⁺	☒ MR***	☒ Défi*
		☒ Ecolo***			☒ Ecolo***	☒ PS***	☒ Ecolo*
		☒ MR***			☒ MR***		☒ MR***
		☒ PS***			☒ PS***		☒ PS***

Noot: opnieuw betekent een opwaartse pijl dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan de stemmers van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom.

⁺p < 0,10; *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

Als we beginnen met de vier hervormingen te bekijken waarvoor de verschillen het grootst zijn – verlaging van het salaris van verkozenen, bindende referenda, gelote burgerfora en burgerbegrotingen – verschijnt een interessant patroon. De kiezers van de PTB zijn telkens positiever over deze hervormingen dan de andere kiezersgroepen, en dat verschil is significant wanneer we de PTB-stemmers één op één vergelijken met de kiezers van elk van de andere Franstalige partijen.

Vervolgens kunnen ingaan op de drie hervormingen waarvoor onze statistische toetsen voldoende robuuste verschillen aanduiden tussen de electoraten van verschillende Franstalige partijen, ook al zijn deze minder duidelijk ($p < 0,05$) dan voorgaande. Dit betreft hervormingen omtrent de kieswet, een grotere rol voor experts en adviserende referenda. Wanneer we voor deze hervormingen de kiezersgroepen één op één-vergelijken, zien we geen stemmersgroep ontstaan die anders is dan alle andere. Het gaat hier eerder om eenmalige verschillen tussen de stemmers van één of twee specifieke partijen. Met betrekking tot de overgang naar een meerderheidssysteem nemen we een significant verschil waar bij de Ecolo-kiezers, die hier negatiever over zijn dan kiezers van de MR en PTB. Voor een grotere rol voor experts zien we geen verschillen die statistisch significant zijn ($p < 0,05$). Wel zien we dat PTB-kiezers hier iets meer positief tegenover staan en PS-stemmers juist iets minder, maar de p-waarde is net onder de 0,1 – dat wil zeggen, 10% kans dat dit verschil op toeval berust. Ten slotte valt het op dat PS-kiezers in mindere voorstander zijn van het adviserende referendum in vergelijking met het electoraat van Ecolo.

Op basis van deze verschillende resultaten kunnen we de geldigheid van onze hypothesen toetsen. Ten eerste worden onze verwachtingen over populistische kiezersgroepen bevestigd. Het is duidelijk dat PTB-stemmers anders zijn ten opzichte van andere kiezersgroepen. Ze zijn positiever tegenover hervormingen die de status van verkozenen inperken (H3). Ook zijn ze in grotere mate voorstander van meer burgerparticipatie (H4). Anderzijds is het electoraat van de PTB niet duidelijk anders op hun instemming met een grotere rol voor experts (behalve in vergelijking met PS-kiezers; H5).

Een andere hypothese die wordt bevestigd, is die met betrekking tot de voormalige federale regeringspartijen: de MR in het Franstalige politieke landschap (H6). Het electoraat van deze partij is veel minder geneigd om de bestudeerde hervormingen van de representatieve democratie te steunen, en met name die die de status van verkozenen inperken. Op dat gebied verschillen de MR-kiezers duidelijk het meest van die van de PTB. De kloof tussen de MR-stemmers en die van andere partijen is echter niet enorm. Dit kan echter ook worden verklaard door het feit dat het cdH en de PS – maar ook tot op zekere hoogte Ecolo en Défi – partijen zijn die vaak met regeringsdeelname worden geassocieerd, en die bovendien nog deelnamen aan regionale regeringen aan de vooravond van de verkiezingen op 26 mei 2019. Dit gegeven kan verklaren waarom we het grootste verschil waarnemen tussen de kiezers van de PTB en die van alle andere partijen.

Ten slotte worden onze hypothesen dat Ecolo-kiezers ook een distinctieve houding hebben ten aanzien van democratische hervormingen slechts gedeeltelijk bevestigd. De instemming van Ecolo-kiezers met een verlaging

van het salaris van verkozenen en met instrumenten van burgerparticipatie ligt inderdaad hoger dan bij de gemiddelde Franstalige kiezer (H1, H2). Deze verschillen zijn significant, ook al zijn ze minder groot dan die voor PTB-stemmers. Daarentegen hebben Ecolo-kiezers geen aanzienlijk positievere houding ten opzichte van referenda dan andere electoraten.

4. Conclusie

In dit hoofdstuk hadden we de ambitie om te bestuderen in hoeverre de stelling opgaat dat de Belgische verkiezingen van 26 mei 2019 kunnen worden geïnterpreteerd als een uitdrukkelijk verzoek van Belgische kiezers tot hervormingen van de representatieve democratie. Een dergelijke interpretatie is in overeenstemming met academische onderzoeken die de afgelopen jaren in verschillende Europese landen zijn uitgevoerd, en die twee trends benadrukken. Enerzijds zien we dat een groot deel van de kiezers ontevreden is over de werking van het huidige politieke systeem en haar actoren en instituties. Anderzijds vertaalt deze onvrede zich in de eis om de representatieve democratie te hervormen. Deze kunnen drie richtingen inslaan: (1) hervormingen die binnen de representatieve logica blijven, maar de status van verkozenen strikter kaderen (transparantie, cumulatie) en die soms ook zullen leiden tot een vermindering van het aantal gekozen vertegenwoordigers of een verlaging van hun salarissen, (2) hervormingen gericht op meer burgerparticipatie via instrumenten van directe en/of participatieve democratie, en (3) hervormingen in de richting van een grotere rol voor experts of technocraten ten koste van verkozenen.

We putten uit het verkiezingsonderzoek van EOS-Represent 2019 om te zien of Belgische kiezers instemmen met dergelijke hervormingen, en of de kiezers van de verschillende partijen op dit gebied van elkaar verschillen.

Op het eerste gezicht lijkt het onbetwistbaar dat Belgische kiezers voorstander zijn van hervormingen van het bestaande democratische model. Het draagvlak hiervoor is zeer breed, variërend van twee-derde tot driekwart van het electoraat voor de verschillende hervormingen: van het verminderen van salarissen van verkozenen tot de invoering van bindende referenda, en van het opzetten van door loting gekozen burgerfora tot een grotere rol voor experts. Ondanks de verschillende richtingen van de hervormingen worden deze breed gesteund, zowel in Vlaanderen, Wallonië als in Brussel. Kortom: Belgische kiezers willen verandering.

Onze variantieanalyses toonden aan dat, zelfs als veel kiezers voor democratische hervormingen zijn, de electoraten van sommige partijen dat in grotere mate zijn dan andere. Met name de kiezers van de PVDA-PTB en het Vlaams Belang vallen op door hun aanzienlijk grotere instemming met verschillende soorten hervormingen, van een verlaging van de salarissen van verkozenen tot referenda. Deze resultaten bevestigen het vermogen van deze partijen om de Belgische kiezers voor zich te winnen die willen hervormen. Onze resultaten bevestigen ook dat deze partijen vergelijkbaar zijn met andere Europese populistische partijen, welke ook pleiten voor een democratie met minder privileges voor verkozenen en meer directe democratie.

Omgekeerd zijn de kiezers van partijen die eerder met regeringsdeelname worden geassocieerd over het algemeen iets minder positief over hervormingen van de Belgische democratie. Dit geldt voor de electoraten van de partijen van de drie traditionele families, maar ook voor die van de N-VA en de groenen (Ecolo en Groen). Wat die laatste betreft, is het ook belangrijk om op te merken dat de kiezers van ecologische partijen zich niet onderscheiden van die van andere partijen in hun standpunt over referenda of burgerparticipatie. Dit ondanks de belangrijke waarde van burger-participatie in de geschiedenis en het programma van deze partijen. Het is niet (meer) op deze kwesties dat Ecolo en Groen kiezers verschillen van andere electoraten.

Deze resultaten zijn ook belangrijk in de huidige Belgische context, in 2020. De lange periode van regeringsformatie op federaal niveau heeft mogelijk het imago van verkozenen en de Belgische democratie niet verbeterd in de ogen van veel kiezers. Politieke ontevredenheid zal niet zijn afgenomen sinds mei 2019. In een dergelijke situatie hebben de eisen voor democratische hervormingen ongetwijfeld de aandacht van de bevolking niet verloren, integendeel. We zullen moeten afwachten of dit zich ook vertaalt in meer stemmen voor het Vlaams Belang en de PVDA-PTB.

Hoofdstuk 4

Hoe het belang van thema's kiezers naar links of rechts drijft

---

Stefaan Walgrave

Patrick van Erkel

Isaïa Jennart

Jonas Lefevere

Pierre Baudewyns

In dit hoofdstuk beargumenteren we dat het belang van beleidsthema's een (gedeeltelijke) verklaring biedt voor de uitslag van de Vlaamse federale verkiezingen van 2019. De beleidsvoorkeuren van kiezers variëren op twee brede dimensies: enerzijds de economische links-rechts dimensie, die gaat over thema's zoals de mate waarin de staat in de economie ingrijpt en de mate van herverdeling, en een culturele links-rechts dimensie, die gaat over thema's als migratie, milieu, en ordehandhaving. De voorkeuren van kiezers op deze twee dimensies staan niet volledig los van elkaar, maar zijn gedeeltelijk gecorreleerd: kiezers die economisch eerder links zijn nemen vaak ook een cultureel linkse positie in, en omgekeerd. Dat gezegd zijnde is de correlatie tussen beide dimensies eerder matig, en zijn er dus ook kiezers die enerzijds minder belastingen willen (economisch rechtse positie), maar anderzijds ook willen dat de regering krachtadig actie onderneemt inzake klimaatverandering (cultureel linkse positie). Het partijaanbod in Vlaanderen is echter sterk en consistent georganiseerd volgens slechts één dimensie: bij de partijen zijn de economische en culturele links-rechts dimensies sterk gecorreleerd en overlappen ze bijna volledig met elkaar. Met andere woorden, er zijn geen partijen die een linkse positie op de ene dimensie combineren met een rechtse positie op de andere. Dit zorgt voor een mismatch tussen de vraagzijde van de kiezers en de aanbodzijde van de partijen. De atypische kiezers die een linkse positie op de ene dimensie combineren met een rechtse positie op de andere hebben bijgevolg geen “natuurlijke” partij die hen een goede match op beide dimensies biedt. Bijgevolg moeten deze kiezers prioriteiten stellen als ze een stem willen uitbrengen die bij hun beleidsvoorkeuren past,

en bij hun stemkeuze de positie op één dimensie laten voorgaan op de andere.

In dit hoofdstuk tonen we aan dat het belang van beide dimensies verklaart waar deze “onbediende” kiezers uiteindelijk uitkomen en of ze uiteindelijk voor een eerder linkse dan wel rechtse partij stemmen. Meer specifiek domineerde in de Vlaamse verkiezingen van 2019 de culturele dimensie, en vonden veel kiezers migratie het belangrijkste thema. Dit resulteerde in een stroom kiezers die naar Vlaams Belang wisselde, de partij met de meest uitgesproken rechtse positie op de culturele dimensie. Een groot aantal van deze kiezers bracht echter een stem uit die incongruent was met hun economische voorkeuren. Onze bevindingen suggereren dat indien economische thema’s dominant waren geweest tijdens de campagne deze kiezers geneigd waren geweest om voor linkse partijen te stemmen omdat deze een betere match zijn voor hun economische voorkeuren – maar incongruent zijn op de culturele dimensie.

1. De dimensionaliteit van het aanbod van partijen en de vraag bij kiezers

Academici die onderzoek doen naar partijen en verkiezingen debatteren al lang over de “dimensionaliteit” van voorkeuren van partijen en kiezers. Dit debat gaat terug tot het baanbrekende werk van Lipset en Rokkan (1967) over het ontstaan van politieke breuklijnen en hun effecten (zie ook: Rokkan, 1977; Bartolini en Mair, 2007). Het centrale idee is dat de politieke voorkeuren van kiezers – hun mening over de maatschappij, hun ideologische overtuiging, hun beleidsvoorkeuren, enzovoort – niet willekeurig zijn, maar gestructureerd zijn rond een beperkt aantal (of zelfs één) breuklijnen. Met andere woorden, de voorkeuren van kiezers zijn “beperkt” in die zin dat hun voorkeur rond één beleidskwestie correleert met hun voorkeur op andere beleidskwesties (Converse, 1964). Als we dus de positie van een kiezer op thema A weten, dan kunnen we voorspellen hoe hij/zij denkt over thema B omdat de positie op zowel thema A en B samenhangen met dezelfde onderliggende, stabiele, ideologische voorkeur en/of interesse. De klassieke breuklijnentheorie stelt dat deze structuur van beleidsvoorkeuren bij het grote publiek een partijstelsel “genereert” dat de voorkeuren van kiezers weerspiegelt en dus een programmatorisch aanbod ontwikkelt dat beide zijden van de breuklijn vertegenwoordigt.

Traditioneel werd het conflict op de economische links-rechts dimensie beschouwd als de belangrijkste breuklijn in de meeste landen (Huber en Inglehart 1995). In dit conflict staan de voorstanders van gelijkheid en herverdelende staatsinterventie tegenover de voorstanders van vrijheid die pleiten

voor het zoveel mogelijk beperken van staatsinterventie (e.g. Marks e.a. 2006). Het succes van groene, en later radicaal-rechtse, partijen ontketende een intens debat over de opkomst van een potentiële nieuwe breuklijn (zie bijvoorbeeld Inglehart 1990; Kitschelt 2004). De literatuur hierover is erg uitgebreid, en deze nieuwe breuklijn heeft al verschillende namen gekregen. Sommigen noemen deze nieuwe breuklijn bijvoorbeeld de “GALTAN” dimensie (Hooghe, Marks, en Wilson, 2002). Anderen spreken eenvoudigweg over de “new politics” dimensie. Nog anderen geven aan dat deze nieuwe breuklijn de “winnaars” en “verliezers” van de globalisering tegenover elkaar plaatst (Kriesi e.a. 2008). Ondanks hun verschillen geven deze verschillende benaderingen allemaal aan dat deze nieuwe breuklijn gaat over niet-economische thema's zoals milieu, criminaliteit, migratie, minderheden, identiteit, levensstijl, democratie, en volgens sommigen ook de houding tegenover internationalisering en binnen Europa ook de houding tegenover de Europese Unie. Aangezien de thema's die verbonden zijn aan deze breuklijn zo divers zijn, en aangezien ze allemaal gaan over niet-economische overwegingen, gebruiken we in dit hoofdstuk de term “cultureel links-rechts” om deze breuklijn te benoemen.

De opkomst van deze nieuwe breuklijn heeft zowel de voorkeuren van het publiek als het partijsysteem sterk door elkaar geschud. Het partijsysteem heeft zich aangepast aan een context waarin kiezers andere, en meer complexe, beleidsvoorkeuren hebben. In sommige landen heeft dit echter geleid tot een mismatch tussen het partijaanbod van beleid, en de vraag van kiezers naar beleid, aangezien de structuur van de onderliggende overtuigingen verschilt tussen vraag en aanbod (Thomassen, 1999). Thomassen (2012) laat bijvoorbeeld zien dat in Nederland een grote groep kiezers, die economisch linkse posities combineren met cultureel rechtse posities, door geen enkele partij worden gerepresenteerd (of toch althans niet door de voorkeuren van de verkozen parlementsleden). Hij spreekt in dat verband over een soort “blinde vlek” in representatie. Ook een Zwitserse studie komt tot dezelfde conclusie (Rosset, Lutz, en Kissau, 2016), en toont aan dat bij de geïnterviewde politieke kandidaten de verschillende dimensies allemaal samenvallen op één onderliggende dimensie. Bij de Zwitserse burgers zijn de voorkeuren echter veel complexer en zijn de verschillende dimensies die hun voorkeuren structureren minder gerelateerd. De auteurs concluderen dat dit kan leiden tot kiezers die het moeilijk hebben om een partij te vinden die al hun voorkeuren goed benadert.

De meest invloedrijke studie over de potentiële mismatch tussen vraag en aanbod van beleidsvoorkeuren werd echter door van der Brug en van Spanje (2009) gepubliceerd.

Ze baseren zich op comparatieve Europese data en beargumenteren dat, wanneer we kijken naar het aanbod van partijen, er slechts één links-rechts breuklijn bestaat, en geen twee los van elkaar staande dimensies. Hun analyse van partijposities toont aan dat de economische en culturele links-rechts posities van Europese partijen grotendeels overlappen. Economisch linkse partijen zijn ook cultureel links, en omgekeerd. Maar wanneer ze kijken naar Europese kiezers vinden ze wél twee onafhankelijke dimensies. Er bestaat met name een groot aantal kiezers die cultureel rechts zijn, maar dit combineren met een linkse positie op de economische links-rechts dimensie. Dit soort kiezers is bijvoorbeeld voor meer investeringen in de welvaartstaat (en dus hogere belastingen), maar ze willen ook een strenger criminaliteitsbeleid en staan negatief tegenover immigratie. De auteurs concluderen dat de voorkeuren van een substantieel deel van de Europese kiezers niet afdoende wordt vertegenwoordigd door het aanbod van partijen, en dat er hierdoor dus een “gat” in de vertegenwoordiging ontstaat. De auteurs speculeren in hun conclusie over de mogelijkheid dat wanneer kiezers geen partij hebben die hen goed vertegenwoordigt op beide dimensies, ze eerder links of rechts zullen stemmen afhankelijk van de thema’s die ze op dat moment het belangrijkste vinden. Maar, ze testen deze hypothese niet met empirische data.

De studie van Lefkofridi en collega’s (2014) biedt wel een eerste empirische validering van de impact die het belang van de dimensies kan hebben op het wisselen van de stemvoorkeur van dergelijke “onbediende” kiezers. Ze focussen op wat ze de “links autoritaire” kiezers noemen – in onze typologie cultureel rechtse, maar economisch linkse kiezers – en beargumenteren dat dit soort kiezer vooral belang hecht aan economische thema’s en bijgevolg meestal voor linkse partijen stemt. Met andere woorden, deze studie toont dat het belang van een dimensie cruciaal is om de stemkeuze van deze geconflieeerde kiezers te begrijpen. In dit hoofdstuk ontwikkelen we deze ideeën verder en testen we, op basis van een gedetailleerde meting van de positie van kiezers op beide dimensies, of dit mechanisme ook een rol speelde in de Vlaamse federale verkiezingen van 2019.

2. Vraag en aanbod van beleidsvoorkeuren: twee dimensies bij kiezers versus een dimensie bij partijen

We gebruiken het Burgerpanel van de Universiteit Antwerpen en bevroegen 16,908 respondenten tussen 2 en 19 juli 2019. We bevroegen hun mening over 40 beleidsvoorstellen; 20 voorstellen handelden over de klassieke economische links-rechts breuklijn, 20 gingen over de culturele links-rechts dimensie. In appendix 1 geven we een volledige lijst van de beleidsvoorstellen.

len. De vraagformulering was als volgt: “Hieronder vindt u een lijst met beleidsvoorstellen. Kan u voor elk van deze voorstellen aangeven of u het er eerder eens, of eerder oneens mee bent?”. De 20 economische items hebben allemaal betrekking op de mate waarin de staat ingrijpt in het economische en sociale leven, alsook de mate van economische herverdeling (bvb. In heel Europa moet er een minimumloon ingevoerd worden). De 20 culturele items zijn gevarieerder en bevatten een breed scala aan thema's gerelateerd aan milieu (en klimaat), migratie, criminaliteit, Europeanisering, en democratie.

Zoals we hierboven aangaven is er momenteel aanzienlijk debat gaande over de exacte inhoud van deze culturele breuklijn, maar naar onze mening dekken deze 20 items de voornaamste elementen van de breuklijn goed af: de selectie bevat items over migratie (bvb. Boerkinis moeten toegelaten worden in openbare zwembaden), in mindere mate democratie (bvb. Belangrijke politieke beslissingen moeten via een referendum aan burgers kunnen worden overgelaten), en milieu (bvb. De verkoop van nieuwe benzine- en dieselwagens moet verboden worden vanaf 2030). Deze voorstellen waren belangrijk in de campagne en veel kiezers vonden ze belangrijk. Bijgevolg meet onze selectie een groot deel van de relevante onderwerpen binnen de culturele links-rechts dimensie.

Om te testen of elke set van 20 stellingen ook daadwerkelijk een betrouwbare schaal vormt, toetsen we elk van de sets afzonderlijk met behulp van Cronbachs alpha schattingen die toelaten om te kijken of de antwoorden van respondenten op de stellingen correleren en dus één onderliggend concept – namelijk de onderliggende links-rechts dimensie – meten. De alpha scores bedroegen respectievelijk 0,75 en 0,79; wat suggereert dat de stellingen vrij goed schalen. Elk van de twintig items correleert met de andere en meet dus de onderliggende dimensie. Als we stellingen weglaten uit de schaal verbetert dit de schaal ook niet noemenswaardig, waardoor we ervoor opteren om de volledige set van 20 items te gebruiken. We stellen een eenvoudige additieve schaal op – waarbij we dus de scores van respondenten optellen – die we standaardiseren zodat scores op elke dimensie variëren van -5 (volledig links) tot +5 (volledig rechts). Hoewel de twee dimensies theoretisch duidelijk van elkaar verschillen, zien we dat de scores van respondenten op de twee dimensies matig correleren (Pearson's $r = 0,60$). Deze correlatie is niet overdreven sterk, maar suggereert dat ook bij burgers beide dimensies niet volledig los staan van elkaar. Tot slot bekeken we als laatste validering in welke mate bovenstaande scores correleren met de zelfplaatsing van de respondenten op een niet-gespecificeerde links-rechts dimensie (vraagformulering: “In de politiek worden de termen ‘links’ en ‘rechts’ vaak gebruikt. Kan u uw eigen opvattingen plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0

‘links’, 5 ‘in het centrum’ en 10 ‘rechts’ betekent?”). De Pearson correlatie tussen deze algemene links-rechts zelfplaatsing en de economische links-rechts scores op basis van de stellingen is 0,63, en 0,68 voor de culturele links-rechts dimensie. Kort samengevat suggereren bovenstaande tests dat de twee schalen een valide en betrouwbare meting vormen van twee, gedeeltelijk verschillende, dimensies van kiezersvoorkeuren inzake beleid.

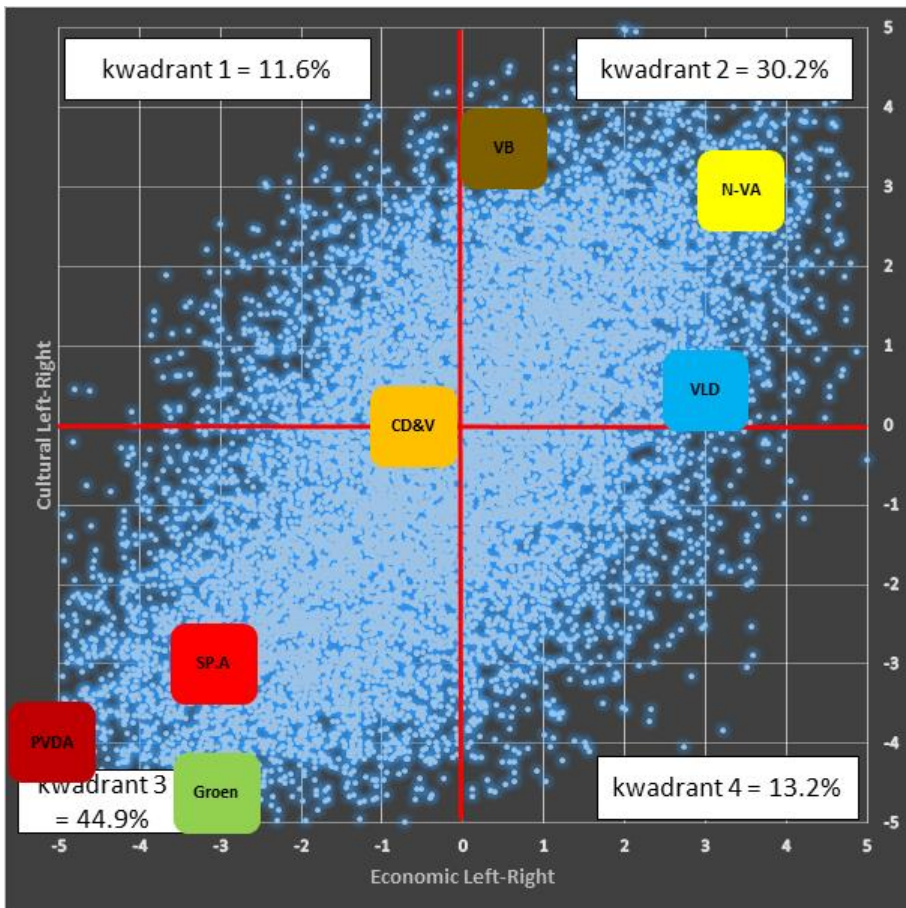
Gegeven deze meting, is de logische vraag waar kiezers gepositioneerd staan in het politieke landschap. Figuur 4.1 toont de positie van alle respondenten in een tweedimensionale ruimte. Elke respondent wordt weergegeven als één lichtblauw punt. De figuur toont de correlatie tussen beide dimensies, aangezien de observaties algemeen bekeken in een ovaal liggen dat rond de diagonaal ligt, en niet in een cirkel of vormeloze wolk. Anderzijds zien we ook dat een substantieel deel van de respondenten afwijkt van het dominante diagonale patroon en zich in de kwadranten linksboven en rechtsonder bevindt¹. Dit zijn de respondenten voor wie de linkse of rechtse positie op één dimensie de positie op de andere dimensie niet voorspelt. In onze steekproef is deze groep inconsistente kiezers kleiner dan de groep consistente kiezers – die dus “links” of “rechts” zijn op beide dimensies. De economisch linkse en cultureel linkse respondenten – waar we vanaf nu naar verwijzen als “links-links” kiezers, en we gebruiken soortgelijke afkortingen voor de andere groepen kiezers – vormen 45% van de steekproef, terwijl rechts-rechtse respondenten 30% van de steekproef beslaan. De twee atypische kwadranten – links-rechts (12%) en rechts-links (13%) – omvatten samen ongeveer een vierde van de steekproef. Het aantal atypische kiezers is dus substantieel kleiner in onze steekproef in vergelijking met het comparatieve onderzoek van van der Brug en van Spanje (2009). Volgens hun berekening vormen de links-rechtse kiezers zelfs het grootste aantal kiezers in de meeste Europese landen (zie ook Lefkofridi, Wagner, en Willmann 2014 die het aantal “links-autoritaire” kiezers in België op ongeveer 20% schatten). Echter, deze schattingen zijn gebaseerd op heterogene data die diverse metingen en schalen combineren, terwijl onze resultaten gebaseerd zijn op homogene en gestandaardiseerde metingen.

---

¹ Er kan gesteld worden dat onze indeling in vier kwadranten erg rudimentair is, en dat veel respondenten eigenlijk centrumkiezers zijn. Dat is waar: als we alle kiezers die tussen de -1 en +1 scoren op de twee dimensies als “centrum” kiezers beschouwen, dan kunnen 13,3% van de respondenten als noch links, noch rechts worden beschouwd. Deze striktere operationalisering vermindert het aantal economisch linkse – cultureel rechtse kiezers (8,8%) en economisch rechtse – cultureel links kiezers (11,2%) enigszins, maar dan nog gaat het om vrij grote groepen kiezers. We kunnen daarenboven verder nuanceren waarbij kiezers een linkse/rechtse positie op één dimensie combineren met een centrum positie op een andere dimensie.

Let wel: we claimen niet dat 25% de exacte totale grootte van deze kwadranten is in de populatie van Vlaamse kiezers. Het Burgerpanel waar we hier mee werken vormt geen representatieve steekproef. Het feit dat we in een steekproef van politiek geïnteresseerde burgers alsnog een substantiële groep “inconsistente” kiezers vinden, suggereert dat deze atypische groepen in de populatie mogelijk nog vaker voorkomen. Echter, we zijn in deze analyse niet zozeer geïnteresseerd in de relatieve grootte van de groepen, maar we focussen ons hier op de mechanismes die het stemgedrag van deze verschillende groepen kiezers bepalen. We zien geen redenen om aan te nemen dat deze mechanismes sterk zouden verschillen in onze steekproef in vergelijking met de volledige kiezerspopulatie.

Figuur 4.1. Positie van Vlaamse kiezers (n=14,786) op twee ideologische dimensies

Hoewel een substantieel deel van de kiezers zich in deze twee onbediende kwadranten bevindt, is het aanbod aan partij-zijde meer eendimensionaal. Figuur 4.1 toont ook de positie van de zeven Vlaamse partijen. In het kader van de Stemtest19, waar diverse auteurs van dit hoofdstuk aan meewerkten, verschaften alle partijen ons met een officiële positie op de 40 beleidsvoorstellen. Op deze manier hebben we exact dezelfde data voor zowel kiezers als partijen, en kunnen we ook de partijen in deze tweedimensionale ruimte situeren.

Het aanbod van de partijen volgt duidelijk een links-rechts structuur, en beide links-rechts dimensies zijn heel sterk gecorreleerd (Pearson's $r = 0,85$), wat een veel sterkere correlatie is dan diegene die we bij kiezers zagen (zie boven). Daarenboven is geen enkele partij gesitueerd in een 'afwijkend' kwadrant – CD&V zit perfect in het midden op de culturele dimensie – en de partijen zijn bijna perfect op de diagonaal gesitueerd. Dit betekent dat twee van de vier ideologische kwadranten “onbediend” blijven: voor kiezers in deze kwadranten is er geen enkel partij die een combinatie van standpunten aanbiedt die overeenstemt met hun voorkeuren op beide dimensies. Voor kiezers die zowel cultureel als economisch links zijn, is de keuze relatief eenvoudig: drie partijen (Groen, SP.A en PVDA) dekken hun beleidsvoorkeuren grotendeels af. Voor kiezers die eerder rechts zijn, is de keuze ook vrij voor de hand liggend: drie partijen bieden deze combinatie van beleidspreferenties aan (N-VA, Open Vld en Vlaams Belang). Maar de kaarten liggen moeilijker voor kiezers die een combinatie van linkse en rechtse posities hebben op beide dimensies. Voor wie kiezen de kiezers in kwadranten 1 en 4? Zoals we in de volgende sectie bespreken, roteren deze kiezers tussen het rechtse (kwadrant 2) en linkse (kwadrant 3) kwadrant, afhankelijk van het belang van de thema's die aan de basis van beide dimensies liggen.

3. Vraag en aanbod verbinden, en het belang van het thema-belang

Tabel 4.1 toont het stemgedrag van de kiezers die kozen voor elk van de zeven belangrijkste partijen² uitgesplitst per ideologisch kwadrant.

---

² We laten hier respondenten die voor andere partijen kozen buiten beschouwing, alsook respondenten die aangaven niet te hebben gestemd, blanco te hebben gestemd, vergeten waren voor wie ze hadden gestemd, of die niet mochten stemmen. Dit brengt de steekproefgrootte terug tot 14,096 respondenten. Het is niet zo dat respondenten in de “onbediende” kwadranten vaker in deze andere categorieën voorkomen.

Tabel 4.1. Partijkeuze (%) van kiezers die zich in de vier kwadranten bevinden

	Economisch & cultureel links (Q3)	Economisch links & cultureel rechts (Q1)	Economisch rechts & cultureel links (Q4)	Economisch & cultureel rechts (Q2)
PVDA (Q3)	21,3	9,4	2,6	0,7
Groen (Q3)	39,4	3,6	21,2	1,0
SP.A (Q3)	19,4	9,8	4,9	0,9
CD&V (Q0)	9,2	12,8	14,8	7,0
Open Vld (Q2)	4,1	6,7	30,5	13,1
N-VA (Q2)	5,4	37,6	23,7	65,0
Vlaams Belang (Q2)	1,2	20,0	2,4	11,7
Totaal	100	100	100	100

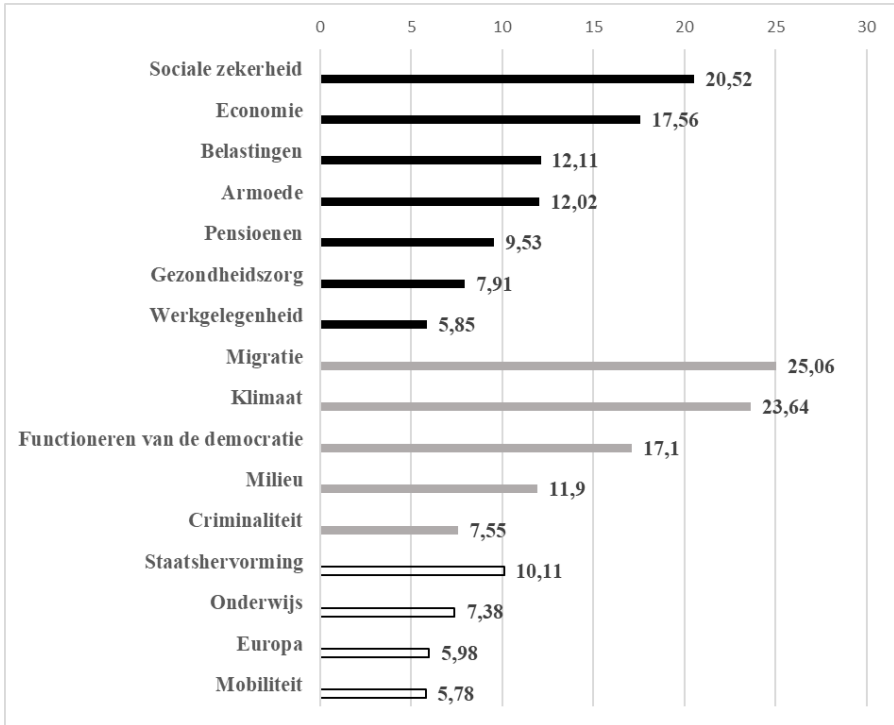
Voor de kiezers die consistent links of rechts zijn, zijn de resultaten vrij voor de hand liggend: deze respondenten stemmen zoals verwacht vooral voor partijen die zich in hun “hoek” van de ideologische ruimte bevinden. Links-links respondenten stemmen voor PVDA, Groen en SP.A, rechts-rechts respondenten stemmen voor N-VA, Open Vld en Vlaams Belang. Maar wanneer we kijken naar het stemgedrag van respondenten in de “onbediende” kwadranten (Q1 en Q4), dan zien we een interessant patroon. Beide groepen lijken voornamelijk voor rechtse partijen te hebben gestemd. De links-rechts kiezers kozen vooral voor N-VA en Vlaams Belang – hadden ze hun economische voorkeuren gevolgd, dan waren ze bij een linkse partij uitgekomen. Ook de rechts-links respondenten stemmen vooral voor de rechtse partijen Open Vld en N-VA, hoewel ook Groen aardig wat kiezers in dit kwadrant binnenhaalde. Hadden deze kiezers hun culturele preferenties gevolgd, dan waren ze bij Groen, SP.A of PVDA uitgekomen. Wat verklaart het feit dat de stemkeuzes van deze respondenten sterk naar rechts neigen, terwijl de meningen van deze respondenten gemengd en soms inconsistent waren tussen de twee links-rechts dimensies?

Ons antwoord hierop is vrij eenvoudig: het belang van de culturele dimensie was zo groot dat het de economische dimensie overschaduwde. Het belang van de culturele dimensie duwde kiezers naar rechts, vooral in het links-rechts kwadrant (Q1): deze kiezers konden zowel naar links als rechts gaan, maar ze volgden hun culturele voorkeuren en kwamen uit bij N-VA en Vlaams Belang.

De resultaten in het rechts-links kwadrant zijn minder consistent met onze interpretatie dat de culturele dimensie domineerde: als deze economisch rechtse, maar cultureel linkse kiezers hun culturele voorkeuren hadden gevolgd dan hadden ze voor linkse partijen gestemd – maar de meeste kiezers in dit kwadrant stemde rechts (hoewel ook een substantieel aantal op Groen stemde). In het vervolg van het hoofdstuk tonen we empirische analyses die de rol van het belang van thema's in het bepalen van de stemkeuze verder uitdiepen.

We starten met de eerste stap: hoe meten we het belang van een dimensie? We hebben geen directe meting over het belang dat respondenten hechten aan de twee dimensies, maar gebruiken in plaats daarvan het belang dat respondenten aan bepaalde thema's toewijzen. We stelden respondenten de volgende vraag: “Kunt u aangeven welke van deze thema's het belangrijkste zijn bij het maken van uw stemkeuze als er nu verkiezingen zouden zijn? U kunt maximaal twee thema's aanduiden”. Respondenten konden uit een lijst met 16 verschillende thema's de twee belangrijkste thema's kiezen. We classificeren zeven thema's als typisch economisch, en vijf als typisch cultureel. Figuur 4.2 toont het aantal respondenten dat elk thema aanduidde. Let op: de totale percentages tellen op tot meer dan 100% aangezien elke respondent twee thema's kon selecteren.

**Figuur 4.2. Belang van beleidsthema's bij respondenten,
N=14 786**

De zwarte balken geven de thema's weer die gelinkt zijn aan de economische links-rechts dimensie, terwijl de grijze balken de culturele links-rechts thema's aangeeft. De grafiek toont dat in onze steekproef twee culturele thema's domineren: migratie (26%) en klimaat (24%). Zowel het derde (sociale zekerheid, 21%) en vierde (economie, 18%) thema zijn dan weer gelinkt aan de economische dimensie. Voor elke respondent berekenen we, op basis van de twee thema's die ze aangaven als belangrijk, een variabele die meet in welke mate de economische (+2) dan wel culturele (-2) dimensie het belangrijkste was. Zo krijgen bijvoorbeeld respondenten die twee culturele thema's selecteerden een score van -2, terwijl respondenten die twee economische thema's selecteerden een score van +2 krijgen. Respondenten die één economisch en één cultureel thema, of twee thema's die niet aan één van de twee dimensies gelinkt zijn selecteerden, krijgen een score van 0. Tot slot krijgen respondenten die één cultureel/economisch thema selecteerden, en één thema dat niet aan de dimensies gelinkt is, een score van respectievelijk

-1 en +1. In tabel 4.2 geven we de verdeling van het belang op basis van deze variabele weer.

**Tabel 4.2. Verdeling van het belang van de twee dimensies,
N=14 682**

Enkel cultureel (-2)	16,2 %
Cultureel gecombineerd (-1)	15,5 %
Gemengd (0)	38,6 %
Economisch gecombineerd (+1)	11,2 %
Enkel economisch (+2)	18,4 %
Totaal	100 %

De data tonen aan dat de verdeling van respondenten over deze schaal vrij evenredig is. De grootste groep respondenten situeert zich in het midden van de schaal, en de groepen die enkel economische dan wel culturele thema's selecteerden zijn ongeveer even groot. Merk op dat het feit dat we 7 economische thema's hadden, maar slechts 5 culturele, een impact heeft: als we ook 7 culturele thema's ter beschikking hadden, dan was de dominantie van de culturele dimensie waarschijnlijk duidelijk(er) tot uiting gekomen.

Om te testen of het belang dat kiezers aan een dimensie hechten hen naar linkse dan wel rechtse partijen kan drijven, voerden we drie conditionele logistische regressies uit. Deze statistische methode laat ons toe om de stemkeuze voor een partij in één model te verklaren, en dus als het ware om het besluitvormingsproces van een kiezer in kaart te brengen. Om deze modellen uit te voeren moeten we onze data herstructureren zodat elke observatie in de dataset overeenstemt met een respondent-partij combinatie: elke respondent wordt dus door zeven observaties in de dataset vertegenwoordigd, met één case voor elke Vlaamse partij. Het doel van de modellen is dan verklaren waarom een respondent wel (Afhankelijke variabele = 1) of niet (Afhankelijke variabele = 0) op een partij stemt. Om het stemgedrag te verklaren combineren we individuele eigenschappen van de respondent – geslacht, opleidingsniveau, leeftijd, politieke interesse – met variabelen die variëren per respondent partij combinatie, met name de ideologische afstand tussen partij en respondent op zowel de economische als de culturele links-rechts dimensie. Hoewel het herstructureren van de data technisch gezien een hiërarchische structuur in de data brengt, kunnen we hier geen multi-level model gebruiken aangezien de afhankelijke variabele niet onafhankelijk is over de zeven observaties per respondent – elke respondent kan immers maar voor één partij hebben gestemd. Bij een conditioneel logit model houden we hier rekening mee, maar een nadeel van deze benadering is wel dat we het directe

effect van themabelang niet kunnen testen aangezien deze variabele niet varieert per partij (wat een vereiste is bij een conditioneel logit model).

In tabel 4.3 geven we enkel de relevante coëfficiënten van de conditionele logit modellen weer. De volledige modellen en statistieken van de modellen worden in appendix 2 gerapporteerd. De eerste kernvariabelen zijn de afstand tussen een kiezer en een partij op elk van de twee dimensies. Op basis van de antwoorden van respondenten en partijen op de 40 stellingen berekenen we de afstand tussen partij en respondent op de twee dimensies. We verwachten een negatief effect, aangezien we verwachten dat een kleinere afstand leidt tot een hogere kans dat de kiezer op die partij stemt. De tweede variabele is het belang van de twee dimensies. In de conditionele logit modellen gebruiken we niet langer de schaal die we hierboven omschreven, maar een dichotome versie die aangeeft of een kiezer, in zijn/haar twee belangrijkste thema's, minstens één economisch thema selecteerde (belang economie) of één cultureel thema (belang cultuur).

Tabel 4.3. Conditionele logit modellen die stemgedrag verklaren op basis van positionele afstand en belang op twee dimensies

	Model 1 (direct effect)	Model 2 (interacties belang economie)	Model 3 (interacties belang cultuur)
Afstand op economie	-0,393*** (0,009)	-0,247*** (0,016)	-0,464*** (0,015)
Afstand op cultuur	-0,421*** (0,008)	-0,539*** (0,017)	-0,287*** (0,015)
Belang economie	-	-0,199***	-
* Afstand op economie	-	(0,019)	-
Belang economie	-	0,176***	-
* Afstand op cultuur	-	(0,020)	-
Belang cultuur	-	-	0,115***
* Afstand op economie	-	-	(0,018)
Belang cultuur	-	-	-0,190***
* Afstand op cultuur	-	-	(0,018)
N	93,086	93,086	93,086

Noot: standaardfout tussen haakjes; **** $p < 0,01$; de modellen controleren voor geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, politieke interesse en de alternatief-specifieke intercepten. Zie appendix 2 voor de volledige modellen.

De directe effecten in model 1 tonen dat de positionele afstand werkt zoals verwacht: naarmate de afstand tussen een kiezer en een partij verkleint, verhoogt de kans dat een kiezer op de partij zal stemmen sterk, en deze logica gaat op voor beide dimensies. In model 2 en 3 worden de modellen complexer aangezien we hier bekijken in welke mate het belang van de economische/culturele dimensie ertoe leidt dat kiezers deze dimensie ook zwaarder laten doorwegen in hun stemkeuze. Model 2 toont dat, in vergelijking met kiezers die de economische dimensie niet belangrijk vinden (en dus geen enkel economisch thema als belangrijk aanduiden), voor kiezers die deze dimensie wél belangrijk vinden (en dus minstens een economisch thema hadden aangeduid) de afstand op de economische links-rechts dimensie een grotere impact heeft op de stemkeuze: de interactie is negatief, zoals verwacht. Opvallend is dat, in overeenstemming met onze verwachting, wanneer we het economische belang interageren met de afstand op cultuur, de positieve coëfficiënt suggereert dat een stijgend belang van de economische dimensie ervoor zorgt dat kiezers minder rekening houden met de afstand op de culturele dimensie. In model 3 presenteren we de resultaten voor het belang van de culturele dimensie: de resultaten zijn opmerkelijk consistent. We zien ook hier dat bij een toenemend belang van de culturele dimensie de afstand op deze dimensie een grotere rol gaat spelen (negatieve coëfficiënt van de interactieterm), terwijl het omgekeerde waar is voor de economische dimensie.

De conditionele logit modellen die we tot dusver bespraken tonen de kracht van een stijgend belang van één dimensie. De resultaten tonen aan dat de positie op de twee dimensies, gecombineerd met het belang van elke dimensie, een sterke impact heeft op de stemkeuze. Echter, deze resultaten tonen nog niet aan dat veranderingen in het belang van de dimensies kiezers in de “onbediende” kwadranten 1 (links-rechts) en 4 (rechts-links) ook daadwerkelijk naar partijen in kwadrant 2 (rechts-rechts) of 3 (links-links) drijft. Met andere woorden, we hebben tot dusver nog niet aangetoond dat het belang van de dimensies inderdaad een cruciaal element is in het bepalen of deze “onbediende” kiezers eerder links, dan wel rechts stemmen. Om dit te onderzoeken focussen we enkel op de kiezers in de kwadranten 1 en 4, en we veranderen onze afhankelijke variabele naar het al dan niet stemmen voor een partij in kwadrant 2 (rechts-rechts) of 3 (links-links).

Hieronder presenteren we de resultaten van twee logistische regressies, één voor het stemgedrag van de respondenten uit kwadrant 1 (links-rechts), en één voor respondenten uit kwadrant 3 (rechts-links). De vraag is: bepaalt het belang van de dimensies het kwadrant waarin deze respondenten uiteindelijk hun stem zullen uitbrengen?

Merk op dat we kiezers van CD&V buiten beschouwing laten in deze analyse, aangezien deze partij niet in een kwadrant is gesitueerd maar pal in het midden (zie figuur 4.1)³. De partijen in kwadrant 2 zijn N-VA, Open Vld en Vlaams Belang, terwijl de partijen in kwadrant 3 SP.A, Groen en PVDA zijn. Daarnaast laten we ook “centrum” kiezers (met scores tussen +1 en -1 op één van de twee dimensies) buiten beschouwing in deze analyse: deze kiezers kunnen we moeilijk duidelijk in een kwadrant situeren, waardoor we verwachten dat het mechanisme bij hen ook minder sterk zal spelen. Dit verlaagt het aantal observaties en zoekt dus sterk in op de cruciale categorie van onbediende kiezers. Aangezien de steekproef echter vrij groot is, behouden we alsnog genoeg respondenten om de modellen te kunnen schatten. Tabel 4.4 toont de resultaten van de twee logistische regressies met als afhankelijke stemmen voor (1) partijen in kwadrant 3 (links-links) of (0) partijen in kwadrant 2 (rechts-rechts).

---

³ Merk op dat kiezers die dergelijke “*cross pressures*” ervaren die voortvloeien uit hun tegengestelde posities op de twee dimensies, uiteindelijk ook voor een centrum partij als CD&V kunnen stemmen. In plaats van te moeten wisselen tussen de twee kwadranten is een derde optie uit dit dilemma het stemmen voor een centrumpartij (die misschien geen goede match is voor de kiezer op de twee dimensies, maar die algemeen bekeken nog het dichtst bij de kiezer staat).

Tabel 4.4. Logistische regressies die stemkeuze van onbediende kiezers voorspelt voor linkse partijen (kwadrant 3) in plaats van rechtse partijen (kwadrant 2)

	Respondenten in Kwadrant 1 (Economisch links + cultureel rechts)	Respondenten in Kwadrant 4 (Economisch rechts + cultureel links)
Man	0,161 (0,205)	-0,228 (0,142)
Leeftijd	-0,0223*** (0,00677)	-0,0145*** (0,00428)
Middelbaar onderwijs (referentie = Geen of lager onderwijs)	0,0302 (0,267)	-0,0276 (0,433)
Hoger onderwijs (referentie = Geen of lager onderwijs)	0,386 (0,256)	0,352 (0,409)
Politieke interesse	-0,101* (0,0594)	-0,0197 (0,0486)
Belang (van cultureel naar economisch)	0,810*** (0,0713)	-0,527*** (0,0580)
Intercept	0,543 (0,655)	-0,0105 (0,590)
N	904	1,119

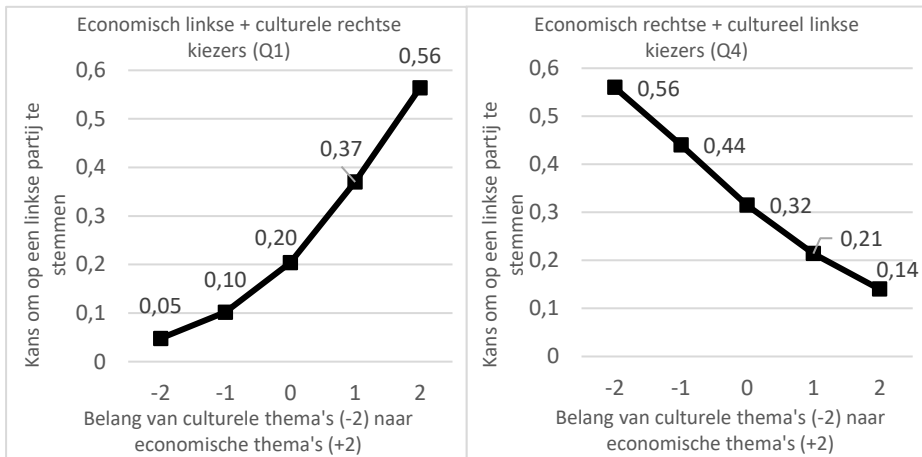
Noot: Standaardfouten tussen haakjes; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$.

De resultaten zijn vrij overtuigend en bevestigen onze verwachtingen. In beide modellen is de “belang” variabele sterk significant en verklaart dus een groot deel van de keuze van deze kiezers om ofwel voor linkse dan wel rechtse partijen te stemmen. Kiezers die een economisch linkse positie hebben, en dit combineren met een rechtse positie op de culturele dimensie, zijn geneigd om naar linkse partijen te wisselen naarmate economische thema’s belangrijker worden dan culturele thema’s. Deze kiezers leggen de prioriteit bij de economische match met de partij, ten koste van de match op de culturele dimensie. Voor elke stap op de 5-puntenschaal worden de kansen om voor een linkse partij te stemmen 2,25 keer zo groot.

Een gelijkaardige logica (maar dan in de omgekeerde richting) geldt voor kiezers die economisch rechtse posities combineren met cultureel linkse ideeën. Deze kiezers zijn geneigd om voor rechtse partijen te stemmen naarmate ze meer geven om economische dan culturele thema’s (weergegeven door de negatieve coëfficiënt). Voor elke stap op de 5-puntenschaal van het belang van de dimensies verlaagt de kans dat dit soort kiezers op een linkse partij stemt met een factor van 0,59. Kort samengevat kunnen we bevestigen dat het belang van de dimensies inderdaad een cruciale rol speelt in de keuze van deze onbediende kiezers tussen ofwel linkse, dan wel rechtse

partijen. Om de kracht van dit mechanisme verder te onderbouwen toont figuur 4.3 de voorspelde kans dat een kiezer voor een linkse partij stemt, voor verschillende stappen op de belang-schaal. Het figuur geeft duidelijk aan dat elke stap op de schaal een substantiële verschuiving in de kans teweegbrengt.

Figuur 4.3. Plot van de kans dat een onbediende kiezer op een linkse (Q3) partij stemt in plaats van op een rechtse (Q2) partij, bij verschillend belang van de twee dimensies

4. Conclusie

Wanneer de structuur van zowel de politieke vraag als het aanbod naar beleid bij kiezers en partijen gelijkaardig is, zijn kiezers in staat om een stem uit te brengen voor een partij die dicht bij hun eigen voorkeur staat. Maar wanneer de voorkeuren van kiezers en partijen gestructureerd zijn volgens (gedeeltelijk) verschillende dimensies, moeten kiezers één set van voorkeuren prioriteit geven ten koste van andere overwegingen.

Welke voorkeuren uiteindelijk een groter effect hebben op de partijkeuze van de kiezer hangt af van het belang dat de kiezer aan deze voorkeuren geeft. Dit was, kort samengevat, het argument dat we in dit hoofdstuk empirisch hebben aangetoond voor de Vlaamse federale verkiezingen van 2019. Het Vlaamse partijaanbod is eendimensionaal aangezien de voorkeuren van partijen op de economische en culturele dimensie grotendeels overlappen. Bij kiezers daarentegen zien we dat de twee dimensies wel gedeeltelijk overlappen, maar dat een substantieel deel van het electoraat politieke voorkeuren heeft die volgens twee dimensies gestructureerd zijn. Deze kiezers hebben economisch linkse posities die ze combineren met cultureel rechtse posities, en omgekeerd. In onze studie was ongeveer één op de vier kiezers een dergelijke “onbediende” kiezer. Wanneer deze kiezers hun stem uitbrengen, moeten ze immers op basis van het belang van deze twee dimensies een keuze maken tussen het minimaliseren van de afstand op ofwel de economische, ofwel de culturele dimensie. Het belang van deze dimensies heeft een sterk effect op hun uiteindelijke stemkeuze. Een beperkt aantal studies had dit mechanisme eerder al naar voor geschoven, maar de empirische validatie ervan was zeldzaam. In dit hoofdstuk presenteerden we nieuw empirisch bewijs, gebaseerd op een gedetailleerde meting van de posities van kiezers op beide dimensies. Kort samengevat bieden onze data verdere bevestiging voor het idee dat het belang van dimensies een belangrijke factor is in de stemkeuze, met name dan voor kiezers die conflicterende posities hebben, maar ook meer algemeen voor alle kiezers.

Onze bevindingen omtrent de rol die het belang van deze dimensies heeft, heeft belangrijke gevolgen voor de verkiezingsuitslag – niet alleen in Vlaanderen, maar ook daarbuiten. Een cruciaal punt is dat het belang van thema’s vaker wijzigt dan de posities die kiezer hebben. Eens kiezers een bepaalde positie hebben ingenomen ten opzichte van een beleidskwestie, passen ze deze slechts zelden aan. Het belang dat ze aan beleidskwesties hechten is daarentegen erg variabel (Dennison, 2019). Honderden studies hebben bijvoorbeeld aangetoond dat het belang van thema’s op korte termijn beïnvloed kan worden door media-aandacht (deze studies volgen allemaal in de voetstappen van de eerste agenda setting studie van McCombs en Shaw uit 1972). Dit maakt dat het belang van thema’s, meer dan positionele overwegingen, een dynamische kracht is die electorale verschuivingen teweegbrengt. Dit is ook wat van der Brug en van Spanje (2009) impliciet concludeerden wanneer ze stelden dat de mismatch tussen kiezers en partijen een drijfveer van electorale volatiliteit is (aangezien het belang van thema’s, dat in essentie een eerder linkse dan wel rechtse stem genereert, variabel is). Toegepast op de Vlaamse context die we hier analyseerden: *ceteris paribus*, als de verdeling van het belang van deze dimensies verandert in 2024, en er

zijn redenen om aan te nemen dat dit het geval zal zijn (zo is bijvoorbeeld de kans klein dat er zich opnieuw een vluchtelingen crisis stelt), dan kan dit leiden tot een fundamenteel andere verkiezingsuitslag. Meer specifiek: onze resultaten suggereren dat als het belang van migratie daalt, terwijl het belang van economische thema's stijgt, de verkiezingsresultaten sterk zullen afwijken tegenover de verkiezingen die we hier analyseerden.

Natuurlijk heeft onze studie diverse beperkingen. Ten eerste bekeken we hier enkel de grote afwegingen die kiezers moeten maken wanneer ze zich in een kwadrant bevinden dat door geen enkele partij wordt bediend. Voor deze kiezers zijn de effecten van het belang van de dimensies erg groot omdat het kan leiden tot een stemkeuze tussen partijen die ver uit elkaar liggen. Het verklaart waarom, in Vlaanderen, een kiezer die voor een socialistische partij stemde (SP.A) kan wisselen naar een radicaal rechtse partij (Vlaams Belang), hoewel de ene partij globaal bekeken erg ver staat van de andere. Maar, het belang van thema's kan ook een rol spelen voor de "kleinere" beslissingen die kiezers moeten maken wanneer ze kiezen tussen partijen binnen een kwadrant van hun keuze. Kiezers die consistent links of rechts zijn, moeten nog altijd een partij kiezen uit de verschillende linkse en rechtse partijen. Rechtse kiezers hebben bijvoorbeeld de keuze tussen onder meer N-VA en Vlaams Belang. We verwachten dat het belang van de dimensies ook bij dat soort keuzes een rol kan spelen. Als de culturele dimensies domineert, dan zullen deze rechtse kiezers naar Vlaams Belang gaan, terwijl bij een hoger belang van de economische dimensie het waarschijnlijk N-VA of Open VLD zijn die de stemmen binnenhalen. Uiteraard spelen bij dit soort keuzes, naast positionele overwegingen en het belang van thema's, ook andere overwegingen een belangrijke rol zoals bijvoorbeeld issue ownership en directioneel stemmen.

Ten tweede hebben we niet onderzocht waarom het Vlaamse partijsysteem dergelijke "blinde vlekken" heeft, en geen partijen bevat die bijvoorbeeld economisch linkse voorstellen combineren met cultureel rechtse standpunten. Met andere woorden: waarom zijn er geen partijen in kwadrant 1 en 4? Waarom heeft het partijsysteem zich niet aangepast? Voor zover we dit kunnen vaststellen op basis van een niet-representatief panel, lijkt het zo te zijn dat het aantal onbediende kiezers in kwadrant 1 en 4 al bij al beperkt is. Deze kwadranten bevatten elk ongeveer 10% van het electoraat, wat slechts een beperkt potentieel biedt voor een nieuw politiek initiatief dat zou trachten deze kiezers te bereiken. Echter, hoewel het om een beperkt aantal kiezers gaat, is de partijvoorkeur van deze kiezers erg onstabiel, waardoor ze bepalend kunnen zijn voor de verkiezingsuitslag. Los van deze overwegingen kan het geen toeval zijn dat ook in andere landen dit kwadrant van de politieke

markt leeg blijft (Van Der Brug en Van Spanje 2009; Lefkofridi, Wagner, en Willmann 2014). Er moeten dus ook ideologische redenen meespelen.

Het lijkt alsof een economisch linkse positie bijna “natuurlijk” samenvalt met cultureel linkse posities, net zoals economisch rechtse posities meestal samenhangen met rechtse culturele voorkeuren. Dit verklaart waarom, in veel landen, socialistische partijen het moeilijk hebben om met het migratiethema om te gaan. Een hard standpunt op migratie blijkt ideologisch moeilijk te combineren met een zachter standpunt inzake herverdeling. Zowel migratie als herverdeling hangen samen met solidariteit, en het blijkt ideologisch moeilijk om meer solidariteit (met landgenoten) te combineren met minder solidariteit (met vreemdelingen).

Tot slot kunnen we moeilijk rond het niet-representatieve karakter van onze steekproef heen. Hoewel we de posities erg gedetailleerd in kaart konden brengen aan de hand van 20 stellingen per dimensie, en dit zowel voor partijen als voor kiezers, blijft het zo dat onze steekproef meer hoger opgeleide en meer politiek geïnteresseerde respondenten bevat in vergelijking met de gemiddelde Vlaamse kiezer. Idealiter zouden we deze studie dan ook kunnen repliceren op een representatieve steekproef. We zijn ervan overtuigd dat het onderliggende mechanisme, de combinatie van twee positionele dimensies en het afwegen ervan op basis van thematisch belang, overeind zou blijven maar tot we het testen kunnen we hier niet helemaal zeker van zijn. Enerzijds zouden we kunnen verwachten dat de correlatie tussen beide dimensies lager zal liggen bij de algemene populatie⁴. Als dat het geval is, dan is alvast het aandeel “onbediende” kiezers hoger in de algemene populatie – en zal de rol van het thematisch belang in het afwegen van de twee dimensies nog groter zijn. Anderzijds kan het feit dat onze respondenten hoger opgeleid en politiek geïnteresseerd zijn ertoe leiden dat ze meer rekening gaan houden met beleidsvoorkeuren bij het bepalen van hun stemkeuze, waardoor we de impact van het mechanisme misschien overschatten.

---

⁴ Dat is althans wat een heranalyse van het Burgerpanel suggereert: bij de panelleden is er een substantieel effect van onderwijsniveau op de correlatie tussen de positie van respondenten op de twee dimensies. De algemene correlatie is 0,60; terwijl dit voor lager opgeleide respondenten 0,53 is, voor gemiddeld opgeleiden 0,57; en voor hoger opgeleiden 0,62. Voor respondenten met mindere politieke interesse (lager dan 7 op een schaal van 0 tot 10) is de correlatie 0,46; voor sterk geïnteresseerde respondenten 0,60.

Hoofdstuk 5

Emoties en stemkeuze: een analyse van de Belgische verkiezingen van 2019

Caroline Close
Émilie van Haute

In de verkiezingen van 2019 zagen we een aanzienlijke verschuiving in partijvoorkeuren in alle drie de regio's ten opzichte van de verkiezingen van 2014. Een van de meest opvallende uitkomsten van de verkiezingen was de opkomst van “extreme” of “radicale” partijen aan beide zijden van het links-rechts ideologisch spectrum. Dalende vertrouwensniveaus en toenemende ontevredenheid werden al snel aangewezen als de belangrijkste bepalende factoren voor deze stemkeuzes. De analyse door Goovaerts, Kern, van Haute en Marien in dit e-boek toont aan dat, naast door ideologische motieven, stemkeuzes in 2019, en met name het stemmen op “populistische” partijen (VB, PTB-PVDA), ook werden gedreven door protestattitudes, waaronder politiek wantrouwen, ontevredenheid over de overheid en ontevredenheid over het functioneren van de democratie.

Dit hoofdstuk heeft als doel om dieper in te gaan op de relatie tussen de politieke verbolgenheid van kiezers en hun electorale keuze in 2019, door te focussen op de emoties van respondenten ten opzichte van de politiek. Het analyseren van het verband tussen emoties en stemkeuze is vrij innovatief in de Belgische politieke wetenschappen, maar deze aanpak heeft haar wortels in een reeds gevestigd onderzoeksveld: de politieke psychologie. Dit hoofdstuk biedt een eerste verkenning van de link tussen hoe kiezers zich voelen over politiek en hun stemkeuze. Acht emoties werden geanalyseerd, vier negatieve (woede, bitterheid, bezorgdheid, angst) en vier positieve (hoop, opluchting, vreugde, tevredenheid).

De algemene vraag van dit hoofdstuk luidt: doen emoties over politiek ertoe? We beantwoorden die vraag in verschillende stappen. Eerst kijken we naar het type en de mate van emoties onder de respondenten en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Afhankelijk van de emotie, brengen we verschillende patronen van opvallende zaken en verdelingen aan het licht. Interessant genoeg, vinden we bevestiging van op zijn minst een tweedimensionaal

emotioneel register van kiezers, met een positieve en een negatieve dimensie. Dit geeft de mogelijkheid voor verschillende combinaties van emoties ten opzichte van politiek. Ten tweede, analyseren we de relatie tussen emoties over politiek en stemkeuzes in Wallonië en Vlaanderen tijdens de federale verkiezingen van 2019¹. We vinden verschillende emotionele patronen in partijkeuzes, en, nog belangrijker, we ontdekken een significant effect van emoties (vooral negatieve), zelfs wanneer we controleren voor andere determinanten zoals sociaal-demografische kenmerken, politieke interesse en politieke attitudes, inclusief protestattitudes. Ten derde, gaan we met behulp van het paneldesign van de survey na of stemkeuzes mogelijk de mate van positieve en/of negatieve emoties na de verkiezingen beïnvloedden. We observeren een potentieel winnaar vs. verliezer-effect, met verschillende dynamieken in Vlaanderen en Wallonië. Over het algemeen biedt de emotionele aanpak die in dit hoofdstuk wordt voorgesteld innovatieve perspectieven.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd. Eerst wordt kort ingegaan op de relevante literatuur. Daarna worden de gebruikte data en variabelen en beschrijvende statistieke gepresenteerd. Vervolgens wordt gekeken naar emoties en stemkeuzes via bivariate en multivariate modellen. Dan wordt gekeken naar emoties in golf 1 en golf 2, en de impact van stemkeuze op de verschillen tussen golf 1 en 2. In een laatste sectie trekken we conclusies.

1. Literatuuronderzoek

De studie naar electoraal gedrag en stemkeuze is lange tijd de kern geweest van de politieke sociologie. Binnen dit onderzoeksgebied zijn verschillende theoretische benaderingen ontwikkeld die tegenwoordig nog steeds naast elkaar bestaan. Een eerste stelt dat de stemkeuze van mensen wordt bepaald door lange-termijn factoren die verband houden met de vroege socialisatie van individuen binnen sociale groepen. In de jaren 1940-1950 werd in de studie van Lazarsfeld en *al.* (1948) in de VS-context betoogd dat stemkeuze in hoge mate afhankelijk is van drie factoren: religie, sociaaleconomische status, en woonplaats (bijvoorbeeld stedelijk of landelijk). Deze benadering wordt beschouwd als zeer deterministisch: de manier waarop mensen denken over politiek en de manier waarop ze stemmen zouden sterk gerelateerd zijn aan wat ze sociaal gezien zijn (Lazarsfeld en *al.*, 1948). Deze aanpak helpt vooral in het verklaren van de stabiliteit van stemkeuzes.

---

¹ Vanwege de in vergelijking kleinere steekproef en het grotere aantal partijen in Brussel, konden, met inachtnaam van statistische drempelwaarden, vergelijkbare analyses niet worden uitgevoerd in Brussel.

Een tweede benadering stelt dat de centrale determinant van de stemkeuze in feite de mate van de partij-identificatie is die de kiezers te ontwikkelen ten opzichte van de ene of de andere partij (Campbell en *al.*, 1960). Deze psycho-sociologische gehechtheid aan één partij zou werken als een cognitieve shortcut die kiezers helpt bij het nemen van beslissingen, maar zou ook werken als een selectief filter, dat invloed heeft op de manier waarop individuen politiek ervaren. Identificatie met partijen wordt beschouwd als een tamelijk stabiele constructie, gevormd door socialisatieprocessen, maar kan gedurende het leven nog wat wisselen als gevolg van contextuele veranderingen of veranderingen die verband houden met iemands sociale groep. Vandaar dat de partij-identificatie benadering wordt gezien als iets minder deterministisch, omdat deze meer belang hecht aan de psychologische mechanismen van individuen.

Een derde benadering is geworteld in een het idee van stemmen als rationele keuze (Downs, 1957). Stemkeuze zou minder afhankelijk worden van tot welke sociale groep iemand behoort, maar meer van de evaluatie van de huidige situatie en het politieke aanbod door het individu. Kiezers zouden hun besluit nemen na het evalueren van de prestaties van de zittende regering (bijvoorbeeld op economische gronden, zie bijvoorbeeld Lewis-Beck, 1986), alsook door het politieke aanbod van de verschillende concurrenten te analyseren wat betreft voorgesteld beleid (stemmen op basis van onderwerp, zie bijvoorbeeld Verba en *al.*, 1976) en wat betreft kandidaten en leiders (Bean and Mughan, 1989; Blais en *al.*, 2003; Marsh, 2007). Kiezers zouden stemmen voor de beste partij of kandidaat, dat wil zeggen, de partij of kandidaat die op ideologisch vlak het dichtst bij ze staat (Downs, 1957), of het beste aan hun behoeften zou voldoen en hun belangen zou behartigen. In dit perspectief wordt veel belang gehecht aan het vermogen van kiezers om rationele beslissingen te maken die voornamelijk zijn gebaseerd op campagne-gerelateerde factoren.

Verkiezingsstudies in België hebben reeds vaak gebruik gemaakt van deze benaderingen (Delruelle en *al.*, 1970; Delwit en van Haute, 2008; Deschouwer en *al.*, 2015; Frogner en *al.*, 2007; Pilet en *al.*, 2014). De meeste van deze werken combineren een sociaal-structurele aanpak met uitgangspunten van stemmen op basis van onderwerp. Deze analyses leggen de nadruk op de invloed van opleiding, religie, woonplaats, inkomen en sociaal-professionele status op stemkeuze, als sociaal-structurele determinanten. Desalniettemin beweren ze ook dat de verklarende kracht van de meeste van deze sociaal-structurele determinanten de neiging heeft om in de loop van de tijd af te nemen (Frogner en *al.*, 2012), omdat kiezers in toenemende mate zouden stemmen op basis van hun positie over verschillende onderwerpen.

Stemmen op basis van onderwerp zou vooral veel voorkomen in het geval van niet-mainstream partijen of partijen die zich structureren rondom nieuwe in het oog springende kwesties, zoals immigratie en milieu.

In de laatste decennia zijn naast deze traditionele benaderingen ook andere verklaringen van stemkeuze overwogen. In een context waarin wetenschappers in toenemende mate wijzen op een potentiële “crisis van de democratie” (Dalton, 2004; Norris, 2011, 1999) met onder meer een dalende opkomst, afnemende steun voor traditionele politieke elites en de opkomst van nieuwe, anti-establishment-partijen, heeft men in analyses van stemkeuzes steeds meer de neiging om systematischer het effect van attitudes ten opzichte van democratie en politieke instellingen mee te nemen. In België hebben wetenschappers aangetoond dat de ontevredenheid over de overheid en het wantrouwen jegens instellingen een verklaring vormt voor het niet deelnemen aan verkiezingen (Henry en *al.*, 2015; Hooghe en *al.*, 2011), alsmede voor proteststemmen of stemmen op extreme partijen (Billiet en Witte, 1995; Henry en *al.*, 2015; Hooghe en *al.*, 2011; Pauwels, 2010).

Recente studies naar proteststemmen hebben een psychologische benadering teruggebracht in studies naar stemgedrag (Rico en *al.*, 2017; Vasilopoulos en *al.*, 2019; Vasilopoulos en Marcus, 2017), door emoties mee te nemen als waardevolle en essentiële tools voor rationeel denken en besluitvorming (Marcus, 2002). De analyse van emoties en steun aan extreemrechtse partijen werd ingegeven door het feit dat deze partijen zich met hun retoriek specifiek richten op het activeren van angst en woede ten opzichte van verschillende type bedreigingen; van grote maatschappelijke veranderingen tot aan immigratie of de economische crisis, tot aan bezorgdheid over veiligheid, gerelateerd aan terrorisme (Brader en *al.*, 2008; Vasilopoulos en *al.*, 2018). Daarom hebben wetenschappers de rol van woede en angst of onzekerheid onderzocht in relatie tot protestgedrag, hetgeen een nieuwe kijk heeft gebracht op de relatie tussen emoties en stemkeuzes (Rico en *al.*, 2017; Valentino en *al.*, 2018; Vasilopoulos en *al.*, 2019; Vasilopoulou en Wagner, 2017).

Uit hun analyses kwamen verschillende interessante bevindingen naar voren. Ten eerste erkennen ze zowel theoretisch als empirisch dat affectieve reacties multidimensionaal kunnen zijn: individuen kunnen verschillende emoties (angst, woede of zelfs enthousiasme) ervaren tijdens een enkelvoudig evenement of tijdens een campagne, met verschillende niveaus van intensiteit (Marcus en Mackuen, 1993). Ten tweede hebben ze aangetoond dat angst en woede allebei specifieke consequenties kunnen hebben voor gedrag, door ze gelijktijdig te meten en hun impact te testen. Angst zou steun voor radicaal rechts verminderen, terwijl woede deze steun juist zou oproepen (Vasilopoulos en *al.*, 2019).

Vasilopoulos en Wagner (2018) vinden vergelijkbare patronen in hun studie van de Brexit: er was een positieve associatie tussen woede en ondersteuning voor de Leave-optie; terwijl angst tot meer gematigde meningen leidde. Het verklarende mechanisme hierachter zou zijn dat angst de neiging heeft om afhankelijkheid van bestaande overtuigingen zoals partij-aanhankelijkheid en ideologie (o.a. steun voor autoritair beleid) te onderdrukken. Ze zou de nadruk leggen op het evalueren van argumenten, kandidaten en beleidskwesties (Valentino en *al.*, 2008; Vasilopoulos en Marcus, 2017). Woede leidt juist eerder tot het afzien van zoeken naar tegenargumenten en versterkt daarentegen bestaande overtuigingen (Vasilopoulos, 2018; Vasilopoulos en *al.*, 2019). Met andere woorden: “woede stuurt het brein in de richting van bestaande gewoonten van de geest (Valentino en *al.*, 2018, p. 812), terwijl angst zal leiden tot risicovermijding en het zoeken naar nieuwe informatie in de politieke wereld” (Valentino en *al.*, 2018, p.812).

Dit hoofdstuk draagt bij aan de bestaande literatuur door een eerste inzicht te geven in de relatie tussen emoties en stemkeuze in België tijdens de verkiezingen van 2019. Het bouwt voort op de bovengenoemde literatuur in tenminste vier manieren. Allereerst, focust het hoofdstuk niet specifiek op steun voor radicaal-rechtse partijen, maar kijkt het naar het gehele politieke in Vlaanderen en Wallonië spectrum (zie bijvoorbeeld ook Marcus, 1988). Ten tweede meet dit hoofdstuk emoties over de Belgische politiek, terwijl bestaande studies gebruikmaken van emotionele reacties op de algemene toestand van de economie (Vasilopoulos en Marcus, 2017), op de economische crisis (Rico en *al.*, 2017), of op specifieke bedreigingen zoals terroristische aanslagen (Marcus en *al.*, 2019; Vasilopoulos en *al.*, 2018). Ten derde, wordt in dit hoofdstuk gekeken naar een breed scala aan zowel positieve als negatieve emoties, terwijl andere recente studies enkel uitgebreid het effect van woede en angst (of bezorgdheid) hebben onderzocht. Tot slot moeten we erkennen dat het doel van dit hoofdstuk niet is om de psychologische processen achter de geobserveerde relatie weer te geven. Op dit moment, dient het gelezen te worden als een verkennende analyse van de relatie tussen emoties over politiek en stemkeuze in België in 2019.

2. Data en operationalisering

2.1. Het meten van emoties over politiekessler

Een van de innovatieve kanten van het RepResent-project op het gebied van electorale sociologie is om meer aandacht te schenken aan de “affectieve” dimensie van de stemkeuze (zie ook het hoofdstuk over affectieve polarisatie door Van Erkel en Turkenburg). Een surveyitem vroeg respondenten

naar hoe ze zich “voelen” over politiek: “Als u denkt aan de Belgische politiek in het algemeen, in welke mate ervaart u dan elk van de onderstaande emoties?²”. De vragenlijst nodigde de respondenten uit om te vertellen hoeveel ze elk van de volgende acht emoties voelen, op een schaal van 0 (“helemaal niet”) tot 10 (“veel”): boosheid, bitterheid, ongerustheid, angst, hoop, opluchting, blijdschap, tevredenheid. De eerste vier spreken vrij negatieve gevoelens aan terwijl de laatste vier een beroep doen op positievere gevoelens. De vraag werd opgenomen in zowel de pre als de postelectorale golf van de enquête, zodat de evolutie van het gevoel van de respondenten voor en na de verkiezingen kon worden nagegaan (zie paragraaf 4).

Tabel 5.1 biedt beschrijvende statistieken voor elke emotie (golf 1). We zien duidelijk dat negatieve emoties hoge scores hebben, vooral “ongerstheid” met het hoogste gemiddelde, en een modus (dat wil zeggen het meest voorkomende antwoord) van 7. De respondenten lijken dus bij het denken over de Belgische politiek nogal bezorgd te zijn. Daarentegen lijken respondenten relatief weinig positieve emoties te voelen, vooral blijdschap en opluchting. Ongeveer een op de vier respondenten geeft aan helemaal geen blijdschap en opluchting te voelen bij het denken over politiek. Positieve emoties hebben een gemiddelde van minder dan 4 op een schaal van 0-10, terwijl de gemiddelden voor negatieve emoties variëren van 5,3 tot 6,4. Qua verdeling vertoont tussen de 60% en de 65% van de respondenten een zekere mate van positieve emoties tussen 0 en 4; we kunnen daarom zeggen dat positieve emoties zeer scheef verdeeld zijn. Met betrekking tot negatieve emoties, is het beeld iets complexer: ongerustheid en boosheid zijn ook scheef verdeeld, met 60-65% van de respondenten die tussen de 6 en 10 op de schaal scoren, maar angst en bitterheid zijn meer normaal verdeeld. Vandaar dat de uitdrukking van negatieve emoties meer variatie laat zien.

---

² Franse vertaling : « Lorsque vous pensez à la politique belge en général, dans quelle mesure ressentez-vous chacune des émotions suivantes ? ». Colère, amertume, inquiétude, peur, espoir, soulagement, joie, satisfaction. 0 « pas du tout », 10 « dans une grande mesure ».

Tabel 5.1. Emoties – descriptieve statistieken, golf 1

	Gemiddelde	Modus	Standaarddeviatie
Boosheid	6,0	5	2,7
Bitterheid	5,6	5	2,7
Ongerustheid	6,4	7	2,5
Angst	5,1	5	2,8
Hoop	3,8	5	2,6
Opluchting	2,9	0	2,4
Blijdschap	2,8	0	2,4
Tevredenheid	3,4	5	2,4

2.2. Emoties over politiek: een positieve dimensie en een negatieve dimensie

Tabel 5.2 laat zien in welke mate deze emoties samenhangen, bijvoorbeeld de mate waarin respondenten die boos zijn tegelijkertijd ook angstig zijn.

De gerapporteerde coëfficiënten kunnen variëren van 0 tot 1, waarbij 1 een perfecte correlatie tussen twee variabelen aangeeft (dat wil zeggen dat elke keer dat een respondent een score geeft op de ene emotie, hij/zij exact dezelfde score geeft op de andere emotie). Een coëfficiënt van 0 geeft juist aan dat de twee variabelen volledig los van elkaar staan. De tabel toont dat negatieve emoties relatief goed “samengaan”: respondenten die bijvoorbeeld zeggen boos te zijn, laten over het algemeen ook hogere levels van angst, ongerustheid en bitterheid zien. Bij vergelijking van de waarden van de coëfficiënten, kunnen we zien dat positieve emoties nog meer correleren (coëfficiënten tussen 0,6 en 0,7) dan de negatieve emoties (coëfficiënten ongeveer 0,4 en 0,5).

Tabel 5.2. Emoties – correlatiematrix (Kendalls tau), golf 1

	Boosheid	Bitterheid	Ongerustheid	Angst	Hoop	Opluchting	Blijdschap	Tevredenheid
Boosheid	1	0,57	0,54	0,47	-0,19	-0,19	-0,22	-0,27
Bitterheid	0,57	1	0,49	0,47	-0,15	-0,13	-0,15	-0,20
Ongerustheid	0,54	0,49	1	0,54	-0,14	-0,20	-0,21	-0,23
Angst	0,47	0,47	0,54	1	-0,05	-0,03	-0,03	-0,10
Hoop	-0,19	-0,15	-0,14	-0,05	1	0,60	0,62	0,64
Opluchting	-0,19	-0,13	-0,20	-0,03	0,60	1	0,73	0,69
Blijdschap	-0,22	-0,15	-0,21	-0,03	0,62	0,73	1	0,72
Tevredenheid	-0,27	-0,20	-0,23	-0,10	0,64	0,69	0,72	1

Noot: alle correlaties zijn significant op het niveau van $p < 0,01$.

Wat nog interessanter is, is de correlatie tussen positieve en negatieve emoties. We verwachten logischerwijs dat hoe meer een respondent negatieve emoties uitdrukt, hoe minder hij/zij positieve emoties zal uiten. Een dergelijke relatie zou zich moeten vertalen in een negatieve en relatief hoge correlatiecoëfficiënt. Hoewel tabel 5.2 inderdaad negatieve coëfficiënten laat zien tussen positieve en negatieve emoties, zijn deze relatief laag (onder 0,3). Vooral de correlatie tussen angst en positieve emoties is zeer zwak (onder 0,1 in de meeste gevallen).

Zodoende komen er twee dimensies naar boven: één dimensie gerelateerd aan negatieve emoties, en één dimensie gerelateerd aan positieve emoties. Hierom berekenen we twee indexen door van de negatieve en de positieve emoties los van elkaar de som te nemen en daarvan het gemiddelde te berekenen. De index van positieve emoties ligt tussen de 0 en 10, met een gemiddelde van 3,3 (Cronbachs alpha = 0,92³). De negatieve emotie-index ligt ook tussen 0 en 10, met een gemiddelde van 5,8 (Cronbachs alpha = 0,85). Deze twee dimensies of indexen dienen apart te worden beschouwd, omdat ze niet erg sterk correleren (Pearsons correlatie score = - 0,183 **). Kiezers kunnen, met andere woorden, verschillende combinaties van emoties laten zien: sommigen uiten erg negatieve emoties en erg positieve emoties op hetzelfde moment, terwijl anderen erg negatieve emoties en weinig positieve, weinig negatieve en erg positieve, of zelfs weinig positieve en weinig negatieve emoties laten zien. Op basis van de scores van de respondenten op de

³ Deze Cronbachs alpha-waarde laat zien dat de index betrouwbaar is, aangezien de drie variabelen redelijk goed correleren.

twee indexen, zien we dat ongeveer 50% van hen relatief hoge scores op negatieve emoties (tussen 6 en 10) combineren met relatief lage scores voor positieve emoties (tussen 0 en 5). 30% combineert lage negatieve en lage positieve emotiescores, 12% combineert hoge positieve en hoge negatieve emotiescores, en slechts 8% van de respondenten combineert hoge scores voor positieve emoties met lage scores voor negatieve emoties.

De volgende twee paragrafen onderzoeken de relatie tussen emoties en kiesgedrag. Gezien het lage aantal kiezers in de steekproef voor het Brussels Gewest, beperken we de analyse tot Vlaanderen en Wallonië. Voordat we ingaan op de waargenomen dynamiek in Vlaanderen en Wallonië, kunnen we niettemin verschillen tussen de drie regio's onderzoeken wat betreft type en intensiteit van emoties.

Tabel 5.3. Emoties in Brussel, Vlaanderen en Wallonië – gemiddelden, golf 1

	Boosheid	Bitterheid	Ongerust- heid	Angst	Hoop	Opluchting	Blijdschap	Tevreden- heid	Index neg.	Index pos.
Brussel	5,8	5,6	6,4	5,0	4,0	3,1	2,9	3,5	5,7	3,4
Vlaanderen	5,9	5,4	6,2	5,0	4,1	3,2	3,2	3,9	5,6	3,6
Wallonië	6,1	5,8	6,6	5,3	3,5	2,6	2,4	2,9	6,0	2,9
<i>Totaal</i>	<i>5,9</i>	<i>5,6</i>	<i>6,4</i>	<i>5,1</i>	<i>3,8</i>	<i>2,9</i>	<i>2,8</i>	<i>3,4</i>	<i>5,8</i>	<i>3,3</i>

Kiezers in Vlaanderen voelen gemiddeld minder negatieve emoties en sterkere positieve emoties dan kiezers in Wallonië en in Brussel. Voor positieve emoties zijn de verschillen aanzienlijk tussen de drie gewesten, maar voor negatieve emoties zijn de verschillen alleen significant tussen Wallonië en de twee andere gewesten (geen significante verschillen gevonden tussen Vlaanderen, gemiddeld 5,6; en Brussel, met 5,7). Als we gedetailleerder per emotie gaan kijken, vertonen Waalse respondenten op alle emoties significante verschillen met kiezers in de twee andere regio's. Verschillen tussen Vlaanderen en Brussel zijn alleen significant bij twee positieve emoties: vreugde en tevredenheid.

Deze bevindingen zijn in lijn met bestaand onderzoek dat gebruik maakt van andere indicatoren van verbolgenheid, zoals politiek vertrouwen en tevredenheid over de overheid. Deze bestaande studies tonen aan dat tevre-

denheid en vertrouwen consistent hoger zijn in Vlaanderen dan in Brussel en Wallonië, en hoger in Brussel dan in Wallonië (Close en *al.*, 2020; Henry en *al.*, 2015)⁴. Emotionele indicatoren bevestigen deze kloof, maar laten een genuanceerder beeld zien: we vinden geen significante verschillen tussen Vlaanderen en Brussel wat betreft negatieve emoties. De scores voor woede en angst liggen bijvoorbeeld erg dicht bij elkaar. Als we gemiddelden tussen gemeenschappen in plaats van tussen regio's vergelijken, vertonen de Vlaamse en Franstalige respondenten aanzienlijke verschillen voor alle emoties, behalve voor woede. Een andere waargenomen dynamiek betreft de correlatie tussen positieve en negatieve emoties: de correlatie tussen de twee indexen is hoger in Vlaanderen (Pearsons coëfficiënt = $-0,205^{**}$) dan in Wallonië ($-0,186^{**}$) en Brussel, waar de correlatie zelfs niet significant is (0,054).

3. Emoties en stemkeuze

3.1. Bivariate analyses

Onderstaande tabellen en figuren vergelijken emoties over stemmers van verspillende partijen in Vlaanderen (tabel 5.4 en figuur 5.1) en in Wallonië (tabel 5.5 en figuur 5.2). We gebruiken de federale stemkeuze die respondenten zelf rapporteerden (in golf 2). De tabellen tonen voor elke partij of stemkeuze de gemiddelde score van kiezers op elke emotie. De tabellen laten ook de gemiddelde scores zien op de indexen voor positieve en negatieve emoties. De indexen zijn vervolgens gebruikt in de figuren, die de positie van elke stemmersgroep grafisch weergeven. Op de verticale as zien we de scores op de negatieve emotie-index, op de horizontale as zien we hun score op de positieve emotie-index.

In Vlaanderen, lijken de stemmers van CD&V en OpenVLD de hoogste scores te laten zien voor positieve emoties (rond 4,0-4,5) en de laagste negatieve emotiescores (rond 5,0). Ze worden op de voet gevolgd door N-VA-stemmers en daarna door Groen-stemmers, waarvan laatstgenoemden iets lagere positieve emoties laten zien, alhoewel het verschil nauwelijks significant is.

---

⁴ Merk op dat wat betreft variatie binnen de regio's, emoties iets meer variëren in Brussel (standaardfout tussen 2,2 en 2,9) dan in de twee andere regio's, vooral Vlaanderen (tussen 2,1 en 2,7).

VB-stemmers vallen op als de categorie die de hoogste levels van negatieve emoties laten zien, zowel als algemeen gemiddelde, als op elke negatieve emotie apart⁵ VB-stemmers voelen zich significant⁶ meer boos en bitter dan kiezers van CD&V, OpenVLD, N-VA, Groen, en SP.A. Ze tonen ook significant meer angst en bezorgdheid dan CD&V-, OpenVLD-, N-VA- en Groen-stemmers. Toch zijn verschillen niet statistisch significant wanneer we de vergelijking maken met andere “proteststemmers” (PVDA- en “andere partij”-stemmers) of met blanco stemmers, ongeldige stemmers of niet-stemmers. VB-stemmers zijn daarnaast niet degenen die de laagste levels van positieve emoties laten zien – dat zijn namelijk de “andere partij”-stemmers. Echter, omvat deze “andere partij”-categorie slechts 27 respondenten en we dienen daarom deze scores met grote zorgvuldigheid te behandelen. Qua positieve emoties, liggen VB- en PVDA-stemmers erg dicht bij elkaar.

Over het algemeen zien we dat er in Vlaanderen twee groepen ontstaan. De ene groep bestaat uit CD&V, OpenVLD en N-VA-stemmers, de tweede uit VB, PVDA, en “andere partij”-stemmers. Het niveau van emotionele verholgenheid bij SP.A-stemmers ligt tussen deze twee groepen in: ze voelen zich significant minder positief en meer negatief over politiek dan kiezers van CD&V, OpenVLD en NV-A, maar ze voelen zich ook significant minder negatief dan VB-stemmers. SP.A en Groen-stemmers verschillen in hun niveau van negatieve emoties, waarbij SP.A-stemmer gemiddeld 0,8 punt negatiever zijn⁷.

---

⁵ Behalve voor woede, waarvoor “andere partij”-stemmers even hoog scoren (7,0).

⁶ Op basis van een Scheffé-test.

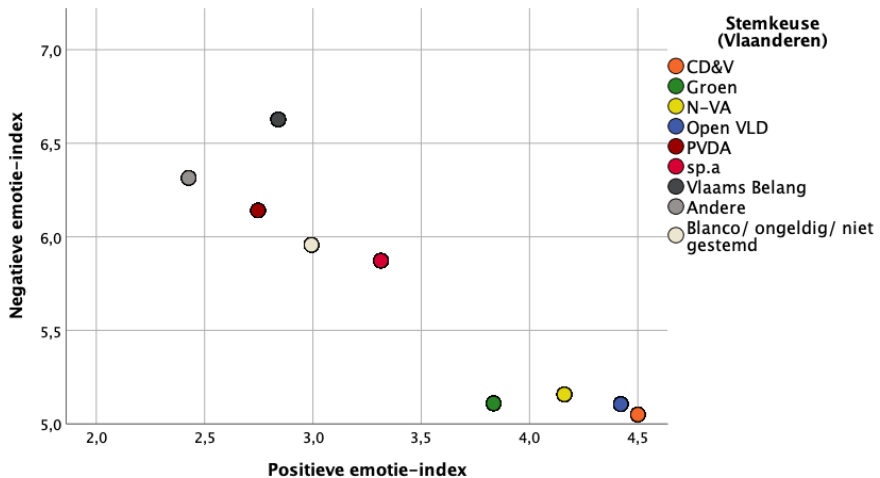
⁷ Dit verschil is significant op basis van een Bonferroni-test, die iets minder conservatief is dan de Scheffé-test.

Tabel 5.4. Emoties en stemkeuze – Vlaanderen, vergelijking van gemiddelden, N=1,928

	Boosheid	Bitterheid	Ongerust- heid	Angst	Hoop	Opluchting	Blijdschap	Tevredeheid	Index nég.	Index pos.
CD&V	5,0	4,9	5,7	4,5	5,0	4,1	4,0	4,9	5,0	4,5
Groen	5,3	4,9	6,0	4,2	4,6	3,3	3,3	4,1	5,1	3,8
N-VA	5,4	4,9	5,9	4,5	4,7	3,7	3,7	4,6	5,2	4,2
OpenVLD	5,2	4,9	5,7	4,5	4,8	4,1	4,1	4,7	5,1	4,4
PVDA	6,8	5,9	6,8	5,1	3,5	2,4	2,3	2,9	6,1	2,7
SP.A	6,1	5,6	6,6	5,2	3,8	3,0	3,0	3,5	5,9	3,3
VB	7,0	6,6	7,0	6,0	3,2	2,6	2,6	2,9	6,6	2,8
Andere partij	7,0	6,2	6,4	5,6	2,6	2,4	2,3	2,4	6,3	2,4
Blanco/ ongeldig/ niet gestemd	6,3	5,8	6,4	5,4	3,4	2,8	2,7	3,1	6,0	3,0
Totaal	5,9	5,5	6,3	4,9	4,1	3,3	3,3	3,9	5,6	3,6

Figuur 5.1. Gemiddelde positieve en negatieve emotiescore per stemkeuze – Vlaanderen (golf 1)

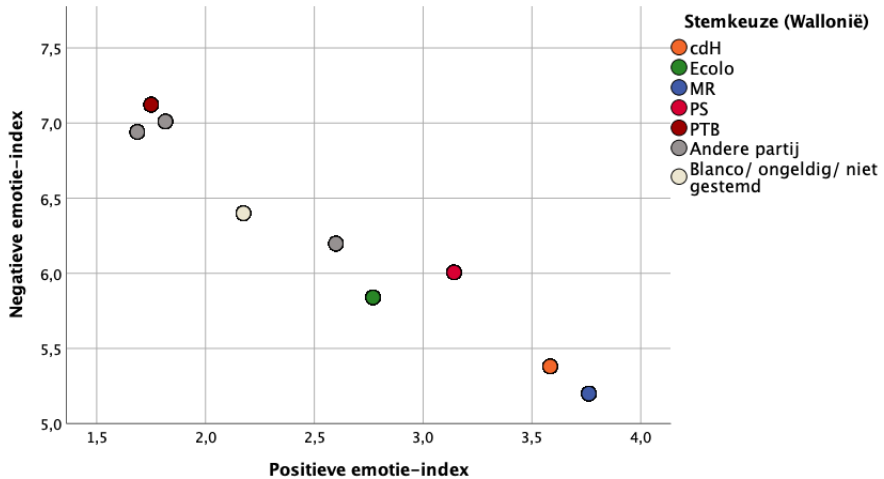
De situatie is minder duidelijk in Wallonië. Rechtsonder in de grafiek (figuur 5.2) zien we dat MR- en cdH-stemmers het minst negatief en het meest

positief lijken te zijn. MR-stemmers voelen zich beduidend positiever dan alle andere stemmers behalve cdH- en PS-stemmers, en ze voelen zich beduidend minder negatief dan alle andere stemmers behalve die van cdH. Wat emoties betreft verschillen PS- en MR-kiezers dus meer in hun niveau van negatieve emoties dan in hun niveau van positieve. In de linkerbovenhoek van de grafiek bevinden zich drie groepen zeer dicht bij elkaar: PTB, PP en kiezers van “andere partijen”. Hun level van negatieve emoties (en vooral van woede en ongerustheid) is aanzienlijk hoger dan die van de kiezers van cdh, MR, PS en Ecolo, en hun level van positieve emoties is aanzienlijk lager dan die van cdh-, MR- en PS-stemmers. Défi valt op in het midden van de grafiek, vrij dicht bij Ecolo en de PS.

Tabel 5.5. Emoties en stemkeuze – Wallonië, vergelijking van gemiddelden, N=1,362

	Boosheid	Bitterheid	Ongerustheid	Angst	Hoop	Opluchting	Blijdschap	Tevredeheid	Index neg.	Index pos.
cdH	5,4	5,5	6,0	4,7	4,1	3,1	3,2	3,8	5,4	3,6
Défi	6,2	6,0	6,8	5,8	3,3	2,3	2,0	2,7	6,2	2,6
Ecolo	5,6	6,0	6,6	5,2	3,6	2,4	2,2	2,9	5,8	2,8
MR	5,1	5,1	5,9	4,7	4,4	3,4	3,1	4,1	5,2	3,8
PP	7,4	6,7	7,7	5,9	2,3	1,4	1,4	1,6	6,9	1,7
PS	6,1	5,8	6,7	5,4	3,9	2,9	2,7	3,1	6,0	3,1
PTB	7,5	7,1	7,7	6,3	2,4	1,7	1,7	1,4	7,1	1,8
Andere partij	7,4	7,2	7,4	6,1	2,3	1,6	1,5	1,9	7,0	1,8
Blanco/ ongeldig/ niet gestemd	6,9	5,6	6,8	5,5	2,6	1,9	1,8	2,2	6,5	2,2
<i>Totaal</i>	6,2	5,8	6,6	5,4	3,5	2,6	2,4	2,9	6,1	2,8

Figuur 5.2. Gemiddelde positieve en negatieve emotiescore per stemkeuze – Wallonië (golf 1)

3.2. Multivariate analyse

Om het nut van deze emotionele indicatoren van verbolgenheid te bevestigen, worden in onderstaande tabellen multivariate modellen getoond. Met deze modellen kunnen we de impact van emoties testen terwijl we “controleren voor” andere determinanten van stemkeuze, zoals sociaal-demografische kenmerken en politieke attitudes, maar ook andere indicatoren van verbolgenheid, zoals tevredenheid over de overheid, politiek vertrouwen en externe politieke competentie. Op deze manier stellen deze modellen ons in staat om te evalueren hoe belangrijk emoties zijn in het verklaren van stemkeuze.

We nemen de volgende sociaal-demografische variabelen mee: leeftijd, gender, en opleiding. Vervolgens gebruiken we drie variabelen om de politieke voorkeur van respondenten te meten. De eerste behelst de plaatsing op een links-rechts-schaal door respondenten zelf, van 0 (links) tot 10 (rechts). De tweede variabele meet de ideologische positionering van respondenten op een belangrijk sociaaleconomisch onderwerp: “Sommigen vinden dat de overheid zo weinig mogelijk moet ingrijpen in de economie. Anderen vinden dat de overheid zo veel mogelijk moet ingrijpen in de economie. Waar zou u uzelf plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat de overheid

zo weinig mogelijk moet ingrijpen en 10 dat de overheid zoveel mogelijk moet ingrijpen?”.

We draaien de waarden om, zodat hoge scores een meer rechtse positie betekenen. Voor de derde meting van politieke voorkeuren wordt de positie van respondenten ten opzichte van immigratie gebruikt: “Sommigen vinden dat niet-westerse allochtonen in Europa moeten kunnen leven met behoud van hun eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich moeten aanpassen aan de Europese cultuur. Waar zou u uzelf plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat niet-westerse allochtonen hun eigen cultuur volledig moeten kunnen behouden en 10 dat ze zich volledig moeten aanpassen aan de Europese cultuur?”. Hier wijst een hogere score op een rechtse of ethnocentrische positie.

Het derde soort controlevariabele bevat drie traditionele metingen van verbolgenheid: tevredenheid over de overheid, vertrouwen en externe politieke competentie. Tevredenheid over de overheid is gemeten met de vraag “Hoe tevreden bent u over de inhoud van het beleid dat op volgende bestuursniveaus werd gevoerd in de voorbije jaren?”. We creëren een additieve index, waarin we kijken naar de tevredenheid van de respondenten over het beleid van de regionale, federale en Europese overheidsniveaus (Cronbachs alpha = 0,89), die we delen door drie. We creëren een index voor vertrouwen door het vertrouwen van de respondenten in politieke partijen, het federale parlement, politici en de Europese Unie op te tellen en deze te delen door vier (Cronbachs alpha = 0,93). Hieruit komt een index van 0 “helemaal geen vertrouwen” tot 10 “volledig vertrouwen”. Ten slotte maken we een index voor externe politieke competentie met behulp van de mening van de respondenten (1 “helemaal mee oneens” tot 5 “helemaal mee eens”) over de volgende drie items: (1) “In het algemeen werkt ons politieke systeem op een eerlijke manier”, (2) “Onze politieke besluitvormingsprocessen zijn voldoende transparant”, (3) “Over het algemeen werkt ons politieke systeem op een efficiënte manier” (Cronbachs alpha: 0,86).

Om de impact van emoties op stemkeuze te testen, hadden we twee opties. Een optie was om de impact van alle emoties tegelijkertijd te testen, om te zien of specifieke emoties (zoals woede, angst of hoop) de kans vergroten om op de ene of de andere partij te stemmen. De andere optie was om de twee indexen te gebruiken. Dit geeft de mogelijkheid om te onderzoeken of beide componenten, positief en negatief, kunnen helpen bij het uitleggen van stemkeuze. Tabel 5.6 en 5.7 presenteren het eerste scenario. Tabel 5.13 en 5.14 tonen de tweede mogelijkheid in de appendix. We gebruiken de twee opties om de bevindingen te interpreteren.

Over het algemeen suggereren de bevindingen in beide regio's dat emoties een extra verklaring bieden: hun effecten zijn significant, zelfs wanneer we controleren voor andere determinanten, waaronder traditionele indicatoren van verbolgenheid. Hoewel de tabellen in bijlage suggereren dat alleen negatieve emoties de stemkeuze aanzienlijk beïnvloeden, biedt het kijken naar aparte emoties meer genuanceerde perspectieven, hoewel de verklarende kracht van de modellen vrij gelijkaardig blijft⁸.

De tabellen geven de resultaten weer van multinomiale regressiemodellen. Dit soort model is probabilistisch, wat betekent dat het helpt om de impact van onafhankelijke variabelen, factoren of voorspellers te evalueren op de waarschijnlijkheid dat een respondent op de ene partij zou stemmen in plaats van op een andere (de referentiecategorie). Voor Vlaanderen is de referentiecategorie VB, voor Wallonië is de referentiecategorie PTB. De gerapporteerde coëfficiënten zijn de odds ratio's. Wanneer de waarde van de coëfficiënt hoger is dan 1, verhoogt de kans om op een partij te stemmen in plaats van op de VB of de PTB met de factor. Wanneer de waarde van de coëfficiënt lager is dan 1, vermindert de voorspeller de kans om een andere partij te kiezen dan VB of PTB. In tabel 5.6 kunnen we bijvoorbeeld zien dat leeftijd de kans om te stemmen op de CD&V, de N-VA, de OpenVLD en de SP.A in plaats van op de VB aanzienlijk verhoogt. Om precies te zijn, suggereert de coëfficiënt voor CD&V (1,04) dat een leeftijdstoename met één eenheid (dus een toename met een jaar) de kansen op stemmen voor CD&V in plaats van op VB met 1,04 vermenigvuldigt (dat wil zeggen 4% meer kans).

Omdat het aantal respondenten beperkt is in verschillende categorieën van stemkeuze, hebben we besloten om bepaalde categorieën kiezers te groeperen of te verwijderen. In Vlaanderen hebben we de categorie "andere partij" weggelaten, aangezien deze minder dan 30 kiezers omvatte. In Wallonië groeperen we de PP (N=59 stemmers) en Défi stemmers (N=86) samen met "andere partij"-stemmers (N=46). Significante effecten worden aangegeven door sterren (* of +). Significante relaties betekenen dat we redelijkerwijs kunnen veronderstellen dat wat we zien in onze steekproef geldt voor de gehele populatie. Simpel gezegd betekent een "+" dat we 10% kans hebben dat de relatie die we vinden in de steekproef niet te vinden is in de populatie. Een "*" betekent dat deze kans slechts 5% is en met twee of drie sterren (** of ***) is de kans zelfs nog lager (1% en 0,1%).

---

⁸ We vergelijken de verklarende kracht van de modellen met behulp van de aangepaste McFadden pseudo R^2 . Voor Vlaanderen zijn ze erg vergelijkbaar in beide tabellen (0,192 in tabel 5.6; 0,195 in tabel 5.13), en hetzelfde geldt voor Wallonië (0,124 in tabel 5.7; 0,127 in tabel 5.14).

Hoe hoger het aantal sterren, des te meer we er zeker van kunnen zijn dat de relatie uit de steekproef bevestigd wordt in de populatie.

In Vlaanderen beïnvloeden een aantal negatieve emoties de stemkeuze significant. Woede vermindert de kans om op CD&V en N-VA te stemmen, angst vermindert de kans om op Groen en PVDA in plaats van op VB te stemmen. Groen-stemmers maken zich in vergelijking met VB stemmers echter meer zorgen over de Belgische politiek. Bitterheid verkleint de kans om voor N-VA te kiezen in plaats van voor VB. Het is interessant dat positieve emoties ook een rol spelen. Hoop verkleint de kans om op VB te stemmen in plaats van op CD&V, Groen, N-VA en interessant genoeg ook op de PVDA. Tevredenheid verhoogt de kans om CD&V of N-VA te kiezen in plaats van VB. Opluchting geeft nogal een contra-intuïtieve bevinding, aangezien de kans op stemmen voor VB groter wordt bij een hogere intensiteit van opluchting.

Conclusies kunnen ook per partij worden getrokken. CD&V-kiezers lijken minder boos en meer hoopvol en tevreden dan VB kiezers; maar ze zijn ook ouder, hoger opgeleid en meer links op het gebied van immigratie, en ze uiten meer vertrouwen in politieke instellingen. Groen-stemmers uiten minder angst maar maken zich meer zorgen en zijn hoopvoller dan VB stemmers. Onderwijs is hierin een centrale bepalende factor (het hebben van een universitair diploma in plaats van alleen een primair of geen diploma, vermenigvuldigt de kans om op Groen te stemmen met 23!), evenals linkse politieke voorkeuren en vertrouwen. N-VA-stemmers uiten minder woede en minder bitterheid en hebben meer hoop en meer voldoening; bovendien zijn ze zijn rechtser, vooral op sociaaleconomische vraagstukken. OpenVLD-kiezers verschillen niet van VB-kiezers wat betreft hun emoties, zodra rekening wordt gehouden met de controlevariabelen. Toch zijn OpenVLD kiezers een beetje ouder, iets meer opgeleid, meer links en ze hebben meer vertrouwen. PVDA-kiezers verschillen van VB-kiezers in hun hogere niveau van hoop, lagere niveau van angst, linksere zelfplaatsing en positie op immigratie, evenals in hun hogere vertrouwen (hoewel het significantieniveau laag is). SP.A kiezers verschillen niet veel van VB-kiezers op het gebied van emoties, behalve dat ze minder opluchting voelen, iets ouder en linkser lijken en meer vertrouwen hebben in politieke instellingen.

Tabel 5.6. Verklaring van stemkeuze in Vlaanderen – multinomiale regressiemodellen (odds ratio), N =1,894

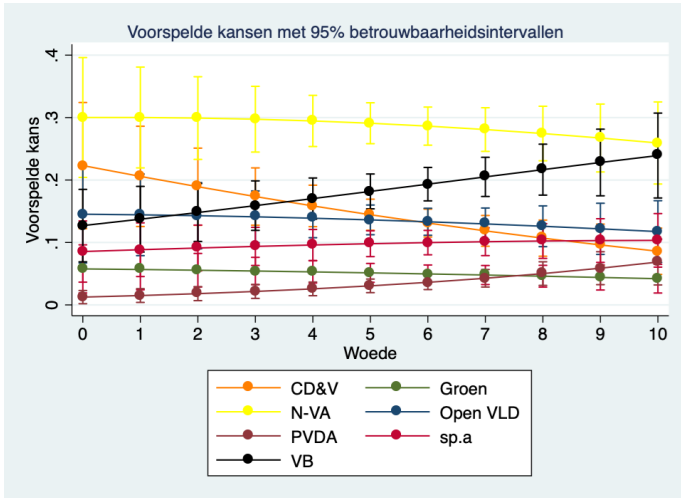
Ref categorie = VB	CD&V	Groen	N-VA	OpenVLD	PVDA	SP.A	Blanco/ ongeldig/ niet gestemd
Leeftijd	1,04***	1,00	1,03***	1,01*	1,00	1,03***	1,03**
Vrouwen	1,03	0,85	1,20	0,96	0,89	1,15	1,03
Onderwijs (ref. geen/basisonderwijs)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Middelbare school	1,38	3,68*	1,31	1,07	0,88	1,17	1,40
Hoger niet-universitair diploma	3,74***	11,50***	2,25**	2,49**	1,93 ⁺	1,44	1,70
Universitair diploma	5,49***	23,52***	3,41***	2,78*	1,39	1,97 ⁺	1,20
Links-rechts zelfplaatsing	0,53***	0,33***	0,97	0,62***	0,30***	0,34***	0,58***
Rechts sociaal-eco	0,95	0,89 ⁺	1,11**	1,04	0,95	0,95	1,06
Rechts immigratie	0,92 ⁺	0,85**	1,03	0,97	0,85**	0,97	1,00
Tevredenheidsindex	1,34***	1,09	1,36***	1,12	0,92	0,98	0,85 ⁺
Vertrouwensindex	1,16 ⁺	1,44***	1,07	1,29**	1,19 ⁺	1,45***	1,13
Externe pol. competentie-index	1,04	1,29	0,93	0,99	0,81	0,92	0,87
Boosheid	0,85*	0,91	0,93⁺	0,92	1,11	0,96	0,99
Bitterheid	1,01	0,95	0,90*	0,93	0,90	0,95	0,93
Ongerustheid	1,03	1,15*	1,04	1,04	1,07	1,09	0,98
Angst	0,96	0,87*	0,95	0,93	0,88*	0,97	1,00
Hoop	1,12⁺	1,18*	1,09⁺	1,05	1,13⁺	1,03	1,05
Opluchting	0,93	0,93	0,90⁺	0,98	0,91	0,86⁺	0,95
Blijdschap	0,89	0,87	0,97	1,02	0,91	1,12	1,11
Tevredenheid	1,19*	0,96	1,15*	1,05	1,08	0,92	0,98
Pseudo R2 McFadden		0,230					
Pseudo R2 McFadden adj		0,192					

Noot: geëxponentieerde coëfficiënten.

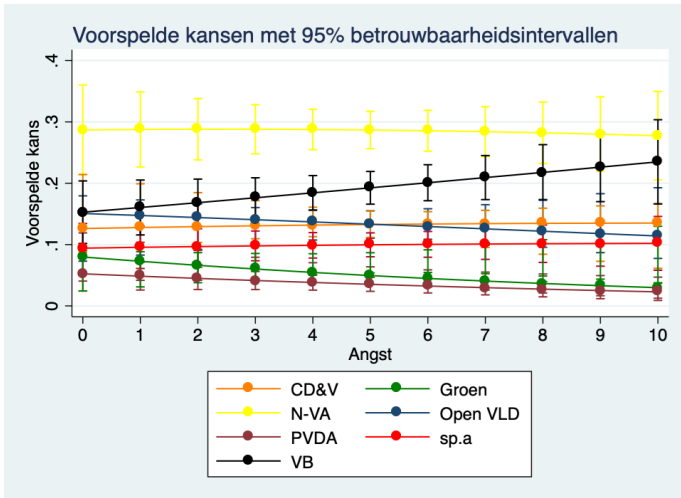
⁺ $p < 0,10$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Figuren 3, 4 en 5 geven grafisch de impact weer van woede, angst en hoop op de waarschijnlijkheid van partijkeuzes in Vlaanderen. We kunnen bijvoorbeeld zien dat de kans op VB-stemmen ongeveer 13% is voor respondenten die helemaal niet boos zijn; en dat deze kans 24% is wanneer respondenten intense woede uiten (10) – alle andere variabelen werden constant gehouden. Een soortgelijk effect wordt gevonden voor angst (figuur 5.4). Zoals weergegeven in figuur 5.5, vermindert een toename van één eenheid in hoop de kans om op VB te stemmen met ongeveer 1,2%. Deze effecten zijn niet enorm, maar wel significant.

Figuur 5.3. Woede en stemkeuze (Vlaanderen)

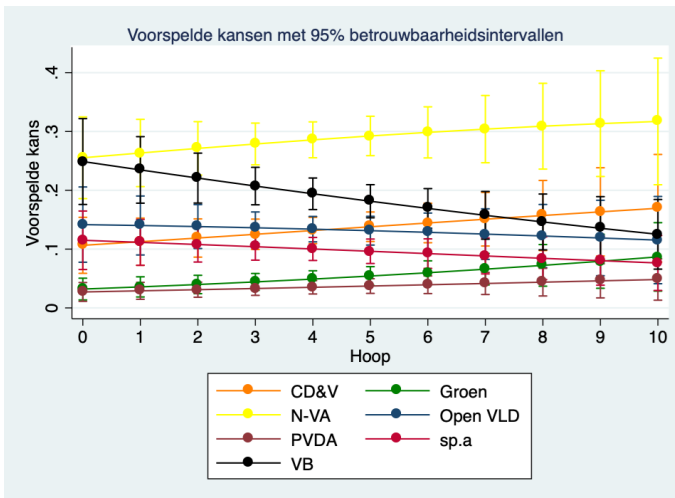

Figuur 5.4. Angst en stemkeuze (Vlaanderen)

Figuur 5.5. Hoop en stemkeuze (Vlaanderen)

In Wallonië zijn twee negatieve emoties van belang wanneer we stemmen op PTB vergelijken met andere opties: PTB-stemmers zijn aanzienlijk bozer dan Ecolo-stemmers en laten ook meer bitterheid zien dan MR, PS en blanco/ongeldige stemmers en stemhouders. Opluchting heeft ook een onverwacht effect: het voelen van meer intense opluchting bij het denken aan politiek vermindert de kans om te stemmen op cdH, Ecolo, en andere partijen (plus blanco stemmen, ongeldig stemmen of niet stemmen) in plaats van op de PTB. In tegenstelling tot in Vlaanderen hebben angst en hoop geen invloed op de stemkeuze in Wallonië, als er rekening wordt gehouden met controlevariabelen. Tevredenheid als een emotie speelt een belangrijke rol: ontevredenheid verhoogt de kans om PTB te stemmen in plaats van op alle andere partij, behalve de PS. zelfs als we controleren voor tevredenheid over de overheid (wat de kans vergroot om te stemmen op cdH en MR, en in mindere mate op Ecolo en PS, vergeleken met PTB). Figuur 5.6 geeft het effect weer van tevredenheid op de stemkeuze in Wallonië weer.

Als we per partij gaan kijken, zien we hoe kiezers van cdH, Ecolo en MR verschillen van PTB kiezers op vergelijkbare wijze: ze zijn ouder, hoger opgeleid (vooral Ecolo en MR), rechtser (vooral MR-stemmers), meer tevreden met het overheidsbeleid (ook hier is het effect sterker voor MR-stemmers); en voelen zich meer tevreden als ze aan de Belgische politiek denken.

Daarnaast zijn MR-kiezers significant meer ethnocentrisch dan PTB kiezers, en tonen Ecolo-stemmers meer vertrouwen in politieke instellingen. Er zijn weinig verschillen tussen PS en PTB. Over het algemeen wordt stemmen

voor PTB in plaats van voor PS bepaald door leeftijd (PS kiezers zijn iets ouder), door een lager gevoel van politieke werkzaamheid (PS kiezers bezien de werking van het representatieve stelsel significant positiever) en met meer tevredenheid over het overheids-beleid (hoewel het significantieniveau aan de lage kant is). Wat betreft emoties voelen PS-kiezers zich minder bitter dan PTB- kiezers.

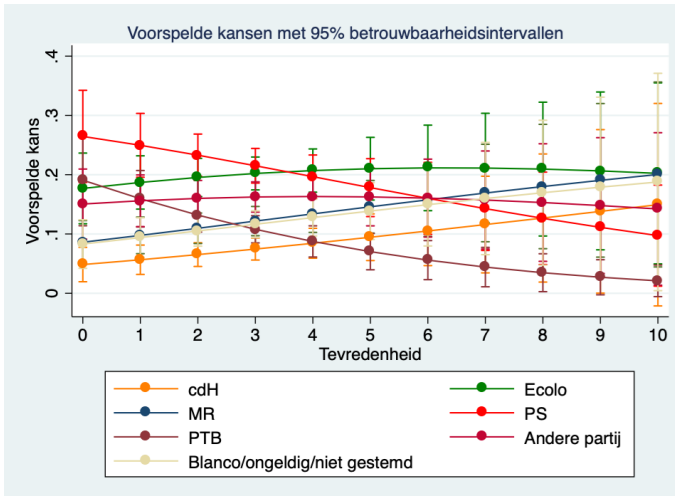
Tabel 5.7. Verklaring van stemkeuze in Wallonië – multinomiale regressiemodellen (odds ratio), N=1355

Ref categorie =PTB	cdH	Ecolo	MR	PS	Andere	Blan- co/ongeldig/ niet gestemd
Leeftijd	1,04***	1,02*	1,03***	1,03***	1,02*	1,02+
Vrouwen	1,13	0,98	1,18	1,06	1,10	1,08
Onderwijs (ref. geen/basisonderwijs)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Middelbare school	2,56+	2,47*	2,33*	1,28	1,39	1,19
Hoger niet-universitair diploma	4,20**	4,24***	4,69***	1,11	1,81+	1,29
Universitair diploma	3,89*	6,31***	6,21***	1,57	2,69*	0,68
Links-rechts zelfplaatsing	1,33***	1,15*	1,98***	0,92	1,62***	1,39***
Rechts sociaal-eco	1,02	1,06	1,07	1,00	1,05	1,01
Rechts immigratie	0,97	1,04	1,14*	1,06	1,14**	1,07
Tevredenheidsindex	1,36**	1,26**	1,58***	1,15+	1,09	0,97
Vertrouwensindex	1,16	1,20*	1,07	1,14	1,09	1,01
Externe pol. competentie-index	1,16	1,26	1,34	1,67***	1,17	1,28
Boosheid	0,93	0,86*	0,90	0,97	0,96	1,02
Bitterheid	0,97	1,02	0,88*	0,92+	0,93	0,88*
Ongerustheid	0,91	0,96	0,95	0,99	0,97	0,92
Angst	0,99	1,06	1,05	1,01	1,06	1,04
Hoop	0,91	1,02	0,97	0,99	0,96	0,90
Opluchting	0,70**	0,78**	0,86	0,90	0,77**	0,83+
Blijdschap	1,18	0,89	0,88	1,06	0,98	0,99
Tevredenheid	1,40**	1,26*	1,36**	1,13	1,24*	1,35**
Pseudo R2McFadden		0,170				
Pseudo R2 McFadden adj		0,124				

Noot: geëxponentieerde coëfficiënten.

+p < 0,10; *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

Figure 5.6. Tevredenheid en stemkeuze (Wallonië)

In tabel 5.8, schatten we het relatieve belang van elk type determinant op stemkeuze in Vlaanderen en in Wallonië. We vergelijken vervolgens de relatieve “passendheid”⁹ van de opeenvolgende modellen, zoals blijkt uit de McFadden en aangepast McFadden pseudo R2. Deze hulpmiddelen helpen bij het evalueren van het aandeel van variatie in de afhankelijke variabelen dat kan worden verklaard door de voorspellers of factoren die in de modellen zijn opgenomen. Hoe hoger de waarden, hoe beter de pasvorm van het model. Model 1 bevat alleen sociaal-demografische voorspellers; model 2 bevat alleen ideologische determinanten; model 3 gebruikt alleen attitudemaatstaven van verbolgenheid; terwijl model 4 emotionele indicatoren gebruikt. Model 5 omvat tegelijkertijd sociaal-demografische en ideologische determinanten, evenals attitudemaatstaven van verbolgenheid; model 6 verloopt op dezelfde manier, maar gebruikt emoties in plaats van attitudes. Ten slotte gebruikt model 7 alle determinanten (zoals in tabel 5.6 en 5.7 hierboven).

Van de verschillende sets van voorspellers (model 1 tot 4), wegen de ideologische het zwaarst, vooral in Vlaanderen, terwijl de sociaal-demografische voorspellers een kleiner deel van de variatie verklaren. Attitudemetingen van verbolgenheid en emoties liggen vrij dicht bijeen wat betreft de pseudo R2 in Vlaanderen, hoewel de aangepaste pseudo R2 groter is voor attitudegerelateerde factoren (dit vanwege het hoge aantal emoties dat is opgenomen

⁹ Goodness of fit.

in de analyse, hetgeen door de aangepast pseudo R2 in zekere zin bestraft wordt). Wat opvalt is dat zowel attitudinale als emotionele maten van verbolgenheid beter de stemkeuze in Vlaanderen en Wallonië voorspellen dan sociaal-demografische determinanten. Verbolgenheid is een belangrijke verklarende factor van de stemkeuze. Ondanks dat emoties interessante patronen aan het licht brengen (zie tabel 5.6 en 5.7, alsmede de McFadden pseudo R2 in modellen 4, 5 en 7 in tabel 5.8), is hun verklarende kracht niet enorm.

Tabel 5.8. De determinanten van stemkeuze – verklarende kracht (McFadden pseudo R 2)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
Leeftijd	X				X	X	X
Vrouwen	X				X	X	X
Onderwijs (ref. geen/basisonderwijs)	X				X	X	X
Middelbare school	X				X	X	X
Hoger, niet-universitair diploma	X				X	X	X
Universitair diploma	X				X	X	X
Links-rechts zelf-plaatsing		X			X	X	X
Rechts sociaal-eco		X			X	X	X
Rechts immigratie		X			X	X	X
Tevredenheidsindex			X		X		X
Vertrouwensindex			X		X		X
Externe pol. competentie-index			X		X		X
8 emoties				X		X	X
<i>Vlaanderen</i>							
Pseudo R2 McFadden	0,033	0,140	0,056	0,050	0,215	0,214	0,230
Pseudo R2 McFadden adjusted	0,021	0,132	0,048	0,033	0,192	0,181	0,192
<i>Wallonië</i>							
Pseudo R2 McFadden	0,020	0,081	0,067	0,056	0,154	0,150	0,170
Pseudo R2 McFadden adjusted	0,006	0,071	0,058	0,035	0,126	0,110	0,124

4. Stemkeuze en emoties

In dit laatste deel onderzoeken we kort de evolutie van emoties tussen golf 1 en golf 2, dat wil zeggen vóór en na de verkiezingen van 2019. We testen of stemkeuze mogelijk leidt tot meer of minder negatieve en positieve emoties. We verwachten dat het kiezen van een “winnende” partij de intensiteit van positieve emoties kan vergroten en de intensiteit van negatieve emoties kan verminderen. In Vlaanderen zouden VB-stemmers de grootste toename van positieve emoties en de laagste toename van negatieve moeten tonen. In Wallonië kunnen twee winnaars worden geïdentificeerd die de grootste toename in steun hebben ervaren: PTB en Ecolo.

Voor elk individu berekenen we het verschil tussen golf 1 en 2 voor elke emotie, alsmede het verschil in hun score op de indexen in golf 1 en 2. Tabel 5.9 en 5.10 laten voor de stemmers op elke partij de gemiddelde verschillen zien op de positieve en negatieve emotie-indexen. Twee tabellen de appendix (tabel 5.15 en 5.16) geven de gemiddelde verschillen tussen partij-stemmers voor elke emotie afzonderlijk weer. Tabel 5.10 en 5.11 presenteren eenvoudige lineaire regressies, waarbij de afhankelijke variabelen de verschillen van respondenten op de positieve en negatieve emotiesindex zijn en de onafhankelijke variabelen de partijen zijn. Deze modellen testen of het kiezen voor een partij, in plaats van voor de referentiecategorie (VB in Vlaanderen, PTB in Wallonië) resulteerde in toenemende of afnemende positieve en negatieve emoties ten opzichte van de politiek.

In Vlaanderen, komt een duidelijk patroon naar voren: VB-stemmers zijn de enige die na de verkiezingen significant meer positieve emoties tonen (tabel 5.9). Hun niveau van hoop neemt behoorlijk substantieel toe (+0,41; zie bijlage). Dit is interessant, omdat uit bovenstaande analyse bleek dat gebrek aan hoop een drijvende factor was om op VB te stemmen. De positieve emoties van VB-stemmers nemen significant toe: vergelijkingen zijn statistisch significant¹⁰ wanneer we kijken naar CD&V en OpenVLD (voor hoop, blijdschap en opluchting), en naar CD&V (voor tevredenheid). VB-kiezers vallen ook op als de enige groep (samen met niet-/blanco/ongeldig-stemmers) die na de verkiezingen geen intensere negatieve emoties voelt. Als we de emoties afzonderlijk bekijken, kunnen we zien dat het vooral een toename van angst is die VB-kiezers onderscheidt in termen van verandering in negatieve emoties (zie bijlage)¹¹. Verschillen voor andere negatieve emoties zijn niet

---

¹⁰ Op basis van een Scheffé-test.

¹¹ Groen- en OpenVLD-stemmers hebben een significant grotere toename van angst dan VB-stemmers (Bonferroni-test).

statistisch significant (woede neemt bijvoorbeeld toe bij de meeste kiezers). Groen-kiezers zijn degenen die de grootste toename van angst laten zien (+0,87), terwijl VB-stemmers een niveau van angst vertonen dat 0,33 punt lager is dan vóór de verkiezingen. De lineaire regressiemodellen in tabel 5.10 bevestigen deze trends. Stemmen voor zittende partijen (CD&V, N-VA, OpenVLD), voor Groen, en ook blanco/ongeldige stemmen en niet stemmen vermindert het niveau van positieve emoties aanzienlijk in vergelijking met stemmen voor VB. Stemmen voor een andere partij (behalve de PVDA) in plaats van VB verhoogt het niveau van negatieve emoties.

Tabel 5.9. Verschil Golf 2 – golf 1 (Vlaanderen), N= 1,972

	Positieve emoties	Negatieve emoties
CD&V	-0,57	+0,45
Groen	-0,25	+0,41
N-VA	-0,14	+0,22
OpenVLD	-0,54	+0,33
PVDA	+0,09	+0,02
SP.A	+0,03	+0,25
VB	+0,25	-0,08
Blanco/ongeldig/niet gestemd	-0,38	-0,21
Totaal	-0,14	+0,17
Significantie	***	*

Tabel 5.10. Stemkeuze en veranderingen in emoties – lineaire regressiemodellen (Vlaanderen)

Cat. de réf. : VB	Positieve emoties	Negatieve emoties
CD&V	-0,82***	0,53**
Groen	-0,50**	0,48*
N-VA	-0,39***	0,30*
OpenVLD	-0,79***	0,41*
PVDA	-0,16	0,10
SP.A	-0,22	0,33+
Blanco/ongeldig/niet gestemd	-0,63**	-0,14
Constante	0,25**	0,00
N	1,898	1,898
R2	0,024	0,008
R2 adj	0,021	0,005

Noot: + $p < 0,10$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Ook hier, is de dynamiek anders in Wallonië. In tegenstelling tot in Vlaanderen, is het gemiddelde niveau van positieve emoties hier na de verkiezingen

gen toegenomen; het is meer toegenomen dan het gemiddelde niveau van negatieve emoties. Bovendien is het gemiddelde niveau van negatieve emoties minder gestegen in Wallonië dan in Vlaanderen. Voor de meeste partij-stemmers is hun niveau van positieve emoties hoger, vooral voor PS- en PTB-stemmers. Als we elke emotie afzonderlijk bekijken (zie tabel 5.16 in de appendix), zien we dat PS-kiezers na de verkiezingen aanzienlijk hogere niveaus van hoop, opluchting en tevredenheid uiten. PS kiezers laten een toename zien in hoop en tevredenheid die vergelijkbaar is met en zelfs hoger is dan die van dan PTB kiezers. Wat betreft negatieve emoties, verhogen cdH- en MR-stemmers hun gemiddelde niveau na de verkiezingen, vooral cdH-stemmers (tabel 5.11) – hetgeen coherent is met de historisch lage score van de cdH.

In tabel 5.12, zien we enkele belangrijke relaties naar voren komen. In vergelijking met PTB-stemmers, tonen kiezers van MR en blanco/ongeldig/niet-stemmers, na de verkiezingen een sterkere afname van positieve emoties. Vergeleken met PTB-stemmers, vertonen cdH-stemmers significant een sterkere toename van negatieve emoties na de verkiezingen. Nogmaals, ervaren kiezers die stemmen op een partij die lid was van de voormalige (regionale) regering ofwel een grotere toename van negatieve emoties ofwel een afname van positieve emoties. Echter, terwijl we verwachtten dat PTB- en Ecolo-kiezers zowel een toename van positieve als een afname van negatieve emoties zouden ervaren (omdat ze als de twee winnaars van de verkiezingen konden worden beschouwd), vinden we “winnaarspatronen” bij PS- en PTB-stemmers. Dit zou kunnen betekenen dat deze kiezers tevreden waren en zelfs blij waren om een linkse “golf” in Wallonië te zien (PTB, Ecolo en PS wonnen samen een meerderheid van de zetels in het regionale parlement), of dit kan het gevolg zijn van de capaciteit van de PS om winnaar te lijken, ondanks een historisch lage score.

Tabel 5.11. Verschil golf 2 – golf 1 (Wallonië), N= 1,473

	Positieve emoties	Negatieve emoties
cdH	+0,25	+0,48
Ecolo	+0,13	+0,06
MR	+0,03	+0,24
PS	+0,51	+0,05
PTB	+0,34	-0,02
Andere	+0,09	0,00
Blanco/ongeldig/niet gestemd	-0,29	-0,06
<i>Totaal</i>	<i>+0,18</i>	<i>+0,09</i>
Sig.	**	-

Tabel 5.12. Stemkeuze en veranderingen in emoties – lineaire regressiemodellen (Wallonië)

Referentiecategorie: PTB	Positieve emoties	Negatieve emoties
cdH	-0,09	0,50⁺
Ecolo	-0,21	0,08
MR	-0,31⁺	0,26
PS	0,17	0,07
Andere	-0,25	0,02
Blanco/ongeldig/niet gestemd	-0,63 ^{**}	-0,03
Constante	0,34 [*]	-0,02
N	1,357	1,357
R2	0,014	0,004
R2 adj	0,010	-0,000

Noot: ⁺p < 0,10; *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

5. Conclusie

Dit hoofdstuk is een van de eerste pogingen om de rol van emoties over politiek in de electorale keuzes in België te analyseren. Op empirisch vlak is de belangrijkste bijdrage van dit hoofdstuk om te kijken naar de rol van emoties in de richting van de politiek in het algemeen, terwijl de bestaande studies onderzoek doen naar de impact van emoties op de algemene toestand van de economie, of specifieke contextuele aangelegenheden. Onze analyses hebben het mogelijk gemaakt de potentiële verklarende kracht van emotionele meting van democratische verbolgenheid te evalueren.

Ten tweede, is het hoofdstuk innovatief in het verruimen van de blik voorbij de negatieve emoties, en kijkt het ook naar de rol van (een gebrek aan) positieve emoties. Het beschouwt het emotionele repertoire dan ook als ten minste tweedimensionaal. Het gebruik van beide soorten emoties heeft het mogelijk gemaakt om een meer verfijnde dynamiek te benadrukken binnen de twee regio's en tussen partijen.

Ten derde, beschouwt dit hoofdstuk ook radicaal linkse en mainstream partijen als potentiële dragers van negatieve en positieve emoties (of het gebrek daaraan), terwijl andere recente studies zich vooral hebben gericht op de gevolgen van (negatieve) emoties op stemmen voor extreemrechts. Dit hoofdstuk heeft gedetailleerd gekeken naar het niveau van elke emotie bij kiezers van alle grote partijen van Vlaanderen en Wallonië. De bevindingen bevestigen bevindingen uit eerdere studies die suggereren dat negatieve gevoelens, met name woede en angst, belangrijke drijfveren zijn voor steun aan extreemrechtse partijen (in ons geval het VB). Ze laten ook zien dat gebrek aan

hoop daarbij van belang kan zijn. Daarnaast, hebben we ontdekt dat boosheid support voor radicale linkse partijen (PTB) heeft aangemoedigd.

Ten vierde heeft panelonderzoek het mogelijk gemaakt om longitudinaal naar emoties te kijken. Door de impact van stemkeuze op de evolutie van emoties tussen de pre- en postelectorale periode te analyseren, hebben we opnieuw verschillende dynamieken in Vlaanderen en Wallonië blootgelegd. De resultaten van de verkiezingen in Vlaanderen hebben VB-kiezers positiever en minder negatief gemaakt, terwijl de politieke uitkomst van de verkiezingen onder de traditionele “pijler”-partij-kiezers en Groen-kiezers juist de angst heeft vergroot en de positieve gevoelens heeft verminderd. In Wallonië, heeft de linkse meerderheid die uit de verkiezingen in het regionale parlement kwam gezorgd voor grotere tevredenheid en meer hoop onder kiezers van de twee linkse partijen: PTB en PS – hoewel de Socialistische Partij in 2019 een historische tegenslag te verduren kreeg.

Over het algemeen suggereren onze bevindingen dat emoties over de politiek kunnen worden beschouwd als onafhankelijke en specifieke dimensies van verbolgenheid. Hoewel emoties een bescheiden bijdrage leveren wat betreft hun verklarende kracht, is hun invloed op de stemkeuze belangrijk, en zien we dat ze variëren over tijd, afhankelijk van de uitslag van de verkiezingen. Wij stellen dat emoties over de politiek systematischer zouden moeten worden opgenomen in opiniepeilingen en verkiezingsstudies, omdat ze de potentie hebben om meer vluchtige en context-gedreven gevoelens ten opzichte van de politiek te begrijpen, vergeleken met traditionele en meer diepgewortelde attitudes.

Hoofdstuk 6

Andere standpunten, andere stemmen, ander sentiment?

Affectieve Polarisatie in de Belgische verkiezingen van 2019

Patrick van Erkel
Emma Turkenburg

Hoe gepolariseerd waren de verkiezingen van 2019? Brexit, de verkiezing van Trump en het electorale succes van radicaal rechtse en radicaal linkse partijen in heel Europa, hebben ervoor gezorgd dat veel politiek commentatoren verkondigen dat we leven in tijden van polarisatie. Ook in België hebben de recente overwinningen van Vlaams Belang en PVDA in Vlaanderen en van PTB in Wallonië het idee versterkt dat het land gepolariseerd is en dat burgers steeds extremer worden in hun opinies. Empirische studies vinden echter geen bewijs van een dergelijke trend van ideologische polarisatie in West-Europa. In een recente transnationale vergelijking van attitudes rond immigratie – een onderwerp waarop burgers volgens sommige opiniemakers erg gepolariseerd zouden zijn – in verschillende West-Europese landen, wordt geen bewijs gevonden dat burgers systematisch meer extreem of gepolariseerd raken over dit onderwerp en blijkt dat attitudes juist relatief stabiel blijven (Rooduijn, 2020). Munzert and Bauer (2013) vinden zelfs dat in Duitsland verschillende belangrijke onderwerpen zoals economie en immigratie gedepolariseerd zijn geraakt in de publieke opinie. Ook als we kijken naar de RepResent data voor de Belgische verkiezingen in 2019, vinden we geen steun voor het idee dat burgers ideologisch extremere posities innemen. Wanneer inwoners van België bijvoorbeeld wordt gevraagd om zichzelf te positioneren op een links-rechts schaal, zet één op de drie stemmers zichzelf in het midden, ongeacht de regio waaruit de persoon afkomstig is.

Toch blijft het gevoel van een gepolariseerde maatschappij hardnekkig bestaan bij beleidsmakers doorheen Europa en wordt het gezien als een van de grootste uitdagingen voor de democratie. In Nederland bijvoorbeeld, heeft de Staatscommissie parlementair stelsel polarisatie onlangs bestempeld tot een

van de grootse gevaren voor het Nederlands politiek systeem (e.g. Staatscommissie parlementair stelsel, 2018).

Volgens ons is een van de verklaringen voor dit gevoel van een polariserende maatschappij dat, hoewel burgers niet noodzakelijk meer extreem worden in hun politieke opinies, ideologische verschillen en/of identificatie met bepaalde partijen in toenemende mate leiden tot afkeer en, in het ergste geval, zelfs tot vijandigheid tussen tegengestelde politieke groepen. Wetenschappers spreken in dit geval vaak over partijdige vijandigheid, of de meer veelvoorkomende term affectieve polarisatie; een trend waarbij burgers (in toenemende mate) vijandig zijn ten opzichte van mensen met tegengestelde politiek loyaliteit (Iyengar, Sood en Lelkes, 2012).

Affectieve polarisatie kan zeer problematisch en mogelijk ontwrichtend zijn in een democratische samenleving. Hoewel democratieën zijn gebouwd op het idee van meningsverschillen tussen maatschappelijke groepen, staan ze onder druk wanneer onenigheid verandert in afkeer, puur gebaseerd op politieke kleur. Politiek gezien kan dit leiden tot burgers die niet langer willen spreken met en luisteren naar de politieke “vijand”, en die in het ergste geval ook geen overheidsbeslissingen meer accepteren wanneer een tegenpartij regeert (Hetherington en Rudolph, 2015). Affectieve polarisatie kan ook zorgen voor problemen bij de coalitievorming, omdat het ertoe kan leiden dat elites niet bereid zijn compromissen te sluiten met politieke tegenstanders wanneer ze weten dat ze daarvoor zullen worden gestraft door hun eigen volgers die een hekel hebben aan deze tegenstanders. Dit maakt samenwerking tussen politiek tegengestelde partijen lastig. Daarnaast blijft de vijandigheid tussen politieke groepen niet altijd beperkt tot de politieke arena, maar werkt dit ook door in het sociale domein. Op lange termijn kan affectieve polarisatie daarom ook cruciaal maatschappelijk vertrouwen en cohesie in de samenleving aantasten.

Tot op heden focuste onderzoek naar affectieve polarisatie vooral op de Verenigde Staten, waar overtuigend bewijs werd gevonden voor dit fenomeen. Deze studies tonen aan dat er sterke vijandigheid bestaat tussen Democraten en Republikeinen en dat deze hostiliteit tussen groepen snel aan het toenemen is (Iyengar en *al.*, 2012; Iyengar en Westwood, 2015; Mason, 2016). Hoewel we een gelijkaardige trend kunnen verwachten in West-Europa, zijn studies buiten de V.S. in Europa en vooral in België schaars. Het doel van dit hoofdstuk is om deze leemte op te vullen en te onderzoeken of er patronen van affectieve polarisatie en partijdige vijandigheid bestaan in België. In welke mate toonden kiezers van verschillende partijen sterke negatieve gevoelens ten opzichte van elkaar bij de verkiezingen van 2019?

1. Affectieve polarisatie

Lange tijd, richtten studies naar politieke polarisatie zich op ideologische polarisatie, de mate waarin burgers in het algemeen extremer worden in hun ideologische positionering (Abramowitz en Saunders, 2008). Pas recent is de aandacht verschoven richting affectieve polarisatie. Dit type polarisatie refereert aan een situatie waarin burgers steeds meer positieve gevoelens hebben ten opzichte van hun eigen partij en partij-aanhangers, terwijl ze steeds meer een hekel krijgen aan supporters van andere partijen, met andere politieke opvattingen¹. In tegenstelling tot ideologische polarisatie, beschrijft affectieve polarisatie dus niet het verder uiteenschuiven van de politieke meningen van burgers. Het betekent eerder dat ideologische breuklijnen een steeds sterkere basis vormen voor burgers om hun mede partij-aanhangers te beschouwen als de politieke “in-groep”, terwijl ze de aanhangers van de politieke tegenstander(s) beschouwen als “uit-groep” (Iyengar en *al.*, 2012). Dit sterke denken in in- en uit-groepen resulteert vervolgens in een sterker positief beeld van de in-groep en groeiende negatieve gevoelens van afkeer, wantrouwen of zelfs vijandigheid ten opzichte van de politieke uit-groep (Carlin en Love, 2018; Tajfel en Turner, 1979).

Een van de eerste studies (en misschien wel de meest invloedrijke) waarin onderzoek werd gedaan naar affectieve polarisatie, werd uitgevoerd door Iyengar en *al.* (2012). Zij onderzochten in welke mate er een trend van affectieve polarisatie kan worden gedetecteerd in de Verenigde Staten en vinden sterke bewijzen dat Democraten en Republikeinen elkaar steeds minder aardig vinden en zelfs gaan haten. Ze gebruikten hiervoor zogenoemde gevoels-thermometerscores, waarop respondenten hun gevoelens ten opzichte van de politieke in- en uit-groep scoorden op een schaal van 0 (koud/afkeer) tot 100 (warm/voorkeur). Iyengar en *al.* (2012) tonen aan dat terwijl respondenten in de jaren ‘80 supporters van de uit-groep nog een gemiddelde score van net onder de 50 gaven, de respondenten in 2008 de uit-groep gemiddeld nog maar een score van net boven de 30 gaven. In een vervolgstudie laten Iyengar en Westwood (2015) zien dat deze temperatuurscore voor de uit-groep in de afgelopen jaren nog verder is gedaald.

---

¹ Sommige studies gebruiken een meer beperkte definitie van affectieve polarisatie en focussen alleen op de houding ten opzichte van andere partijen (Reiljan, Forthcoming; Rogowski en Sutherland, 2016). Wij stellen echter dat de genegenheid die iemand voelt ten opzichte van de eigen achterban een cruciaal element is.

Op het onderzoek van Iyengar en *al.* (2012) volgden meerdere studies naar affectieve polarisatie in de Verenigde Staten, waaruit allemaal dezelfde conclusie werd getrokken: vijandige gevoelens tussen Democraten en Republikeinen worden sterker (Lelkes, Sood en Iyengar, 2017; Mason, 2015, 2016).

Bovendien tonen deze studies aan dat deze trend van affectieve polarisatie niet enkel beperkt is tot een simpele negatieve score op een gevoelsthermometer, maar dat dit ook verdergaande maatschappelijke gevolgen heeft. Toen bijvoorbeeld in 2010 aan aanhangers van de Democratische en Republikeinse partijen werd gevraagd hoe zij zich zouden voelen als hun zoon of dochter zou trouwen met een aanhanger van de andere partij, antwoordde 33% van de Democraten en zelfs 49% van de Republikeinen dat zij hiermee behoorlijk tot zeer ontevreden zouden zijn, vergeleken met slechts 4% in de jaren '60 (Iyengar en *al.*, 2012). Anderen hebben ook negatieve gevolgen aangetoond van partijgebonden vijandigheid op de arbeidsmarkt (Gift en Gift, 2015; Iyengar, en *al.*, 2019), in economisch gedrag (Iyengar en *al.*, 2019; McConnell en *al.*, 2018), en zelfs in de datingwereld (Huber en Malhotra, 2017).

Affectieve politieke polarisatie beperkt zich dus niet alleen tot de politieke arena, maar heeft ook invloed op attitudes en gedrag daarbuiten. Wanneer uiteindelijk het niveau van affectieve polarisatie te hoog wordt, vormt dit een gevaar voor een democratische samenleving, omdat het kan leiden tot burgers die niet langer met de politieke "vijand" willen spreken, sociale cohesie en vertrouwen kan uithollen en ervoor kan zorgen dat burgers niet langer beslissingen van de overheid accepteren wanneer de andere partij regeert (Hetherington, 2001).

Hoewel er redelijk wat studies over de omvang van affectieve polarisatie en de gevolgen daarvan zijn, hebben wetenschappers de oorzaken van dit fenomeen nog niet volledig kunnen achterhalen. Er zijn echter verschillende theoretische verklaringen naar voren gebracht. Sommigen beweren dat er een sterk verband is tussen ideologische en affectieve polarisatie (bijv. Rogowski en Sutherland, 2016). Aanhangers van verschillende partijen zouden meer vijandige gevoelens jegens elkaar ontwikkelen omdat ze ideologisch steeds meer uit elkaar groeien. Het feit dat aanhangers van tegengestelde partijen meer extreme posities op de ideologische schaal innemen, kan dus leiden tot meer vijandigheid tussen hen, waardoor het idee van een politieke in- en uit-groep wordt versterkt (Reiljan, Forthcoming). Dit impliceert uiteraard dat samenlevingen inderdaad meer ideologisch gepolariseerd zijn geworden. Zoals eerder gezegd, is het bewijs van ideologische polarisatie echter gemengd, zowel in de VS als in Europa (Fiorina, Abrams en Pope, 2008; Munzert en Bauer, 2013). Anderen beweren daarom dat affectieve polarisatie eerder een gevolg is van polarisatie van de elite. Wanneer politieke

elites vijandiger tegenover elkaar worden en steeds meer politici van andere partijen aanvallen, kan dit doorwerken in de attitudes en het gedrag van hun achterban. Vooral in tijden waarin negatieve campagnes populairder worden (Geer, 2006; Walter en van der Brug, 2013) en de toon van het politieke debat verhardt (Mutz en Reeves, 2005) kan dit invloed hebben op kiezers die deze vijandige houding overnemen (Sood en Iyengar, 2016). Ten slotte hebben sommige onderzoekers gewezen op het veranderende medialandschap als de boosdoener voor affectieve polarisatie. De huidige mediaomgeving is heel anders dan die van twee decennia geleden, vanwege mediatisering, een media-context waarin burgers veel keuze hebben en nieuwsdistributie via sociale media (Van Aelst en *al.*, 2017). Vooral dat laatste kan resulteren in zogenaamde “echokamers” waarin burgers steeds meer worden blootgesteld aan (uitsluitend) berichten die overeenkomen met hun eigen politieke visie. Deze echokamers kunnen iemands politieke identiteit verder versterken en het gevoel voeden van een juiste politieke in-groep en een vijandige uit-groep (Stroud, 2010). Weer anderen stellen dat sociale media en discussie op online platforms (forums, reactiepagina’s) niet resulteren in echokamers, maar dat deze burgers juist steeds meer blootstellen aan partijdige kritiek van andere burgers. Hoewel deze platforms kansen bieden voor deliberatie en gesprek, zijn ze overwegend negatief, met sterke kritiek op politieke tegenstanders. Bovendien is deze kritiek vaak *ad hominem*, en worden eerder de persoonlijkheid en eigenschappen van politieke tegenstanders aangevallen dan hun beleidsposities (Wojcieszak en Mutz, 2009). Dit kan opnieuw leiden tot een sterkere affectieve polarisatie (Suhay, Bello-Pardo, en Maurer, 2018).

2. Affectieve polarisatie in België

Tot op heden is bijna al het onderzoek naar affectieve polarisatie uitgevoerd in de Verenigde Staten. Dit roept de vraag op in hoeverre affectieve polarisatie ook plaatsvindt in West-Europa, en dan met name in meerpartijensystemen, zoals België. Enerzijds is het mogelijk dat meerpartijensystemen minder ontvankelijk zijn voor affectieve polarisatie. In tegenstelling tot systemen met twee partijen, moeten partijen in meerpartijensystemen samenwerken om een coalitie te vormen. Ook kunnen ideologische verschillen kleiner of genuanceerder zijn, waarbij bepaalde partijen dezelfde kernideeën handhaven, maar verschillende kenmerken benadrukken of ander beleid voorstellen. Dit kan kiezers vatbaarder maken voor samenwerking tussen partijen en daarmee vijandige attitudes voorkomen, vooral tegenover partijen die al meer op hun eigen partij lijken. Bovendien kunnen centrumpartijen zoals de Christendemocraten in België dienen als een buffer voor vijandigheid tussen politiek links en rechts. Aan de andere kant vinden trends zoals

negatieve campagnes, de opkomst van sociale media als nieuwsbron en elitopolarisatie ook plaats buiten de Verenigde Staten in landen zoals België (Welbers en Opgenhaffen, 2019). Daarom zou ook hier affectieve polarisatie kunnen voorkomen, met burgers die een hekel hebben aan aanhangers van partijen die ideologisch verder weg staan.

Een onderzoek dat suggereert dat affectieve polarisatie mogelijk niet beperkt is tot de VS, is een recent onderzoek van Reiljan (forthcoming). Hij vergelijkt 23 landen en vindt dat in de meeste Europese landen (bijvoorbeeld Denemarken, Zweden, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk) de mate van affectieve polarisatie vergelijkbaar is met of zelfs sterker is dan in de VS. België is echter niet opgenomen in dit onderzoek. Een tweede onderzoek naar affectieve polarisatie in Europa werd uitgevoerd door Westwood en *al.* (2018). Door middel van experimenten in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Spanje en ook België, tonen zij aan dat zelfs buiten de VS de vijandigheid van burgers ten opzichte van andere partijen groter is en dat ze politieke partijen aan de andere kant van het ideologische spectrum wantrouwen. Deze vijandigheid die gebaseerd is op partijgebonden identiteit lijkt zelfs sterker te zijn dan andere religieuze, etnische of taalkundige scheidslijnen, zoals de taalscheiding tussen Vlaamse en Franstalige Belgen (Westwood en *al.*, 2018). Hoewel deze resultaten suggereren dat in België veel kiezers affectief gepolariseerd zijn, richt deze studie zich enkel op de twee grootste linkse (PS en SP.A) en rechtse partijen (MR en N-VA), waardoor de partijen op de uitersten en in het midden worden uitgesloten. Daarom ontbreekt het nog steeds aan volledig inzicht in de mate waarin burgers in België affectief gepolariseerd zijn. Dit is de reden waarom wij onderzochten of kiezers bij de Belgische verkiezingen van 2019 een duidelijk negatieve houding hebben ten opzichte van aanhangers van tegengestelde partijen, in een poging antwoord te geven op de onderzoeksvraag:

RQ: in hoeverre waren Belgische kiezers affectief gepolariseerd tijdens de verkiezingen van 2019?

Een manier om een idee te krijgen van hoe affectief gepolariseerd Belgen momenteel zijn, is door Westwood en *al.* (2018) te volgen en affectie op basis van de kloof tussen partijen te vergelijken met affectie gebaseerd op de regionale verdeling tussen Vlaanderen en Wallonië. Als er sprake is van affectieve polarisatie in België, dan zouden we moeten zien dat de negatieve gevoelens die respondenten tonen ten opzichte van supporters van tegengestelde politieke partijen gemiddeld genomen sterker zijn dan de negatieve gevoelens die ze hebben over inwoners uit de andere regio. Dit zou betekenen dat politieke kleur een grotere maatschappelijke kloof is dan regio. Daarom formuleren we de volgende hypothese:

H1: respondenten geven aan supporters van tegenovergestelde politieke partijen gemiddeld lagere scores op de gevoelsthermometer dan aan burgers uit de andere regio.

Een andere vraag die kan worden gesteld, is of affectieve polarisatie sterker is na de verkiezingen dan vóór het begin van de politieke campagne. Vooral tijdens een campagne kunnen de spanningen tussen fracties oplopen. Veel meer dan in “gewone” tijden, bekritisieren politieke partijen elkaar tijdens campagnes steeds meer of vallen ze elkaar zelfs rechtstreeks aan (Brants en Van Praag, 2006; Brooks en Geer, 2007). Zoals eerder gesteld, kunnen dergelijke aanvallen de sympathie voor tegenovergestelde politieke partijen verder verminderen, wat ook kan doorwerken bij supporters (Carlin en Love, 2018). Bovendien weten we dat in campagnetijd politiek meer aandacht krijgt, waardoor in deze periodes de identificatie met de eigen politieke partij of politieke in-groep sterker is (Michelitch en Utych, 2018), hetgeen kan leiden tot een afname van de genegenheid tegenover de politieke uit-groep. Ten slotte kan affectieve polarisatie ook sterker zijn na de campagne vanwege het verkiezingsresultaat zelf. Voorstanders van verliezende partijen kunnen wrok koesteren tegen de winnaars, terwijl de winnaars zich meer gevalideerd voelen in hun keuze, wat resulteert in een hogere identificatie met de in-groep en een lagere sympathie jegens de uit-groep. Dit mechanisme kan met name gelden voor de verkiezingsresultaten van 2019 waarbij de grootste winnaars, zowel in Vlaanderen als in Wallonië, de radicale linkse en rechtse partijen waren. Zo kunnen bijvoorbeeld linkse burgers in Vlaanderen een meer negatieve houding hebben ten opzichte van aanhangers van het Vlaams Belang vanwege de overwinning en dit potentieel als dreiging waarnemen. Aanhangers van het Vlaams Belang kunnen zich zich meer gesteund en gesterkt voelen in hun partijkeuze, wat resulteert in een sterkere identificatie met de partij en meer negatieve gevoelens over linkse kiezers. We verwachten dus dat affectieve polarisatie sterker is direct na de verkiezingen, dan vóór het begin van de (korte) campagne en formuleren de volgende hypothesen:

H2a: na de verkiezingen geven respondenten hun politieke in-groep een hogere score op de gevoelsthermometer dan daarvoor.

H2b: na de verkiezingen geven respondenten hun politieke uit-groep een lagere score op de gevoelsthermometer dan daarvoor.

Een meting als de gevoelsthermometer spreekt tot de eerste stappen van sentiment: een onderbuikgevoel over anderen. In overeenstemming met Iyengar en *al.* (2012) kunnen we echter verwachten dat deze negatieve gevoelens ten opzichte van supporters van andere partijen niet altijd beperkt blijven tot het politieke domein, maar dat ze kunnen doorwerken in het sociale domein, waardoor een sociale afstand tussen partij-aanhangers wordt gecreëerd. Sociale afstand wordt vaak gemeten met een klassieke “Bogardus

schaal”, waarin mensen wordt gevraagd aan te geven hoe tevreden of ontevreden ze zouden zijn wanneer hun kind zou trouwen met een supporter van een tegengestelde politieke partij. In lijn met de resultaten van Iyengar en *al.* (2012), veronderstellen we dat in België de negatieve scores voor aanhangers van andere partijen op de gevoelsthermometer ook resulteren in lage scores op sociale afstandsvragen. Dit zou betekenen dat polarisatie in België is doorgedrongen in het sociale leven en invloed heeft op interacties die niets met politiek te maken hebben.

H3: scores voor supporters van tegengestelde politieke partijen op de gevoelsthermometer volgen hetzelfde patroon als de scores op sociale afstandsvragen.

3. Data en methoden

Om affectieve polarisatie in België te bekijken, maken we gebruik van de RepResent National Election Survey, zoals beschreven in hoofdstuk 1. Hieronder lichten we de metingen toe die we gebruiken om affectieve polarisatie, sociale afstand en ideologische afstand in kaart te brengen.

3.1. Affectieve polarisatie

In zowel golf 1 als golf 2, werd affectieve polarisatie in kaart gebracht middels zogenoemde “gevoelsthermometers”, de meest gebruikte meting van affectieve polarisatie (Druckman en Levendusky, 2019). Tijdens een meting met een gevoelsthermometer gebruiken participanten een schuif om aan te geven of ze zich “warm” en vriendelijk of “koud” en onvriendelijk voelen ten opzichte van bepaalde groepen. De thermometer gaat van 0 graden Celsius tot 100 graden Celsius. We vroegen respondenten om hun gevoelens aan te duiden over aanhangers van alle politieke partijen die in hun regio actief zijn en over zowel Vlamingen als Walen in het algemeen. De vraag was geformuleerd als: “Kunt u onderstaande schaal gebruiken om aan te geven hoe u zich voelt over de volgende groepen?”.

3.2. Sociale afstand

In de tweede golf werd sociale afstand gemeten als mogelijke indicator van affectieve polarisatie. Respondenten werd gevraagd om aan te geven hoe tevreden ze zouden zijn wanneer hun zoon of dochter zou trouwen met een aanhanger van de verschillende partijen en met iemand uit Vlaanderen of Wallonië. In deze vraag werden dezelfde groepen opgenomen als bij de gevoelsthermometer. De vraag was geformuleerd als: “Stel u heeft een zoon of

dochter die gaat trouwen. Kunt u aangeven hoe tevreden u zou zijn als de verloofde een...”. De antwoorden werden gemeten op een 0-10 schaal, waarbij 0 zeer ontevreden betekende, 5 neutraal, en 10 zeer tevreden.

3.3. Ideologie, partij-plaatsing

In de tweede golf werd waargenomen ideologie gepeild door mensen te vragen om supporters van de verschillende partijen in hun regio te plaatsen op een links-rechts schaal (0-10). Dit geeft een idee van hoe ideologisch gepolariseerd men denkt dat het electoraat is. De vraag werd als volgt geformuleerd: “In de politiek worden de termen ‘links’ en ‘rechts’ vaak gebruikt. Kunt u aangeven waar u de volgende partij-aanhangers, gemiddeld genomen, zou plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 ‘links’, 5 ‘in het centrum’ en 10 ‘rechts’ betekent?”. Hierbij werden dezelfde groepen gebruikt als bij de vragen over affect en sociale afstand, behalve de Walen en de Vlamingen.

Het is belangrijk te vermelden dat we in dit hoofdstuk enkel focussen op Vlaanderen en Wallonië, en niet op Brussel. De reden hiervoor is dat voor Brussel enkel versimpelde varianten van de gevoelsthermometer en de sociale afstandsvraag waren opgenomen in de survey².

4. Resultaten

In tabellen 6.1 en 6.2 richten we ons op de resultaten van de thermometer-scores uit zowel golf 1 als golf 2 in Vlaanderen, en tonen we voor elke kiezersgroep hun gevoel tegenover aanhangers van de andere partijen³. In de tabellen hebben we de kiezers gesorteerd op basis van de subjectieve links-rechts positie die ze kregen van alle respondenten (zie bijlage A). Niet geheel verbazend, zien we in de tabellen dat mensen in het algemeen de hoogste score geven aan de supporters van de partij waarop ze zelf hebben gestemd in de federale verkiezingen van 2019. We kunnen bijvoorbeeld zien dat PVDA-kiezers de hoogste score geven aan aanhangers van hun eigen partij (73,4). De sympathiescores dalen vervolgens lineair van de aanhangers van de linkse partijen die ideologisch dichtbij staan (SP.A: 57,9 en Groen

---

² In plaats van het gevoel over elke groep partij-aanhangers te bevragen, werd in Brussel alleen gevraagd hoe respondenten zich voelen tegenover “aanhangers van linkse partijen” en “aanhangers van rechtse partijen”.

³ Elke analyse is ook uitgevoerd met behulp van gewichten die werden berekend op basis van sociaal-demografische gegevens (leeftijd, geslacht, opleiding) en stemgedrag. De tabellen op basis van deze gewichten zijn in de appendix weergegeven. Het gebruik van gewichten verandert onze belangrijkste bevindingen niet wezenlijk.

55,5) naar de laagste sympathiescores voor de ideologisch ver verwijderde Vlaams Belang-aanhangers (19,6).

Dit patroon geldt voor kiezers van alle partijen en we zien consequent dat aanhangers van partijen die ideologisch dichterbij de “eigen” partij staan gematigd positieve of meer neutrale scores krijgen, terwijl aanhangers van partijen die ideologisch het verst verwijderd zijn van de eigen partij de laagste scores krijgen. Zo hebben kiezers van rechtse partijen bijzonder negatieve gevoelens over aanhangers van linkse partijen, en dan vooral over de aanhangers van de ideologische meest extreme linkse partij, PVDA, terwijl het electoraat van de partijen links vooral negatief staan tegenover rechtse partijen, en dan vooral tegenover Vlaams Belang, de ideologisch extreem-rechtse partij. We moeten ook opmerken dat linkse aanhangers negatievere gevoelens lijken te hebben over rechts dan andersom. Gemiddeld geven linkse stemmers aanhangers van N-VA en het Vlaams Belang een score van rond de 20, terwijl kiezers van Vlaams Belang en N-VA aanhangers van de linkse partijen nog steeds een score van rond de 30 geven.

Tabel 6.1. Thermometerscores van de Vlaamse kiezersgroepen tegenover aanhangers van de andere partijen (golf 1)

Thermometer Golf 1		Over aanhangers van...						Vlaams	Waaals	
		PVDA	SP.A	Groen	CD&V	Open VLD	N-VA			VB
Gestemd op...	PVDA (n=133)	73,4 (23,4)	57,9 (26,9)	55,5 (26,4)	46,0 (23,9)	29,7 (22,6)	23,4 (23,0)	19,6 (25,4)	68,3 (19,0)	66,1 (22,4)
	SP.A (n=205)	44,9 (24,2)	69,2 (22,4)	53,6 (23,2)	49,4 (20,9)	39,6 (21,6)	29,1 (23,6)	21,5 (25,5)	68,9 (20,7)	64,0 (21,2)
	Groen (n=171)	49,5 (23,8)	57,6 (21,0)	75,3 (18,6)	52,7 (20,6)	45,5 (22,4)	31,5 (25,1)	16,6 (22,9)	70,0 (18,9)	66,8 (20,2)
	CD&V (n=198)	35,5 (24,5)	45,8 (23,4)	53,7 (23,0)	72,1 (17,5)	49,2 (23,7)	45,2 (24,4)	24,0 (24,4)	75,1 (16,0)	61,1 (20,1)
	Open VLD (n=168)	32,6 (23,0)	38,5 (23,3)	46,8 (22,6)	49,8 (20,7)	69,5 (18,3)	43,3 (22,3)	24,2 (23,6)	70,2 (19,0)	57,6 (21,2)
	N-VA (n=509)	27,1 (24,5)	31,1 (23,2)	31,9 (24,6)	46,0 (21,7)	53,7 (23,0)	76,2 (18,7)	39,8 (28,3)	76,1 (16,8)	50,5 (22,1)
	VB (n=388)	30,6 (25,2)	31,6 (25,4)	27,3 (24,1)	38,3 (24,0)	37,1 (23,8)	49,9 (26,3)	72,0 (25,1)	71,1 (20,7)	46,0 (24,8)
	Alle kiezers (n=1,945)	37,0 (27,2)	42,2 (27,1)	43,0 (27,9)	48,1 (23,6)	46,5 (24,8)	49,5 (29,3)	37,4 (32,3)	71,3 (19,4)	55,4 (23,3)

Noot: gemiddelde thermometer scores uit wave 1, schaal 0-100, standaarddeviaties tussen haakjes. Heldergroene cellen geven de hoogste score in een rij weer, rode cellen geven de laagste score in een rij weer.

Tabel 6.2. Thermometerscores van de Vlaamse kiezersgroepen tegenover aanhangers van de andere partijen (golf 2)

Thermometer Golf 2		Over aanhangers van...							Vlaams	Waaals
		PVDA	SP.A	Groen	CD&V	Open VLD	N-VA	VB		
Gestemd op...	PVDA (n=133)	79,7 (18,6)	60,6 (27,1)	54,1 (25,7)	46,6 (24,5)	33,2 (24,5)	25,0 (24,6)	19,7 (26,0)	66,8 (20,4)	66,4 (23,4)
	SP.A (n=205)	50,1 (26,1)	76,4 (17,8)	53,6 (24,1)	49,5 (21,5)	38,6 (22,5)	28,7 (24,9)	22,7 (28,6)	68,2 (23,1)	68,2 (21,4)
	Groen (n=171)	51,7 (24,6)	59,4 (22,5)	79,1 (19,6)	54,2 (21,6)	47,8 (22,4)	31,8 (25,2)	16,9 (24,1)	68,1 (20,6)	66,0 (23,3)
	CD&V (n=198)	36,3 (24,9)	45,2 (24,3)	51,9 (23,6)	73,7 (18,1)	47,3 (23,0)	45,4 (24,5)	25,7 (26,4)	73,6 (16,8)	59,4 (22,1)
	Open VLD (n=168)	32,3 (23,9)	37,1 (23,3)	45,4 (23,7)	49,8 (22,2)	72,7 (18,7)	44,6 (24,0)	28,3 (27,2)	68,0 (19,0)	54,4 (22,1)
	N-VA (n=509)	25,2 (23,7)	28,8 (23,7)	30,4 (24,3)	44,8 (23,9)	53,3 (22,8)	80,2 (16,5)	51,2 (28,9)	78,1 (17,2)	46,4 (23,8)
	VB (n=388)	31,9 (25,5)	29,4 (24,8)	26,6 (24,3)	37,0 (24,7)	35,0 (23,8)	53,4 (25,7)	80,4 (19,3)	73,6 (19,8)	41,3 (25,5)
	Alle kiezers (n=1,945)	38,0 (28,1)	42,1 (28,4)	42,3 (28,5)	47,9 (24,8)	46,4 (25,0)	51,7 (30,0)	43,0 (34,3)	71,6 (20,2)	53,2 (25,3)

Noot: gemiddelde thermometer scores uit wave 2, schaal 0-100, standaarddeviaties tussen haakjes. Heldergroene cellen geven de hoogste score in een rij weer, rode cellen geven de laagste score in een rij weer.

De affectieve polarisatiescores voor Wallonië vertonen vrij vergelijkbare patronen met die van Vlaanderen (tabel 6.3 en 6.4). Net als in Vlaanderen, geven mensen in Wallonië ook meer positieve scores aan de aanhangers van hun eigen partij en partijen die ideologisch dicht bij hen staan en meer negatieve scores aan aanhangers van partijen die verder van hen verwijderd zijn. PS-stemmers geven bijvoorbeeld de hoogste scores aan hun eigen partij-supporters (67,9), matige scores aan de andere linkse partijen Ecolo (46,0) en PTB (42,2), en lage scores aan de partijen op de rechterflank: PP (25,7) en MR (28,4). Toch is het in Wallonië, in tegenstelling tot Vlaams Belang in Vlaanderen, niet de groep die ideologisch het meest rechts werd geplaatst, MR, die de meer negatieve scores krijgt, maar zijn dit de supporters van Parti Populaire. Zij ontvangen enkel positieve thermometerbeoordelingen van hun eigen medestemmers en geven op hun beurt ook uitsluitend positieve scores aan hun eigen groep. Dit resultaat hangt samen met onze keuze om de links-rechts volgorde te volgen op basis van de subjectieve positionering van de respondenten. Wanneer we objectievere maatregelen hadden genomen,

zoals de positie van de partijen op basis van een aantal stellingen, zouden we PP eigenlijk beschouwen als de meest rechtse partij in Wallonië. We moeten ook wijzen op een ander opmerkelijk verschil tussen Vlaanderen en Wallonië. Terwijl in Vlaanderen PVDA-aanhangers relatief positieve scores ontvangen van kiezers van de andere linkse partijen (49,5 van Groen-kiezers en 44,9 van SP.A-stemmers), en omgekeerd ook hoge scores aan Groen en SP.A-aanhangers geven (respectievelijk 55,5 en 57,9), is dit niet het geval in Wallonië. In plaats daarvan zijn aanhangers van de verschillende partijen aan de linkerkant (PTB, PS en Ecolo) in Wallonië minder positief over elkaar. PTB-supporters ontvangen bijvoorbeeld slechts scores van respectievelijk 42,2 en 37,6 van PS- en Ecolo-stemmers. Natuurlijk zijn deze scores nog steeds hoger dan de scores voor aanhangers van rechtse partijen.

Tezamen ondersteunen deze resultaten het idee dat de sterke vijandigheid tussen aanhangers van tegengestelde partijen een fenomeen is dat niet beperkt blijft tot de VS, maar ook voorkomt in België. In beide regio's vertonen partijelectoraten sterke negatieve gevoelens tegenover aanhangers van ideologisch andere partijen.

Tabel 6.3. Thermometerscores van de Waalse kiezersgroepen tegenover aanhangers van de andere partijen (golf 1)

Thermometer Golf 1		Over aanhangers van...						Waaals	Vlaams	
		PTB	PS	Ecolo	cdH	Défi	PP			MR
Gestemd op...	PTB (n=186)	72,8 (24,1)	39,4 (27,7)	36,2 (27,2)	30,4 (22,5)	36,1 (23,4)	29,7 (26,2)	19,5 (21,4)	66,3 (24,0)	47,2 (24,6)
	PS (n=278)	42,2 (26,2)	67,9 (21,1)	46,0 (23,9)	37,8 (22,1)	41,6 (21,1)	25,7 (24,0)	28,4 (23,0)	66,2 (22,9)	49,3 (24,3)
	Ecolo (n=216)	37,6 (25,6)	43,8 (23,5)	73,0 (21,0)	43,9 (20,6)	41,7 (21,6)	25,6 (23,9)	38,2 (22,2)	66,0 (21,1)	53,8 (22,5)
	cdH (n=89)	36,0 (24,0)	41,9 (21,9)	52,7 (22,7)	60,9 (20,2)	49,0 (20,4)	27,0 (23,0)	45,8 (22,1)	64,1 (18,3)	53,1 (21,3)
	Défi (n=83)	35,9 (25,2)	42,4 (23,2)	47,3 (23,0)	42,6 (21,1)	60,7 (19,9)	29,5 (24,3)	41,1 (24,2)	66,8 (19,8)	48,9 (22,4)
	PP (n=59)	27,2 (26,9)	21,8 (23,7)	25,9 (23,5)	27,4 (22,0)	33,3 (21,2)	64,7 (30,6)	33,8 (27,3)	60,9 (26,4)	47,9 (25,7)
	MR (n=240)	21,3 (22,8)	24,4 (22,8)	37,7 (26,3)	41,7 (24,6)	38,5 (24,6)	29,6 (25,9)	69,9 (19,0)	62,4 (20,3)	58,2 (20,9)
	Alle kiezers (n=1,400)	40,2 (28,9)	42,3 (27,7)	45,8 (27,7)	39,5 (23,4)	40,7 (23,0)	30,0 (26,0)	39,3 (27,5)	63,8 (22,4)	50,8 (23,5)

Noot: gemiddelde thermometer scores uit wave 1, schaal 0-100, standaarddeviaties tussen haakjes. Heldergeroene cellen geven de hoogste score in een rij weer, rode cellen geven de laagste score in een rij weer.

Tabel 6.4. Thermometerscores van de Waalse kiezersgroepen tegenover aanhangers van de andere partijen (golf 2)

Thermometer Golf 2		Over aanhangers van...						Waalss	Vlaams	
		PTB	PS	Ecolo	cdH	Défi	PP			MR
Gestemd op...	PTB (n=186)	77,8 (20,0)	40,8 (27,5)	38,9 (26,5)	30,6 (21,7)	32,6 (23,4)	25,0 (24,1)	19,1 (20,4)	67,0 (23,9)	45,1 (26,1)
	PS (n=278)	46,0 (26,6)	75,1 (19,6)	47,6 (24,7)	38,2 (23,3)	39,9 (22,1)	22,6 (23,6)	28,3 (23,2)	70,1 (20,6)	45,5 (25,7)
	Ecolo (n=216)	36,9 (26,2)	45,1 (24,2)	76,2 (19,0)	42,9 (21,8)	40,8 (21,8)	20,6 (22,7)	38,0 (23,5)	65,1 (20,2)	51,3 (22,9)
	cdH (n=89)	36,8 (27,1)	43,3 (22,2)	49,1 (25,0)	67,3 (17,9)	46,0 (23,6)	25,6 (22,9)	44,9 (22,5)	65,0 (18,8)	47,5 (22,8)
	Défi (n=83)	32,6 (23,9)	42,6 (22,1)	46,8 (22,8)	46,2 (20,3)	68,0 (17,5)	25,9 (23,2)	44,5 (23,4)	68,0 (19,8)	47,2 (22,9)
	PP (n=59)	28,5 (28,0)	24,5 (24,2)	23,5 (21,1)	30,4 (24,3)	34,5 (23,0)	69,6 (27,0)	32,8 (27,0)	58,7 (25,7)	48,6 (27,5)
	MR (n=240)	19,4 (24,0)	22,5 (23,8)	34,6 (25,4)	39,6 (25,1)	38,2 (23,7)	25,6 (26,8)	73,7 (18,0)	60,3 (22,3)	53,9 (24,1)
	Alle kiezers (n=1,400)	40,7 (30,1)	44,0 (29,2)	46,0 (27,9)	39,9 (24,1)	40,0 (23,7)	27,3 (26,0)	40,4 (28,0)	63,5 (22,4)	47,8 (24,6)

Noot: gemiddelde thermometer scores uit wave 2, schaal 0-100, standaarddeviaties tussen haakjes. Heldergeroene cellen geven de hoogste score in een rij weer, rode cellen geven de laagste score in een rij weer.

Om deze bewering verder te ondersteunen, kunnen we de scores op de gevoelsthermometer voor supporters van andere partijen vergelijken met de scores voor bewoners uit de andere regio. De vergelijking in de tabellen laat zien dat de politieke kloof veel groter lijkt te zijn dan de regionale kloof. In Vlaanderen geeft elke kiezer, met uitzondering van N-VA en Vlaams Belang-kiezers, de Walen een gemiddelde thermometerscore-score van 50 of hoger. Dit is veel hoger dan de score die doorgaans aan supporters van andere partijen wordt gegeven. Zelfs N-VA en Vlaams Belang-stemmers – partijen die traditioneel het meest kritisch zijn ten opzichte van de andere regio – geven veel lagere thermometerscores aan aanhangers van linkse partijen dan aan Waalse burgers. Vlaams Belang-kiezers geven Walen bijvoorbeeld een score van 46,0, maar geven aanhangers van Groen slechts een score van 27,3 (tabel 6.1). Deze verschillen zijn significant wanneer ze worden getest met een paired sample t-test, wat aangeeft dat deze verschillen niet alleen in onze steekproef gelden, maar naar verwachting ook in de algemene Vlaamse bevolking. We vinden vergelijkbare resultaten in Wallonië. Ook hier zijn kiezers over het algemeen veel negatiever ten opzichte van el-

kaar dan tegenover Vlamingen. Voor elke kiezer liggen de thermometerscores voor Vlamingen rond de 50, terwijl de meeste scores voor ideologische tegenpartijen ongeveer 30 of lager zijn (tabel 6.3). Samen, ondersteunen deze bevindingen dus hypothese 1 en geven ze aan dat de affectieve kloof tussen aanhangers van linkse en rechtse partijen in België de affectieve kloof tussen Vlamingen en Walen sterk overstijgt.

In een andere hypothese stelden we dat affectieve polarisatie mogelijk verder wordt aangewakkerd door de campagne en de verkiezingsresultaten. We vinden echter niet veel bewijs voor deze verwachting. Wanneer we de scores uit golf 2 (tabel 6.2 en 6.4) vergelijken met golf 1 (tabellen 6.1 en 6.3), laten de resultaten zien dat de meeste mensen na de verkiezingen positiever worden tegenover hun eigen partij. Vlaams Belang-kiezers geven bijvoorbeeld aanhangers van hun eigen partij een score van 72,0 voor de verkiezingen, terwijl ze een score van 80,4 geven na de verkiezingen. Met uitzondering van CD&V in Vlaanderen, is de thermometerscore die elk electoraat aan zijn eigen supporters geeft aanzienlijk hoger in golf 2 dan in golf 1 in beide regio's. Dit ondersteunt hypothese 2a die stelde dat het positieve in-groep effect na de verkiezingen groter zou zijn. Als we echter naar de rest van de tabellen kijken, zien we dat de thermometerscores redelijk vergelijkbaar zijn tussen de twee waves. We vinden geen significante verschillen in hoe kiezers aanhangers van andere partijen beoordelen voor en na de verkiezingen. Daarom moeten we hypothese 2b verwerpen en kunnen we niet vaststellen dat aanhangers na de verkiezingen negatievere gevoelens ontwikkelen over de politieke uit-groepen. In plaats van een tijdelijk fenomeen dat enkel geldt kort na de verkiezingen, lijkt partij-gebaseerde vijandigheid een stabiel kenmerk te zijn in het Belgische politieke systeem.

Tot nu toe hebben we ons alleen gericht op de thermometerscores. We hebben de respondenten echter ook een sociale afstandsvraag gesteld om te meten of deze negatieve gevoelens tussen aanhangers van verschillende partijen mogelijk ook sociale gevolgen hebben. In tabel 6.5 en 6.6 presenteren we de resultaten van deze vraag voor respectievelijk Vlaanderen en Wallonië. De resultaten geven een min of meer vergelijkbaar beeld met dat van de thermometerscores. Opnieuw zien we dat kiezers het meest tevreden zouden zijn wanneer hun kind iemand mee naar huis zou nemen die dezelfde partij steunt. Toch zou het voor mensen – met uitzondering van PP-kiezers – nog steeds goed zijn als de verloofde een partij steunt die zich op zijn minst aan dezelfde kant van het politieke spectrum bevindt. Ze zouden echter (sterk) ontevreden zijn als de verloofde een ideologische tegenpartij steunt. Kiezers van de Groen vinden het bijvoorbeeld prima als hun kind met een aanhanger van een van de linkse partijen trouwt (Groen: 7,5; SP.A: 6,6; PVDA: 6,1) maar zijn niet tevreden als hun schoondochter of -zoon een aanhanger is van

N-VA (4,4) of Vlaams Belang (2,3). Vergeleken met de gevoelsthermometers zijn deze sociale afstandsmetingen iets minder uitgesproken negatief, en blijven de algemene scores van alle kiezers iets dichterbij het midden van 5. Desalniettemin is het patroon duidelijk en laten deze resultaten zien dat de vijandigheid tussen partij-aanhangers, ten minste in grote mate, doorwerkt in het sociale domein.

Dit wordt ook duidelijk wanneer we kijken naar de correlaties tussen de twee metingen. Correlaties geven aan hoe sterk twee metingen gerelateerd zijn. Een score van 0 geeft aan dat twee metingen volledig los van elkaar staan, terwijl een score van 1 aangeeft dat ze identiek zijn. De sociale afstandsscores voor alle supporters van partijen correleren significant en vrij sterk met de thermometer scores in golf 2, met een gemiddelde correlatie van $r = 0,63$ in Vlaanderen, waarvan de hoogste $r = 0,75$ (Vlaams Belang) is en de laagste $r = 0,58$ (CD&V en Open VLD). In Wallonië zijn de correlaties iets lager, met een gemiddelde correlatie van $r = 0,52$; waarvan de hoogste $r = 0,61$ (PTB) is, en de laagste $r = 0,41$ (Défi). Deze correlaties geven aan dat de gevoelsthermometerscores en de antwoorden op de sociale afstandsvraag sterk met elkaar verbonden zijn, vooral voor de extreme partijen PTB en Vlaams Belang. Dit suggereert dat de negatieve gevoelens richting de extreme partijen (PTB en Vlaams Belang) meer ingrijpende gevolgen hebben voor het leven buiten het politieke domein. Alles bij elkaar genomen vinden we steun voor hypothese 3. Niet alleen is er een politieke vijandigheid tussen aanhangers van tegengestelde partijen, maar deze politieke kloof vertaalt zich ook in sociale vijandigheid.

Tabel 6.5. Sociale afstand van de Vlaamse kiezersgroepen ten opzichte van de aanhangers van de ander partijen

Sociale afstand		Over aanhangers van...							Vlaams	Waaals
		PVDA	SP.A	Groen	CD&V	Open VLD	N-VA	VB		
Gestemd op ...	PVDA (n=133)	7,1 (2,0)	6,5 (2,0)	6,1 (2,0)	5,8 (2,1)	5,0 (2,3)	3,9 (2,8)	2,9 (2,9)	7,1 (2,1)	6,7 (2,0)
	SP.A (n=205)	5,7 (2,3)	7,2 (1,9)	6,2 (2,2)	6,0 (2,2)	5,3 (2,4)	4,2 (2,8)	3,2 (3,0)	7,4 (2,3)	6,9 (2,1)
	Groen (n=171)	6,1 (2,2)	6,6 (2,1)	7,5 (2,1)	6,3 (2,3)	5,8 (2,3)	4,4 (2,7)	2,3 (2,8)	7,3 (2,2)	6,9 (2,2)
	CD&V (n=198)	4,9 (2,8)	5,6 (2,5)	6,3 (2,6)	7,6 (2,1)	6,0 (2,3)	5,7 (2,4)	3,4 (3,0)	8,2 (2,0)	6,9 (2,4)
	VLD (n=168)	4,7 (2,7)	5,1 (2,5)	5,7 (2,3)	5,9 (2,3)	7,0 (2,2)	5,4 (2,5)	3,6 (3,0)	7,5 (2,1)	6,5 (2,0)
	N-VA (n=509)	4,0 (2,8)	4,4 (2,7)	4,7 (2,6)	5,6 (2,3)	6,1 (2,1)	7,3 (1,9)	5,3 (2,6)	8,2 (2,0)	6,0 (2,4)
	VB (n=388)	4,3 (2,6)	4,2 (2,6)	4,0 (2,6)	4,9 (2,5)	4,8 (2,4)	5,7 (2,4)	7,2 (2,3)	8,0 (2,3)	5,5 (2,6)
	Alle kiezers (n=1,945)	4,8 (2,7)	5,2 (2,7)	5,3 (2,7)	5,8 (2,4)	5,6 (2,4)	5,6 (2,7)	4,6 (3,2)	7,7 (2,2)	6,2 (2,4)

Noot: gemiddelde sociale afstandsscores uit wave 2, 0-10 schaal, standaarddeviaties tussen haakjes. Heldergeroene cellen geven de hoogste score in een rij weer, rode cellen geven de laagste score in een rij weer.

Tabel 6.6. Sociale afstand van de Waalse kiezersgroepen ten opzichte van de aanhangers van de ander partijen

Sociale afstand		Over aanhangers van...							Waals	Vlaams
		PTB	PS	Ecolo	cdH	Défi	PP	MR		
Gestemd op...	PTB (n=186)	6,7 (2,2)	5,0 (2,6)	4,8 (2,6)	4,6 (2,5)	4,8 (2,3)	4,1 (2,7)	3,9 (2,7)	6,8 (2,4)	5,6 (2,7)
	PS (n=278)	5,2 (2,4)	6,7 (2,1)	5,5 (2,2)	5,3 (2,2)	5,4 (2,0)	3,7 (2,8)	4,7 (2,6)	6,8 (2,2)	5,7 (2,6)
	Ecolo (n=216)	4,4 (2,7)	5,2 (2,4)	6,9 (2,2)	5,5 (2,3)	5,3 (2,3)	3,4 (2,9)	5,2 (2,4)	6,8 (2,2)	6,2 (2,4)
	cdH (n=89)	4,5 (2,5)	5,1 (2,2)	5,4 (2,3)	6,6 (2,0)	5,5 (1,9)	4,0 (2,6)	5,1 (2,4)	6,7 (2,1)	5,6 (2,3)
	Défi (n=83)	4,3 (2,5)	5,0 (2,0)	5,4 (2,3)	5,4 (2,2)	6,3 (1,8)	3,7 (2,6)	5,0 (2,4)	7,0 (2,3)	5,6 (2,7)
	PP (n=59)	3,7 (2,9)	3,4 (2,7)	3,5 (2,7)	4,0 (2,5)	4,3 (2,3)	6,8 (2,5)	4,3 (2,6)	6,9 (2,2)	6,0 (2,5)
	MR (n=240)	3,3 (2,9)	3,8 (2,9)	5,0 (2,6)	5,4 (2,6)	5,2 (2,4)	3,9 (3,1)	7,0 (2,1)	7,0 (2,0)	6,6 (2,3)
	Alle kiezers (n=1,400)	4,6 (2,7)	5,0 (2,6)	5,3 (2,5)	5,2 (2,4)	5,1 (2,2)	4,0 (2,8)	5,1 (2,6)	6,7 (2,2)	5,9 (2,5)

Noot: gemiddelde sociale afstandsscores uit wave 2, 0-10 schaal, standaarddeviaties tussen haakjes. Heldergroene cellen geven de hoogste score in een rij weer, rode cellen geven de laagste score in een rij weer.

5. Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk werd onderzocht in welke mate Belgen gepolariseerd zijn na de verkiezingen van 2019. In plaats van ons te concentreren op ideologische polarisatie – de mate waarin burgers extremer worden in hun politieke opvattingen – hebben we ons gericht op affectieve polarisatie – de mate waarin burgers negatieve gevoelens hebben over de aanhangers van andere politieke partijen. Tot nu toe is dit fenomeen vooral in de Verenigde Staten onderzocht, maar in tijden waarin elites steeds vaker negatieve retoriek tegen elkaar gebruiken en burgers steeds vaker politieke tegenstanders aanvallen op online platforms en sociale media, zijn er redenen om een vergelijkbare vijandigheid tussen burgers van tegengestelde politieke kleur te verwachten in België.

Onze resultaten bevestigen dat affectieve polarisatie inderdaad een fenomeen is dat zich niet beperkt tot de Verenigde Staten, maar dat het ook in zowel Vlaanderen als Wallonië plaatsvindt. We hebben aangetoond dat, hoewel kiezers zeer positief zijn over aanhangers van hun eigen partij, ze

negatieve gevoelens hebben tegenover aanhangers van andere partijen, met name wanneer deze partijen zich aan de andere kant van het politieke spectrum bevinden. Zo zijn kiezers van linkse partijen uiterst negatief ten opzichte van aanhangers van Vlaams Belang en N-VA in Vlaanderen en MR en PP in Wallonië, terwijl de stemmers rechts zich zeer “koud” voelen tegenover aanhangers van PVDA, SP.A en Groen in Vlaanderen en aanhangers van PTB, PS en Ecolo in Wallonië. Deze negatieve gevoelens hangen bijna perfect samen met (waargenomen) ideologische afstand. Dus, in een meerpartijenstelsel als België vinden we geen twee grote blokken, maar lijken de gevoelens tegenover andere partij-aanhangers eerder een functie te zijn van ideologie. Over het algemeen zijn aanhangers positief over aanhangers van hun eigen partij, neutraal tegenover aanhangers van partijen die ideologisch dichtbij staan en negatief tegenover partijen aan de andere kant van het politieke spectrum. We hebben ook aangetoond dat de negatieve houding ten opzichte van aanhangers van de andere partijen sterker is dan de negatieve gevoelens ten opzichte van inwoners van de andere regio. Zelfs kiezers van N-VA en Vlaams Belang, van oudsher de meest kritische partijen ten opzichte van de andere regio, zijn veel negatiever over aanhangers van linkse partijen dan over Walen. Hieruit blijkt dat de politieke kloof in België veel groter is dan de regionale kloof.

We hebben ook onderzocht of de uitkomst van de verkiezingen de negatieve gevoelens voor politieke tegenstanders verder heeft aangewakkerd. Vooral in 2019, waarin de ideologische extremere partijen wonnen, hadden aanhangers van verliezende partijen een extra wrok tegen de winnaars kunnen ontwikkelen, terwijl die winnaars zich wellicht meer gevalideerd voelden in hun beslissing. Hoewel we vonden dat net na de verkiezingen alle burgers positiever werden over de aanhangers van de partij waarop ze zelf gestemd hadden, vonden we geen bewijs dat ze negatiever werden over aanhangers van de andere partijen. Dit toont aan dat de vijandigheid tussen partij-aanhangers niet iets is dat enkel er is net na de verkiezingen, maar dat het eerder een stabiel kenmerk van het Belgische partijsysteem is geworden. Bovendien kunnen we constateren dat deze vijandigheid niet beperkt blijft tot de politieke arena, maar dat zij ook overslaat naar het sociale domein. Vooral tegenover aanhangers van de ideologische uitersten leiden de negatieve gevoelens ook tot een sociale afstand tot deze groepen. Dit geeft aan dat zelfs in situaties die buiten het politieke domein liggen, de politieke kleur nog steeds een belangrijke rol kan spelen.

Hoewel deze studie aantoont dat er sterke negatieve gevoelens bestaan tussen aanhangers van tegengestelde partijen, vooral wanneer er een grote ideologische afstand tussen de groepen is, moeten we enigszins voorzichtig zijn met het trekken van sterke conclusies over een longitudinale trend. De Re-

Present National Election Survey is de eerste Belgische studie die systematisch de gevoelsthermometer en de sociale afstandsvragen over aanhangers van andere partijen incorporeert. Daarom ontbreekt het ons aan materiaal om een historische vergelijking te maken. Toekomstige studies zouden er goed aan doen regelmatig de vragen over de gevoelsthermometer in hun enquêtes op te nemen om zo te controleren of deze negatieve gevoelens tussen partij-aanhangers in de loop van de tijd verder toenemen. Verder hebben we in de huidige studie de ideologie van respondenten geoperationaliseerd op basis van de partij waarop werd gestemd tijdens de verkiezingen van 2019. Slechts één stem voor een partij betekent echter niet dat iemand die partij trouw blijft, omdat dit bijvoorbeeld een proteststem kan zijn. Ook is dit geen precieze maat voor ideologie – ondanks dat het genuanceerder is dan simpelweg iemand vragen of hij/zij links of rechts is – omdat het bijvoorbeeld een gewoonte kan zijn om op die partij te stemmen. Voor toekomstige studies zou het interessant kunnen zijn om ofwel een meer stabiele maat voor partijgebondenheid op te nemen, of misschien een niet-partijgebonden maat voor ideologie te gebruiken, gebaseerd op standpunten van kiezers, om zo te kijken naar de verschillen tussen mensen met echt verschillende opvattingen, niet alleen verschillende stemmen.

Voor het politieke systeem zijn de sterke negatieve gevoelens die we hebben gevonden tussen de aanhangers van de verschillende partijen, een uitdaging. Zelfs vandaag zijn de politieke implicaties al duidelijk, omdat deze gevoelens de samenwerking tussen politieke partijen steeds ingewikkelder maken. Voor politieke elites wordt het veel moeilijker om een compromis te sluiten met politieke tegenstanders als ze weten dat ze er waarschijnlijk voor zullen worden gestraft door hun volgers die deze tegenstanders niet waarderen. Vooral wanneer affectieve polarisatie sterker wordt en burgers van tegengestelde politieke kleur nog negatiever over elkaar worden, kan dit de vorming van nieuwe regeringen in België buitengewoon veel moeilijker maken dan het nu al is. Het kan partijen nog meer aan het twijfelen brengen over het vormen van een coalitie met politieke tegenstanders – bijvoorbeeld Ecolo en PS met MR, of N-VA en SP.A. Dit kan zorgen voor problemen, zeker wanneer het op basis van de verkiezingsuitslag niet direct mogelijk is om een samenhangende linkse of rechtse coalitie te vormen. Naast de regeringsformatie door elites, kan ook de doorwerking van deze op politiek gebaseerde negatieve gevoelens in het sociale leven als zorgelijk worden beschouwd voor de samenleving als geheel. Wanneer mensen elkaar niet meer mogen, kan dit ertoe leiden dat ze stopen met praten en niet meer naar elkaar luisteren, waardoor de samenleving als geheel minder begripvol wordt.

Het zou daarom goed zijn als toekomstig onderzoek kijkt naar factoren die mogelijk het niveau van affectieve polarisatie in de samenleving kunnen verminderen.

Hoofdstuk 7

Allemaal ontevreden?

De rol van homofilie in de gepercipieerde politieke tevredenheid

---

Émilien Paulis

De manier waarop individuen de wereld rondom hen waarnemen, bepaalt in grote mate hun streven om verschillende politieke attitudes en gedragingen aan te nemen. Maar wanneer iemand besluit om op dergelijke percepties te vertrouwen bij het aannemen van een attitude of gedrag, heeft hij zelden een representatieve steekproef van de bevolking tot zijn beschikking. Deze situatie leidt tot biases in zijn perceptie van de gedragingen of attitudes die optreden bij de bevolking en de publieke opinie.

Dit verschijnsel van vertekening is goed gedocumenteerd in de wetenschappelijke literatuur. Het zou met name voortkomen uit psychologische, maar ook uit sociologische processen. In de sociale psychologie onderstrepen de bestaande studies vooral de overschattingseffecten die bekend staan als “valse consensus” (false consensus), “spiegelbeeld” (looking glass), of meer in het algemeen “sociale projectie” (social projection): ik denk dat de meerderheid van de mensen dezelfde positie innemen als ik. In dit geval heb ik de neiging om mijn eigen attitude binnen de bevolking te overschatten (sociale projectie). In de literatuur is er ook sprake van een omgekeerd effect van onderschatting bij individuen met afwijkende, minder voorkomende en niet-dominante opvattingen. Dit staat bekend als “valse uniciteit” (false unicity), “pluralistische onwetendheid” (pluralistic ignorance), of “illusie van de meerderheid” (majority illusion): ik geloof dat de meerderheid van de mensen een andere positie heeft dan de mijne. Als gevolg daarvan heb ik eerder de neiging om mijn eigen sociale groep binnen de bevolking te onderschatten. Deze fouten van over- of onderschatting van het voorkomen van een attitude in de samenleving zijn dus vormen van bias in de sociale perceptie. Deze bias heeft invloed op individuele oordelen en handelingen en de manier waarop een individu de sociale meerderheids- en minderheidsgroepen percipieert.

Terwijl de meeste psychologische studies stellen dat bias in gepercipieerde attitudes het gevolg is van ofwel motiverende factoren ofwel cognitieve processen, zullen we in dit hoofdstuk dieper ingaan op een andere, meer sociologische verklaring. We stellen de vraag in hoeverre het persoonlijke netwerk van een individu zijn perceptie van een specifieke politieke attitude conditioneert, wat een bepalende factor is voor de inschatting van de legitimiteit van onze democratische systemen en de tevredenheid over het functioneren van het politieke systeem. Onze hypothese is dat de manier waarop het individu percipieert of de samenleving tevreden of ontevreden is op politiek vlak, afhankelijk is van de samenstelling van zijn persoonlijke netwerk binnen deze kwestie, dat wil zeggen de steekproef waarop hij zich baseert om te komen tot normatieve oordelen over de samenleving. Met name het homofiele karakter van het persoonlijke netwerk (d.w.z. dat de (on)tevredenheid van het individu wordt gedeeld door zijn leeftijdgenoten) zou het fenomeen van sociale projectie kunnen helpen stimuleren, d.w.z. het individu doen geloven dat zijn eigen gevoel over het systeem gedeeld wordt door de meerderheid van de bevolking. Immers, hoe meer iemand in een volledig homogeen netwerk evolueert, hetzij in termen van tevredenheid (positieve attitude), hetzij in termen van ontevredenheid (negatieve attitude), hoe meer hij zijn oordeel over de bevolking significant zal laten beïnvloeden in het voordeel van zijn eigen tevredenheidsgroep (“false consensus” -effect), omdat dit ook de norm is die wordt gedeeld en “gevalideerd” in zijn naaste sociale omgeving. Omgekeerd geldt dat hoe meer iemand in contact staat met de tegenovergestelde tevredenheidsgroep in zijn persoonlijke netwerk, hoe minder hij zijn eigen tevredenheidsgroep zou overschatten. Heterofilie zou dus een rol spelen in het matigen van de projectie van individuele politieke (on)tevredenheid op de samenleving, terwijl homofilie dat zou stimuleren.

Terwijl de burgers in 2020 meer dan ooit ontevreden zijn over hun nationale en supranationale politieke systemen (Foa en *al.*, 2020), lijkt het ons bijzonder interessant om deze vertekenende effecten te bestuderen in het licht van het homofiele karakter van interpersoonlijke netwerken wanneer het gaat om negatieve attitudes (ontevredenheid). Dat zou inderdaad inzicht kunnen verschaffen in het fenomeen van “luchtbellen”, “echo’s”, die sommige individuen ertoe brengen hun negatieve meningen sterk te polariseren – een fenomeen dat momenteel wordt versterkt door de structuur en dynamiek van “online” sociale netwerken – en in bredere zin een normatief klimaat te versterken dat steeds kritischer wordt voor het functioneren van de representatieve instellingen.

1. Staat van kennis

De meeste verklaringen voor het fenomeen van sociale projectie, of de neiging van individuen om meer belang te hechten aan hun eigen attitude binnen de bevolking, hebben betrekking op motiverende en cognitieve processen (Lee en *al.*, 2019). Om de overschatting van de frequentie van de eigen eigenschappen in de bevolking te verklaren (d.w.z. het “valse consensus” effect), verwijzen psychologen vaak naar het proces van “wensdenken” (wishful thinking), dat besluitvorming en geloofsvorming beschrijft op basis van wat aangenaam is om zich in te beelden, in plaats van op echte, ware of rationele feiten (Gordon en *al.*, 2005, Miller en *al.*, 2012). Het is een product van het oplossen van conflicten tussen geloof en verlangen (Bastardi en *al.*, 2011). Dit concept van “wensdenken” is theoretisch afgeleid van “wenselijk zien” (wishful seeing), een fenomeen waarbij de geestelijke toestand van een persoon zijn visuele waarneming beïnvloedt. Het idee is dus dat “ik geloof dat iedereen denkt zoals ik” omdat het voor mij wenselijk en aangenaam is om dat te denken. Hierdoor overschat ik het aandeel van mijn groep in de bevolking omdat het mijn eigen overtuiging versterkt en legitimeert. Andere cognitieve fenomenen zoals het vermogen om zich gemakkelijker de eigen mening te herinneren – en dus toe te schrijven aan anderen (Ross en *al.*, 1977), of, meer pragmatisch, rationele gevolgtrekkingen en eenvoudige projectie op basis van de eigen kenmerken (Dawes 1989) kunnen ook verklaren waarom sommige individuen het voorkomen van hun attitude in de samenleving overschatten. Sommige auteurs verklaren in dezelfde lijn dat individuen vereenvoudigde cognitieve heuristieken gebruiken, gebaseerd op de evaluatie van hun eigen attitudes, om die van anderen in te schatten (Krosnick 1988, Van Boven et al. 2012). Volgens het “evaluatieprincipe” kunnen individuen afleiden dat anderen de neiging hebben tot goede (of slechte) kwaliteiten, die dan weer deels worden beoordeeld en gevormd door hun eigen persoonlijke kwaliteiten. Zo kunnen de attitudes van de “waarnemer” vormgeven aan zijn oordeel over welke attitudes “goed” zijn om aan te nemen, en deze oordelen kunnen op hun beurt weer bepalend zijn voor de (verhoogde) schattingen van, onder andere, hun voorkomen. Tot slot hebben motiverende verklaringen voor sociale projectie betrekking op het welzijn dat wordt opgewekt wanneer anderen dezelfde standpunten delen (Marks en Miller, 1987) of op het vooruitzicht van het rechtvaardigen van ongewenst gedrag of ongewenste attitudes (Suls en *al.*, 1988). Sommige auteurs benadrukken dat het effect van “valse consensus” het gevolg zou zijn van motivaties zoals het behoud van het gevoel van eigenwaarde, de behoefte aan sociale steun, of de zoektocht naar sociale interactie (Van Boven en *al.*, 2012).

Zo kan het gevoel van eigenwaarde worden opgebouwd rond de overtuiging dat men “correcte” attitudes heeft, en de overeenstemming gepercipieerd door anderen kan helpen dit idee te valideren en te versterken. Bijgevolg kan het verlangen om het gevoel van eigenwaarde te behouden, te beschermen of te versterken ertoe leiden dat individuen een uitvergroot beeld krijgen van de mate waarin hun eigen attitude voorkomt in de samenleving.

Aan de andere kant wordt impliciet gesuggereerd dat dit het omgekeerde projectie-effect, “valse uniciteit”, of de neiging van sommige individuen om het voorkomen van hun eigen opvattingen in de samenleving te onderschatten, niet kan verklaren. Zo hebben sommige individuen, die over het algemeen een niet-dominante minderheidsopvatting hebben, de neiging om te denken dat er maar weinig mensen hetzelfde denken, en daarom onderschatten ze de mate waarin hun persoonlijke opvattingen gedeeld worden in de samenleving. Deze tegengestelde bias (van onderschatting) wordt dus verklaard door andere cognitieve of motiverende processen, zoals differentiële aandacht tussen de eigen groep en anderen (Mullen e.a. 1992) of de versterking van de gepercipieerde zelfcompetentie (de noodzaak om zich bijzonder te voelen) (Suls en Wan 1987).

Een laatste piste om de effecten van overschatting van een attitude (“valse consensus”) te verklaren, die in de literatuur minder onderzocht is, is die van sociale selectie/invloed en het effect van sociale netwerken en interpersoonlijke relaties. In dit sociologische perspectief wordt aangenomen dat individuen hun eigen attitude en die van de maatschappij inschatten op basis van het voorkomen ervan in een steekproef van andere individuen die ze in hun geheugen hebben en die ze kennen (Gauthier, 2010). Het fenomeen homofilie is ook gebaseerd op de vaststelling dat de attitudes en het gedrag van individuen bepalend zijn voor de selectie van de mensen met wie ze omgaan, waarbij netwerken de neiging hebben om individuen die op elkaar lijken en dezelfde eigenschappen hebben te groeperen en te associëren (McPherson en *al.*, 2001).

In de omgekeerde richting impliceert sociale invloed het tegenovergestelde effect van selectie (Lazer en *al.*, 2010): individuele attitudes worden ook opgebouwd door onze peers en individuen hebben de neiging zich te conformeren aan de dominante attitudes binnen hun eigen sociale netwerken (Christakis en Fowler, 2009), met name op politiek vlak (McClurg, 2003; Sinclair, 2012; Paulis, 2018). Daarom kan worden gesteld dat de vertekenende effecten van een politieke attitude ook moeten worden benaderd in het licht van de al dan niet homogene aard van de sociale netwerken van individuen, vooral omdat “de impact van de eigenschappen van sociale netwerken op de biases van sociale projectie nog niet echt bestudeerd is” (Lee en *al.*, 2019: 1).

In dit hoofdstuk stellen we de vraag in welke mate de homofilie van het sociale netwerk van een individu op het gebied van politieke tevredenheid zijn perceptie van deze attitude op maatschappelijk niveau kan beïnvloeden. Eerder dan individuele cognitieve of motivationele biases, is het argument dus dat de overschatting door een burger van politieke (on)tevredenheid in de bevolking in feite een bias zou weerspiegelen in de structuur van zijn sociale omgeving, d.w.z. in de steekproef waarop hij zich baseert om zijn perceptie van de samenleving te vormen.

De werkhypothese is dan ook dat een individu dat zich ontwikkelt in een homofiel netwerk op vlak van positieve attitude (tevredenheid) het aandeel van tevreden burgers moet overschatten, terwijl een homofiel netwerk op vlak van negatieve attitude (ontevredenheid) hem moet aanzetten tot overschatting van het aandeel ontevreden burgers. In beide gevallen zou de perceptie van politieke tevredenheid dus beïnvloed worden door een “valse consensus”-effect, door sociale projectie (ik denk dat anderen (on)tevreden zijn met het systeem zoals ik), wat dus veel minder uitgesproken zou zijn bij individuen die hetzelfde niveau van individuele tevredenheid delen, maar die een heterofiel netwerk hebben dat meer gediversifieerd is.

Deze vertekende effecten die door het sociale netwerk van een individu worden gecreëerd, zijn om verschillende redenen interessant om te bestuderen met betrekking tot de politieke tevredenheid. In de eerste plaats staat de tevredenheid van de burgers over de instellingen en het politieke systeem centraal bij de evaluatie van de goede werking van onze hedendaagse democratieën (Linde en Ekman, 2003; Cutler en *al.*, 2012). Om als legitiem te worden “gepercipieerd”, moeten de politieke instellingen inspelen op de behoeften en voorkeuren van de burgers. Daartegenover zullen burgers die tevreden zijn met het gevoerde beleid en het systeem meer vertrouwen hebben in deze instellingen (Hennau en Ackaert, 2014). A contrario, hoe meer een burger ontevreden is, hoe meer hij geneigd is het gevestigde systeem in twijfel te trekken in zijn attitude, maar ook in zijn gedragingen. Zo kan politieke ontevredenheid dus ontstaan door de keuze voor radicale of blanco stemmen, door vormen van engagement die protesterend en minder geïnstitutionaliseerd zijn, of door een totale afwijzing van de politiek (Norris, 2010). Weinig studies hebben echter de tijd genomen om te kijken naar de politieke tevredenheid van het individu in relatie tot de tevredenheid waargenomen voor zijn naaste omgeving (zijn netwerk) of verder weg (de bevolking), ook al zou dit wel eens een bepalende factor kunnen zijn voor het overnemen en vervolgens het bestendigen van positieve maar ook en vooral negatieve attitudes ten opzichte van de representatieve democratie binnen de bevolking (Paulis en Close, 2018). Daarnaast is er veel geschreven over politieke tevredenheid als indicator voor de legitimiteit van het representatieve politieke systeem, waarbij niet wordt gezegd dat het

een zeer subjectieve maatstaf is, die zeer gevoelig is voor institutionele, contextuele of individuele impulsen. Deze studies benadrukken wel dat praten over politieke tevredenheid in feite gaat over de subjectieve perceptie van een burger over het functioneren van “zijn” democratie, maar geen enkele studie richt zich rechtstreeks op de perceptie van deze attitude op niveau van de samenleving (wat we “gepercipieerde politieke tevredenheid” noemen). Nochtans kan dit een licht werpen op het “normatieve klimaat” waarin individuen zich ontwikkelen (Cialdini e.a. 1990), d.w.z. of het een positieve of negatieve attitude ten opzichte van de democratie is die zij zien als de norm die algemeen wordt aangenomen door “de anderen”. Tot slot hebben psychologische studies die biases in gepercipieerde attitudes analyseren, weinig empirische aandacht besteed aan politieke attitudes. Toch blijft de politieke tevredenheid een belangrijke indicator voor de relatie tussen het individu en het functioneren van de politieke sfeer (Ezrow en Xezonakis, 2016). Door invalshoeken uit de literatuur van de sociale psychologie, sociologie en politicologie aan te brengen, tracht dit hoofdstuk een originele en vernieuwende visie te bieden op de manier waarop individuen politiek (on)tevreden zijn, wat vraagt om een hercontextualisering in hun relatie tot anderen, met name in hun sociale en normatieve omgeving.

2. Methodologische aanpak: gegevens, methode en operationalisering

Dit hoofdstuk is gebaseerd op gegevens die zijn verzameld door het inter-universitaire project RepResent, verantwoordelijk voor de verkiezingsenquête die gevoerd werd voor en na de Belgische drievoudige stemming van 2019. Alleen de gegevens die tijdens de eerste golf (april 2019) zijn verzameld, worden gebruikt. Zoals in de meeste grote (inter)nationale enquêtes van hetzelfde formaat, kan men een maatstaf vinden voor de individuele politieke tevredenheid, gemeten via de “klassieke” vraag: In welke mate bent u tevreden over de manier waarop de democratie in België functioneert? De respondent krijgt de keuze uit vijf antwoordcategorieën voor tevredenheid: zeer ontevreden, eerder ontevreden, noch tevreden-noch ontevreden, eerder tevreden, zeer tevreden. Rekening houdend met bovenstaande beschouwingen en doelstellingen werd besloten om in de verkiezingsenquête van 2019 twee andere vragen op te nemen om de mate van homofilie van het persoonlijke netwerk van burgers betreffende dezelfde attitude (onafhankelijke variabele) en hun perceptie van deze attitude op het niveau van de bevolking (gepercipieerde politieke tevredenheid, afhankelijke variabele) te meten.

Eenzijds werd elke respondent onderworpen aan een sociometrische procedure van “genereren en interpreteren van namen” (Burt 1984, Crossley en *al.*, 2012) om gegevens te verkrijgen met betrekking tot het persoonlijke netwerk¹. Eerst moest hij de namen van (maximaal) vijf bijzonder belangrijke mensen in zijn leven opgeven: Als je denkt aan de belangrijkste mensen in je leven, wie zijn dat dan? Geef de voornamen van maximaal 5 personen.

De respondent werd gevraagd alleen voornamen van volwassenen, dus ouder dan 18 jaar, op te geven. Als er meerdere personen waren met dezelfde voornaam, moest de eerste letter van de achternaam worden vermeld om deze te kunnen onderscheiden in de tweede interpretatiefase. In de tweede fase was het de taak om aan elk van de genoemde personen een politieke tevredenheidsscore toe te kennen. Om de mate van tevredenheid van het persoonlijke netwerk te kunnen linken met die van het individu (en zo een maat voor homofilie te krijgen), waren de vragen en antwoordcategorieën vergelijkbaar voor de genoemde personen en de respondent zelf: “Kunt u aangeven in welke mate elk van deze personen tevreden is (of niet) met het functioneren van de democratie in België”, met de mogelijkheid om voor elke genoemde persoon aan te geven: zeer ontevreden, eerder ontevreden, noch tevreden-noch ontevreden, eerder tevreden, zeer tevreden, of “ik weet het niet”.

Aan de andere kant werd met een vraag gemeten in welke mate de respondent denkt dat de Belgische bevolking al dan niet tevreden is met het politieke systeem (“gepercipieerde politieke tevredenheid”): “Hoeveel burgers zijn volgens u ontevreden en hoeveel burgers zijn tevreden met de manier waarop de democratie in België functioneert? Kunt u een schatting maken van het percentage ontevreden burgers en het percentage tevreden burgers?” Onder de stelling werd de respondent dus gevraagd om numerieke verhoudingen te geven, d.w.z. een bepaald percentage burgers die tevreden, ontevreden of onverschillig zijn (antwoorden: __% tevreden burgers, __% ontevreden burgers, __% noch tevreden noch ontevreden burgers). De som van de antwoorden moest 100% zijn om verder te kunnen gaan.

De informatie met betrekking tot deze drie vragen werd afgezonderd van de rest van de verkiezingsenquête, opgeschoond en herwerkt in een specifieke database om de verschillende kwantitatieve analyses uit te voeren die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd.

---

¹ De knelpunten van deze procedure en de gevolgen voor de gebruikte gegevens worden in bijlage 1 weergegeven.

3. Gepercipieerde politieke tevredenheid: “valse consensus” of “valse uniciteit”?

Beginnend met de geaggregeerde resultaten (zie tabel 7.1), zien de respondenten de Belgische bevolking als iets meer politiek ontevreden (gemiddeld 35,3%) dan politiek tevreden (34,4%). Daarnaast worden de categorieën van “gepercipieerde” politieke tevredenheid ingeschat op een manier die vrij dicht in de buurt komt van de categorieën die we objectiever kunnen meten op basis van de representatieve steekproef van respondenten. Toch stellen we vast dat de respondenten de neiging hebben om het tevreden deel van de bevolking te overschatten (gemiddeld +6,6%), evenals de ontevredenen (+3,2%) en tenslotte de onverschilligen sterk te onderschatten (respectievelijk -9,8% gemiddeld). Dit suggereert dat er biases bestaan in de manier waarop de Belgen de politieke tevredenheid van hun medeburgers ervaren ten opzichte van de ene of de andere pool (positief of negatief). Maar betekent dit dan ook dat (on)tevreden mensen meer (on)tevredenheid in de samenleving ervaren dan gemiddeld, zoals de theorie van de sociale projectie impliciet suggereert?

Tabel 7.1. Verdeling gepercipieerde en objectieve politieke tevredenheid (individueel geaggregeerd)

Politieke tevredenheid	Gepercipieerd (% uitgedrukt gemiddelde)	Objectief (op basis van de steekproef, % respondenten)	Verskil
Tevreden	34,4	27,8	+6,6
Onverschillig	30,3	40,1	-9,8
Ontevreden	35,3	32,1	+3,2

Het introduceren van de individuele tevredenheid van de respondenten maakt het mogelijk om een duidelijker beeld te krijgen van het fenomeen dat zich mogelijk voordoet. Een eenvoudige bivariate statistische test (ANOVA) tussen individuele politieke tevredenheid en gepercipieerde tevredenheid van de samenleving (gepresenteerd in tabel 7.2) laat zien dat het effect dat hier van toepassing lijkt te zijn vooral dat van een “valse consensus” is. De vetgedrukte cijfers in tabel 7.2 suggereren dat elk van de tevredenheidsgroepen de neiging heeft om zich in de samenleving te overschatten. Zo schatten tevreden personen dat bijna 46,9% van de bevolking tevreden is, wat ruim boven het gemiddelde is van alle respondenten (34,4%). Tot op zekere hoogte lijkt deze constatering te bevestigen dat het effect van overschatting van een attitude bij de bevolking, of het fenomeen van de “valse consensus”, toe te schrijven lijkt te zijn aan individuele attitudes, die van invloed zijn op de perceptie van het voorkomen van deze attitude bij anderen.

De aandacht richten op de projectie van individuele attitudes is daarom een goed uitgangspunt om de effecten van overschatting van politieke (on)tevredenheid in de samenleving te begrijpen.

Tabel 7.2. Individuele politieke tevredenheid vs. gepercipieerde politieke tevredenheid

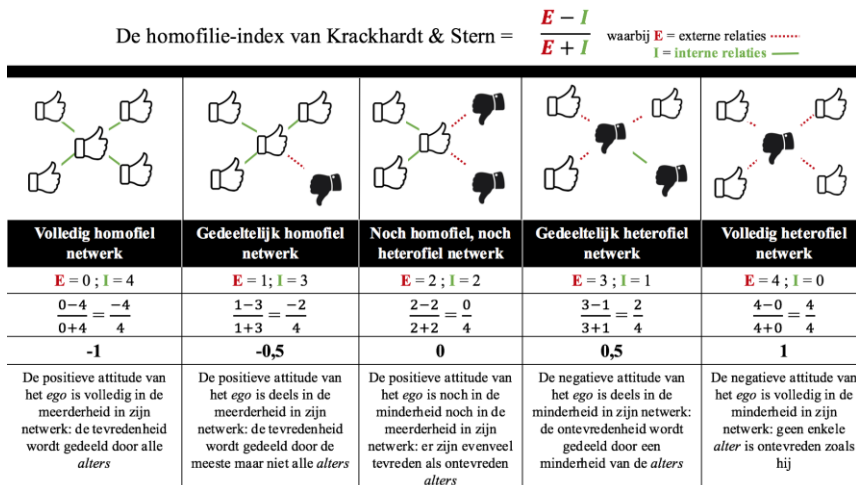
	N	% tevreden bevolking	% onverschillige bevolking	% ontevreden bevolking
Tevreden	2077	46,9	28,8	24,3
Onverschillig	2403	34,5	35,9	29,5
Ontevreden	3007	25,6	26,9	47,5
Totaal	7487	34,4	30,3	35,3
<i>Anova p value</i>		<i>0,000</i>	<i>0,000</i>	<i>0,000</i>

4. Het persoonlijke netwerk: homofilie

Eerder dan de psychologische pistes van sociale projectie te verkennen, willen we een sociologische verklaring voorstellen, die vraagt om rekening te houden met het al dan niet homofiele karakter van het sociale netwerk van individuen wat betreft een specifieke attitude, in dit geval de kwestie van de tevredenheid over het functioneren van de democratie. Homofilie, of de neiging van individuen om zich in hun sociale relaties te associëren met andere individuen die dezelfde “eigenschappen” of kenmerken hebben, is waarschijnlijk een van de meest gevestigde fenomenen in de humane wetenschappen (McPherson en *al.*, 2001). We hadden hieruit afgeleid dat het overschatten van de tevredenheidsgroep op een bijzondere manier gestimuleerd zou worden wanneer het individu zich ontwikkelt in een netwerk dat een soortgelijke houding aanneemt als de zijne (homofilie), opgesloten in een soort luchtbel die de perceptie versterkt dat “iedereen in de bevolking tevreden of ontevreden is met het systeem net als ik, net als wij”. Omgekeerd zou een meer heteroog netwerk, waarbij het individu in contact staat met andere niveaus van tevredenheid, dit effect kunnen matigen en leiden tot een minder vertekende en gepolariseerde perceptie van deze attitude binnen de bevolking. Voor de analyse wordt de mate van homofilie van het persoonlijke netwerk van de respondenten op vlak van politieke tevredenheid gemeten aan de hand van de gelijkensisindicator die in de analyse van persoonlijke sociale netwerk wordt aangereikt (Crossley en *al.*, 2015; Perry en *al.*, 2018).

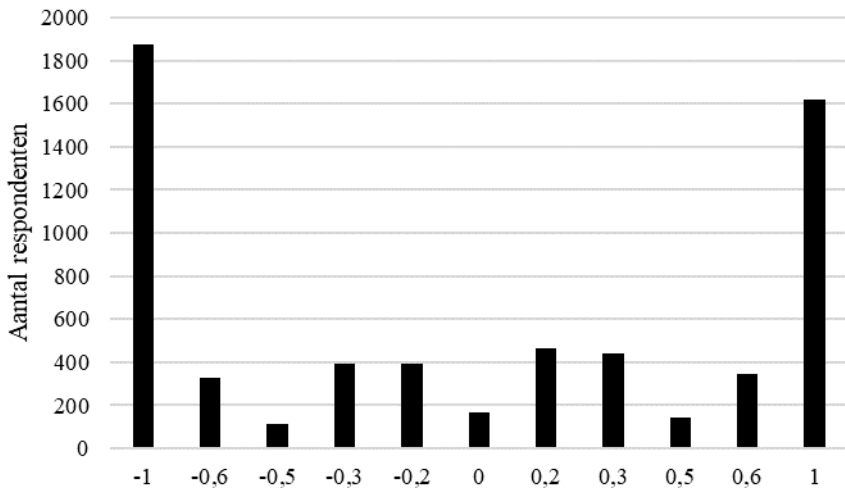

Figuur 7.1. Operationalisering van de homofilie-index

De gelijkensisindex van Krackhardt en Stern plaatst het attribuut van een individu (ego), in dit geval de politieke tevredenheid van een respondent, in perspectief met dat van elk lid van het netwerk (alters), d.w.z. de tevredenheid van elk van de alters, gemeten aan de hand van dezelfde tevredenheidsschaal (die we hebben vereenvoudigd in drie categorieën: tevreden, ontevreden of onverschillig). In de formule in figuur 7.1 komt “E” overeen met het aantal “externe” relaties, d.w.z. relaties die de respondent (ego) verbinden met alters die tot een andere tevredenheidsgroep behoren dan de zijne. “I” verwijst naar het aantal “interne” relaties, d.w.z. relaties die de respondent (ego) linken aan netwerkleiden (alters) die in dezelfde tevredenheidsgroep zitten als de zijne. De indicator is continu. Hij gaat van de negatieve extreme waarde van “-1” wanneer een netwerk perfect homofiel is voor een attitude (fictieve situatie waarin het netwerk volledig tevreden is gepresenteerd aan de uiterst linkerzijde in de illustratie van figuur 7.1), dat wil zeggen dat alle alters dezelfde attitude hebben als het ego (tevreden, ontevreden of onverschillig), naar “+1” voor een totaal omgekeerde configuratie (het ego verschilt van al zijn alters). Daartussen nemen de netwerken, zoals weergegeven in figuur 7.1, vormen van homofilie of gedeeltelijke heterofilie aan, afhankelijk van het positieve of negatieve karakter van de indicator. De index neemt de waarde “0” als de attitudes van het netwerk perfect afgewogen zijn, hoewel dat hier niet vaak het geval is (zie figuur 7.2).

Figuur 7.2. Verdeling homofilie-index

De verdeling in figuur 7.2 geeft aan dat ongeveer een derde van de persoonlijke netwerken gemeten in de enquête een score van perfecte homofilie (-1) behalen op de vraag naar de tevredenheid over het functioneren van de democratie. Dat betekent dat meer dan 30% van de respondenten (N=1874) de neiging heeft om volledig dezelfde mate van tevredenheid te ondervinden in hun netwerk van verwanten als die ze zelf ervaren. Omgekeerd blijkt 25,8% van de persoonlijke netwerken (N=1616) volledig heterofiel te zijn in termen van politieke tevredenheid (+1), wat in dit geval wijst op een grote heterogeniteit. Uiteindelijk bereikt de index zelden een nulwaarde. Dat is alleen het geval voor het persoonlijke netwerk van 2,7% van de respondenten (N=167), wat betekent dat zeer weinig mensen op een evenwichtige manier worden blootgesteld aan de drie tevredenheidsgroepen.

Rekening houdend met de vertekende verdeling in de richting van de twee extreme waarden leek het gepast om deze continue indicator voor de analyse te hercoderen in categorieën, en dit met name ook om de interpretatie te vergemakkelijken. Enerzijds werden de respondenten in verschillende groepen ingedeeld naargelang hun indexscore negatief was (homofiel netwerk – of tenminste gedeeltelijk: ego-attitude domineert en wordt meestal gedeeld in het netwerk – links in figuur 7.1 en 7.2) of positief (heterofiel netwerk – of tenminste gedeeltelijk: ego-attitude is in de minderheid en wordt weinig of niet gedeeld in het netwerk – rechts in figuur 7.1 en 7.2). Aan de andere kant was het ook interessant om rekening te houden met de categorie van tevredenheid waarin homofilie zich al dan niet ontwikkelde. De subgroepen werden dus ook

gevormd op basis van de positieve, negatieve of neutrale attitudes waarop de (on)gelijkenis van toepassing was².

5. Analyse: van “valse consensus”... maar ook van “valse uniciteit”

Een eerste bivariate analyse laat ons toe om te peilen hoe homofilie zou kunnen werken om de overschatting van tevredenheid of ontevredenheid in de bevolking te versterken (of niet). Tabel 7.3 ondersteunt onze eerste hypothese (zie de vetgedrukte cijfers). Het lijkt er inderdaad op dat mensen met een homofiel netwerk in grotere mate dan mensen met een heterofiel netwerk de neiging hebben om een bias van tevredenheid in de bevolking te projecteren in het voordeel van hun persoonlijke attitude, die ook de dominante is binnen hun netwerk. Zo zien tevreden mensen, die omringd zijn door enkel tevreden mensen, een gemiddeld percentage van 41,5% tevreden burgers, terwijl dit slechts 29,7% is voor tevreden mensen die omringd zijn door andere tevredenheidsgroep(en). Het verschil is nog groter voor de ontevredenen: zij die een homofiel netwerk hebben ervaren gemiddeld 52% van de bevolking als ontevreden. Maar voor ontevredenen die aan andere tevredenheidsgroepen worden blootgesteld, is het gemiddelde van ontevredenheid burgers 32,4%. Het verschil onder de onverschilligen is minder opvallend dan bij de andere twee tevredenheidscategorieën.

Als we deze eerste resultaten proberen te lezen in het licht van onze theoretische schema's, blijkt homofilie een factor te zijn die het effect van “valse consensus” kan stimuleren, d.w.z. individuen ertoe aanzetten om normatief te denken dat iedereen (on)tevreden is zoals hij zelf. Dit wordt heel duidelijk als we kijken naar het verschil met de gemiddelde verhoudingen gemeten over de hele steekproef (voorlaatste regel “Totaal” in tabel 7.3). Personen met een volledig tevreden netwerk hebben de neiging om de tevredenheid van de bevolking gemiddeld met 7% te overschatten. Deze waarde is meer dan het dubbel (+16%) voor mensen met een volledig ontevreden netwerk. Dit suggereert dus dat homofilie zou kunnen bijdragen aan het genereren van sociale projectie en een visie van “valse consensus”, wat des te meer polariserend is ten voordele van het eigen denken als het gaat om negatieve attitudes ten opzichte van de democratie. Ontevreden mensen die opgesloten zitten in een hechte sociale omgeving die hun negatieve attitude bevestigt, denken dus dat hun afkeer ook de norm is die de rest van de bevolking deelt.

Zoals verwacht toont de analyse ook aan dat blootstelling aan andere tevredenheidsgroepen (dus een heterofiel netwerk) de tendens heeft om het effect

---

² De tabel in bijlage 2 toont de verdeling van de respondenten volgens deze nieuwe indeling.

van “valse consensus” (het overschatten van de veel minder belangrijke individuele attitude) te matigen. Maar de analyse wijst er ook op (cursief vetgedrukte cijfers in tabel 7.3) dat individuen die zich ontwikkelen in een meer heteroëen persoonlijk netwerk de neiging hebben om hun eigen tevredenheidsgroep in de bevolking te onderschatten en de andere groep (dominante meerderheid in hun netwerk) te overschatten, wat herinnert aan een concept van “valse uniciteit” dat verankerd zit in de theoretische uiteenzetting. Als we dus rekening houden met de marge ten opzichte van het gemiddelde voor de gehele steekproef (voorlaatste regel van tabel 7.3), zal een ontevreden persoon die blootgesteld is aan de meerderheid van de andere tevredenheidsgroep de neiging hebben om eerder het percentage tevreden (37,4% vs. 34,4%) dan het percentage ontevreden (32,4% vs. 35,3%) licht te overschatten in de populatie. Hij zal dus niet zijn eigen attitude op de maatschappij projecteren, maar de gepercipieerde norm voor de bevolking afstemmen op de dominante attitude in zijn directe netwerk. De overschatting van de andere groep lijkt nog sterker te zijn voor tevreden personen die voor het grootste deel aan ontevredenheid zijn blootgesteld. Zij hebben de neiging om hun perceptie van politieke tevredenheid verder te vertekenen, niet ten voordele van hun positieve attitude (29,7% vs. 34,4%) maar ten voordele van de andere groep, namelijk de ontevreden (41,6% vs. 35,3%). Een situatie van heterofilie zou dus het fenomeen van “valse uniciteit” kunnen aanmoedigen, waarbij mensen die een minderheidsstandpunt innemen (in dit geval in hun netwerk) denken dat dat standpunt ook aanwezig is in de bevolking, en dus in overeenstemming is met hun “normatief klimaat” volgens wat ze waarnemen in hun directe omgeving. Tot op zekere hoogte gaat het bij het projectieverschijnsel niet om de attitude die bij het individu domineert, maar om de attitude die binnen zijn sociale netwerk overheerst.

Tabel 7.3. Resultaten van de bivariate analyse

Attitude respondent	Type netwerk	N	% tevreden populatie	% ontevreden populatie	% onverschillige populatie
Ontevreden	Homofiel	1000	22,7(-)	52,0(+)	25,3(-)
	Heterofiel	1880	37,4(+)	32,4(-)	30,2(-)
Tevreden	Homofiel	356	41,5(+)	30,2(-)	28,3(-)
	Heterofiel	356	29,7(-)	41,6(+)	28,7(-)
Onverschillig	Homofiel	723	32,4(-)	32,8(-)	34,8(+)
	Heterofiel	938	33,6(-)	33,9(-)	32,5(-)
Totaal		6275	34,4	35,3	30,3
Anova p value			0,000	0,000	0,000

Noot: het teken “+” tussen haakjes betekent dat er een positief verschil is met het gemiddelde voor alle respondenten (voorlaatste regel “Totaal”), d.w.z. overschatting. Als het verschil negatief is, duidt het teken “-” op een onderschatting ten opzichte van het totale gemiddelde.

Om een robuustere analyse uit te voeren die het hierboven geschetste beeld kan bevestigen, hebben we een multivariaat statistisch regressiemodel geconstrueerd dat probeert te schatten in welke mate een respondent geneigd is om een politieke tevredenheidsgroep in de bevolking te overschatten op basis van de kenmerken van zijn persoonlijke netwerk wat betreft deze specifieke attitude. Voor elke geschatte tevredenheidsgroep hebben we gekeken naar de afstand tussen het aandeel dat individueel wordt waargenomen en het aandeel dat door alle respondenten wordt waargenomen. Bijvoorbeeld, een respondent die 52% ontevredenheid heeft aangegeven, vertoont een positieve afstand van +16,7% van het totale gemiddelde (35,3% ontevredenheid voor alle respondenten), wat betekent dat hij deze negatieve attitude in de bevolking overschat, ten minste meer dan het gemiddelde. Dit maakt het mogelijk om op een continue manier de positieve of negatieve omvang van de perceptiebias van een individu te meten op elk van de tevredenheidscategorieën, d.w.z. de drie variabelen die afhankelijk zijn van het multivariate lineaire regressiemodel (zie Bijlage 3 voor de verdeling).

Wat betreft de verklarende variabelen gaat het voornamelijk om onze maatstaf voor homofilie van persoonlijke netwerken, gehercodeerd in categorieën volgens de tevredenheidsgroep waarop de (on)gelijkenis van toepassing is (bijlage 2 voor de verdeling). Vier sociodemografische controlevariabelen zijn ook in het model geïntegreerd om na te gaan of er variaties zijn in het sociologische profiel van individuen: leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en regio van de woonplaats.

Als de bovenstaande verwachtingen en observaties waar zijn, moeten we in ons regressiemodel vaststellen (1) dat individuen met een homofiel netwerk hun eigen tevredenheidsgroep overschatten (positieve coëfficiënten in de

Tabel) en dus een “valse consensus”-effect creëren, terwijl (2) die met een heterofiel netwerk hun eigen tevredenheidsgroep onderschatten (negatieve coëfficiënten) en zo een “valse uniciteit”-effect creëren. Gezien de voorgaande beschrijvingen kunnen we ook een kleiner effect verwachten voor de “neutrale” categorie, die dus als referentie zal dienen, maar ook en vooral een significante impact van het persoonlijke netwerk op de perceptie van negatieve attitudes. Rekening houdend met de voorgaande beschrijvingen kunnen we ook een kleiner effect verwachten voor de “neutrale” categorie, die dus als referentie zal dienen, maar ook en vooral een significante impact van het persoonlijke netwerk op de perceptie van negatieve attitudes.

Tabel 7.4. Resultaat van de multivariate analyse

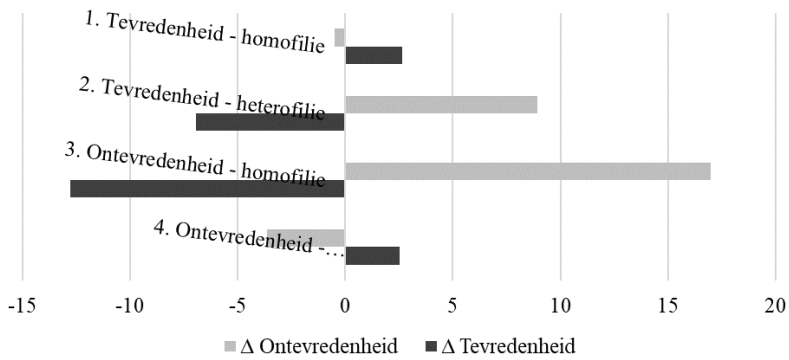
Attitude	Netwerk	Controle	Tevredenheid	Onverschilligheid	Ontevredenheid
Ontevredenheid	Homofiel		-10,333***	-6,898***	17,231***
	Heterofiel		3,471***	-2,250***	-1,221
Tevredenheid	Homofiel		7,364***	-4,159***	-3,204***
	Heterofiel		-4,170***	-3,789***	7,960***
Onverschilligheid	Homofiel		-1,125	2,369***	-1,244
	Heterofiel (ref)				
		Leeftijd	0,007	0,013	-0,020
		Geslacht	-3,824***	1,365***	2,459***
		Opleiding	0,588**	-0,047	-0,541*
		N	6275	6275	6275
		R ²			

De multivariate analyse bevestigt het tot nu toe gepresenteerde algemene beeld. Enerzijds blijkt statistisch gezien dat homofilie een factor van sociologische aard is die kan verklaren waarom burgers een bevooroordeelde perceptie van politieke tevredenheid ontwikkelen ten voordele van hun eigen attitude, namelijk een “valse consensus”-effect. Voor alle drie de tevredenheidsgroepen overschatten mensen met homofiele netwerken het voorkomen van hun eigen attitude in de bevolking (vetgedrukte positieve coëfficiënten in tabel 7.4). Terwijl de coëfficiëntwaarde een licht positief effect aangeeft voor de onverschilligen (2,369), is het effect opvallender voor de tevredenen (7,364) en nog groter voor de ontevredenen (17,231). Het model bevestigt de verwachtingen door eveneens aan te tonen dat ze daarom ook de andere tevredenheidsgroepen onderschatten (cursief gedrukte negatieve coëfficiënten). Dat wijst er dus op dat een individu dat een netwerk heeft dat (bijna) volledig bestaat uit mensen die hetzelfde standpunt over het functioneren van de democratie delen als hij, aanzienlijk meer geneigd zal zijn om te denken dat zijn standpunt ook de norm is op niveau van de bevolking.

Uit de analyse blijkt dat dit “valse consensus”-effect met name relevant is voor negatieve attitudes (hoogste coëfficiënt). Wanneer de “luchtbel” een individu omsluit dat met de leden van zijn netwerken het kenmerk van kritiek op het politieke systeem deelt, zal hij veel meer geneigd zijn dan een tevreden of onverschillig persoon in dezelfde situatie om zijn negativiteit, d.w.z. zijn eigen attitude, op een meerderheid van de samenleving te projecteren (perceptie dat “iedereen ontevreden is net als ik”). Homofilie lijkt dus effectief de rol te spelen van uitvergroten en versterken van individuele attitudes, zoals we hadden voorspeld, vooral wanneer het fenomeen negatieve attitudes met zich meebrengt.

Aan de andere kant opent het “netwerk”-perspectief dat in dit hoofdstuk wordt voorgesteld ook onze ogen voor het fenomeen van omgekeerde projectie, van “valse uniciteit”, dat we in eerste instantie niet van plan waren te behandelen. Uit de eerste beschrijvende analyses bleek inderdaad dat sommige individuen de neiging hebben om hun eigen attitude te onderschatten wanneer hun netwerk heterogeen is. Uit het model blijkt dat heterofilie een goede verklaring is voor dit fenomeen van “valse uniciteit” en de neiging van individuen, die in de minderheid zijn in hun netwerk en dus blootgesteld zijn aan een meerderheid van de tegenovergestelde tevredenheidsgroep, om hun perceptie van de bevolking ten voordele van deze laatste te beïnvloeden. Het model toont dus aan dat een netwerk waarin de ontevredenheid van de respondent in minderheid is, hem ertoe brengt zijn positie in de samenleving te onderschatten (negatieve coëfficiënt: -1,221; hoewel niet significant) en het aandeel tevreden burgers te overschatten (positieve en significante coëfficiënt: 3,471). Omgekeerd, en het effect is nog sterker dan het vorige volgens de regressiecoëfficiënten, leidt een netwerk waarin de ego-tevredenheid in de minderheid is tot een sterke onderschatting van de tevredenheid (negatieve en significante coëfficiënt: -4,170) en overschatting van de ontevredenheid (7,960) in de bevolking, waardoor eerder de dominante attitude van het persoonlijke netwerk wordt geprojecteerd. Opnieuw moet worden opgemerkt dat het effect van het persoonlijke netwerk aanzienlijk sterker lijkt (als we de regressiecoëfficiënten en de gemiddelde marges volgen in figuur 7.3) wanneer de dominante attitude in de directe omgeving negatief is ten opzichte van het politieke systeem. Een tevreden persoon, omringd door een meerderheid van ontevredenen, “lijdt” dus meer aan het “syndroom” van “valse uniciteit” dan in de omgekeerde situatie. Daarnaast toont dit ook aan dat het fenomeen van de sociale projectie niet alles kan verklaren. Individuen doen meer dan alleen hun individuele attitude op hun medeburgers projecteren als ze daarom gevraagd worden. Vertekeningen in de perceptie van de politieke realiteit en het functioneren daarvan kunnen ook worden bepaald door de dominante normen binnen hun nabije sociale netwerk.

Figuur 7.3. Gemiddelde marges van over- en onderschatting van de gepercipieerde politieke tevredenheid

Noot: rechts = positief verschil = overschatting; links = negatief verschil = onderschatting.

Tabel 7.5. Samenvatting van de belangrijkste resultaten

1. Tevredenheid homofilie	Valse consensus (licht)	Hoe meer een tevreden persoon omringd is door tevreden mensen zoals hij (homofilie), hoe meer hij de tevredenheid van de bevolking overschat (licht, met gemiddeld 2,65%).	Homofilie versterkt de sociale projectie van individuele attributen (ook dominant in het netwerk).
2. Tevredenheid heterofilie	Valse uniciteit (sterk)	Hoe meer een tevreden persoon omringd is door ontevredenen (heterofilie), hoe meer hij zijn eigen groep onderschat en de ontevredenheid in de samenleving overschat (gemiddeld +8,9%), waardoor de gepercipieerde norm voor de bevolking overeenkomt met de dominante norm in zijn netwerk van nauwe relaties.	Heterofilie bevordert de sociale projectie van de dominante attributen in het netwerk van nauwe relaties.
3. Ontevredenheid homofilie	Valse consensus (sterk)	Hoe meer een ontevreden persoon omringd is door ontevredenen zoals hij (homofilie), hoe meer hij de ontevredenheid van de bevolking overschat (sterk, gemiddeld +17%).	Homofilie versterkt de sociale projectie van individuele attributen (ook dominant in het netwerk).
4. Ontevredenheid heterofilie	Valse uniciteit (licht)	Hoe meer een ontevreden persoon omringd is door tevreden mensen (heterofilie), hoe meer hij zijn eigen groep onderschat en de tevreden mensen in de samenleving overschat (licht, gemiddeld +2,5%), waardoor de gepercipieerde norm voor de bevolking overeenkomt met de dominante norm in zijn netwerk van nauwe relaties.	Heterofilie bevordert de sociale projectie van de dominante attributen in het netwerk van nauwe relaties.

Uit de controlevariabelen blijkt in de eerste plaats dat mannen meer dan vrouwen de neiging hebben om ontevredenheid en onverschilligheid in de bevolking te overschatten (positieve coëfficiënten) en dus de tevredenheid te onderschatten (negatieve coëfficiënt). Dat is niet verwonderlijk gezien het feit dat mannen over het algemeen zelf minder tevreden zijn (Hansen en Goenaga, 2019) en daarom eerder deze negatieve attitude op de samenleving zullen projecteren. Daarnaast zou dit ook kunnen betekenen dat de versterking van het fenomeen van sociale projectie door homofilie groter is bij mannen, en dat zij daarom vatbaarder zijn voor het fenomeen van afzondering, isolatie of opsluiting in “luchtbellen” dan vrouwen. Vervolgens geldt dat hoe hoger het oplei-

dingsniveau is, hoe meer de tevredenheid overschat (licht positieve en significante coëfficiënt: 0,588) en de ontevredenheid onderschat (licht negatieve en significante coëfficiënt: -0,541) wordt. Ook dit is niet verwonderlijk, aangezien mensen met een lager opleidingsniveau over het algemeen ook minder tevreden zijn met het politieke systeem (Anderson en Guillory, 1997), en dus minder geneigd zijn om tevredenheid te projecteren. Dit zou kunnen suggereren dat de versterking van de projectie van tevredenheid door homofilie vooral de hoger opgeleiden treft, terwijl de bias ten voordele van ontevredenheid wordt aangemoedigd bij mensen met een lager opleidingsniveau. Tot slot blijkt de variabele “leeftijd” statistisch niet significant te zijn, wat onderstreept dat het effect van het persoonlijke sociale netwerk in alle omstandigheden overheerst.

6. Discussie

Uiteindelijk komen er twee belangrijke lessen uit onze analyse naar voren die kunnen worden besproken in termen van hun implicaties voor de studie van politieke afkeer. Ten eerste kan homofilie verklaren waarom sommige individuen sterker dan anderen ervaren dat de bevolking dezelfde negatieve gevoelens ten opzichte van de democratie deelt als hen. Hoe meer ik omringd ben door mensen die (on)tevreden zijn zoals ik, hoe meer ik deze zelfde (on)tevredenheid op de samenleving zal projecteren en mijn perceptie zal beïnvloeden ten voordele van de groep waartoe ik behoor, die ook dominant is in mijn netwerk. We zullen dan spreken van een “valse consensus”-effect aangemoedigd door de homofilie van mijn netwerk: iedereen om mij heen deelt dezelfde positie als de mijne, dus ik denk dat deze positie in de meerderheid is in de samenleving. We wezen erop dat het statistische effect van een dergelijke opstelling sterker was bij een netwerk met ontevreden mensen dan met tevreden mensen. Dit betekent dat homofilie een grote invloed heeft op de negatieve perceptie van het politieke systeem, waardoor deze als “de” norm kan worden gezien door bepaalde individuen. Meer dan bij degenen die onverschillig of tevreden zijn, is er bij ontevreden individuen met een homofiel sociaal netwerk sprake van een soort “echokamer” (echo chamber) die hun eigen positie legitimeert en versterkt en hen zo ertoe aanzet om deze negativiteit op het overgrote deel van de samenleving te projecteren. Dit fenomeen dat vaak wordt belicht met betrekking tot online sociale netwerken bestaat dus ook in “offline” sociale netwerken, en de dynamiek van online sociale platformen heeft daarbij zeker een stimulerend effect.

Ten tweede biedt de analyse ook interessante resultaten met betrekking tot de heterogeniteit van persoonlijke netwerken. Heterofilie kan in feite verklaren waarom sommige individuen (1) meer representatieve of evenwichtige

opvattingen hebben over een attitude in de samenleving en (2) niet altijd hun eigen attitude op de bevolking projecteren. Want hoe meer ik in een netwerk zit waar mijn positie in de minderheid is, hoe minder groot het effect is van vertekening en projectie van mijn eigen niveau van tevredenheid. Wel heb ik de neiging om een gepolariseerde en bevooroordeelde visie te ontwikkelen in de richting van de andere tevredenheidsgroep die meerderheid uitmaakt in mijn netwerk. We kunnen dan spreken van een “valse uniciteit”-effect dat wordt gegenereerd door de heterofilie van het persoonlijke netwerk. Dit effect is sterker voor netwerken waar tevredenheid de marginale positie en ontevredenheid de dominante positie inneemt. Hoe meer de sociale omgeving van een individu dus wordt beïnvloed in de richting van negatieve attitudes, terwijl hij zelf een positieve minderheidsattitude aanneemt, hoe meer hij geneigd zal zijn te denken dat de bevolking een negatief gevoel deelt dat verschilt van het zijne, waardoor het normatieve klimaat dat voor de samenleving als geheel wordt waargenomen, wordt aangepast aan het klimaat dat in zijn directe omgeving tot uitdrukking komt. Daarbij is het interessant dat dit betekent dat het sociale netwerk van een individu invloed kan hebben op de (toenemende) perceptie van politieke afkeer in de samenleving, zelfs als die persoon deze ontevredenheid niet persoonlijk deelt.

Tot slot kunnen, meer in het algemeen, de effecten van homofilie en heterofilie een verklaring vormen voor de vertekening van de perceptie van de aanwezigheid van attitudes in de bevolking, zowel over- als onderschattingen, die in bestaande cognitieve of motivatietheorieën onafhankelijk van elkaar naar voren zijn gebracht (Van Boven en *al.*, 2012). Bovendien zijn in beide configuraties, of het nu gaat om een over- of onderschatting van de groep waartoe men behoort, de percepties altijd vertekend ten voordele van de dominante attitude in het persoonlijke netwerk en bevestigen ze meer in het algemeen het idee dat het aangewezen is om rekening te houden met de kenmerken van het sociale netwerk van individuen, omdat ze de bias in hun perceptie van de samenleving kunnen verklaren, soms tegenstrijdig met wat individuele attributen vanuit het perspectief van zuivere projectie hadden kunnen voorspellen (cf. het effect van heterofilie dat leidt tot het bevoordelen van de andere groep en het onderschatten van de groep waartoe men behoort). Bovendien blijkt het statistische effect van het persoonlijke netwerk over het algemeen sterker wanneer de dominante en meerderheidsattitude in het netwerk van een individu negatief is. Meer nog dan het beeld van een functionerende democratie vormt zich de perceptie dat de samenleving denkt dat het politieke systeem faalt. Die perceptie komt niet tot stand in een vacuüm, maar in directe relatie tot de mensen om ons heen.

In een context van groeiende politieke desillusie lijkt het daarom cruciaal om beter te begrijpen hoe de structuur van de sociale omgeving van mensen inwerkt op de verspreiding en instandhouding van negatieve percepties over het functioneren van de democratie.

7. Conclusie

Het doel van dit hoofdstuk was na te gaan hoe het persoonlijke sociale netwerk van een individu zijn perceptie van het al dan niet tevreden zijn van de samenleving met het bestaande politieke systeem kan beïnvloeden (“gepercipieerde politieke tevredenheid”). We waren geïnteresseerd in de perceptie van deze specifieke attitude als indicator die de kern vormt van de evaluatie van het goed functioneren van onze representatieve democratieën en die de (gepercipieerde) legitimiteit van de instellingen bij andere burgers meet. We bevragen een individu heel vaak over “zijn” democratie, maar veel minder over wat hij denkt dat democratie is voor anderen. Dit zou wel eens bepalend kunnen zijn voor het begrip van negatieve en positieve normatieve vooroordelen met betrekking tot de democratie en de verspreiding ervan onder individuen.

Onze analyse bevestigde dat biases in de beoordeling van de politieke (on)tevredenheid van de bevolking in feite kunnen worden toegeschreven aan biases in de structuur van het persoonlijke sociale netwerk van individuen. Homofilie kan leiden tot aanzienlijke vertekeningen in de perceptie van individuen ten voordele van hun eigen tevredenheidsgroep. Immers, hoe meer een individu met zijn persoonlijke netwerk de eigenschap van (on)tevreden zijn met het systeem deelt, hoe meer hij geneigd is te denken dat de bevolking overwegend (on)tevreden is met het systeem zoals hij, waarbij de homogeniteit van het netwerk het idee versterkt dat deze positie de meerderheidsnorm in de samenleving is.

Het effect bleek statistisch gezien meer uitgesproken te zijn wanneer homofilie samenviel met een negatieve attitude (ontevredenheid), wat aantoonde dat homofilie bijzonder effectief is in het versterken van negatieve vooroordelen over de representatieve democratie. Daartegenover staat dat heterofilie de neiging heeft het effect van sociale projectie te matigen, de eigen kenmerken te overschatten (“valse consensus”), of zelfs te vernietigen. Deze mensen hebben niet de neiging om hun eigen tevredenheidsgroep te overschatten, maar deze te onderschatten, terwijl ze de andere groep als hoger geplaatst percipiëren, wat duidt op een “valse uniciteit”-effect dat niet voorkomt in een zuiver cognitieve lezing van projectie van individuele attitudes. Individuen die in contact komen met andere niveaus van tevredenheid dan hun eigen tevredenheid nemen dus een visie van de tevredenheid in de samenleving aan die niet minder “polariserend” is. Ze overschatten en projecteren eerder de attitude van de

meerderheid binnen hun netwerk in hun evaluatie van de samenleving. Ook hier was het effect bijzonder groot wanneer de dominante en meerderheids-groep in het heterogene netwerk ontevreden was, waaruit blijkt dat de structuur van de sociale netwerken van individuen bijzonder relevant is om rekening mee te houden wanneer gekeken wordt naar de vorming van negatieve percepties over het politieke systeem.

Allemaal ontevreden? Deze perceptie is met name het voorrecht van ontevredenen, wanneer ze opgesloten zitten in negatieve “luchtbellen”, waar afkeer van het politieke systeem de norm is. Dit hoofdstuk laat echter toe om met nuance te kijken naar het idee dat alle mensen met een negatieve attitude ten opzichte van de democratie deze negativiteit automatisch op hun medeburgers zullen projecteren. Politieke afkeer kan ook in belangrijke mate worden gepercipieerd door tevreden individuen, maar in hun geval heeft tevredenheid een minderheidspositie in hun directe sociale omgeving. Zij worden in hun beoordeling van de samenleving dan ook beïnvloed door de dominante attitude van hun peers. Aan de andere kant percipiëren sommige ontevredenen weinig afkeer bij de bevolking, omdat ze vooral worden blootgesteld aan politiek tevreden mensen in hun nabije omgeving. In de toekomst zullen de implicaties die voortkomen uit de resultaten van deze studie worden onderzocht in het licht van wat ze ons vertellen over het politieke gedrag van burgers, zowel binnen als buiten de stembokken.

Hoofdstuk 8

Stemgedrag, identiteit, autonomie, solidariteit en interregionaal contact

---

Min Reuchamps
Lieven De Winter
Jérémy Dodeigne
Dave Sinardet
Peter Thijssen

De resultaten van de verkiezingen van 2019 werden zoals gewoonlijk op verschillende wijzen geïnterpreteerd door politieke partijen, analisten en commentatoren. Sommigen beweren dat de gecombineerde stemuitslag voor N-VA en het Vlaams Belang (VB), die samen meer dan 40% van de Vlaamse kiezers bereikten, een keuze was voor Vlaams nationalisme en meer bepaald een oproep tot een vorm van “confederalisme”. Een andere interpretatie ziet in de nederlaag van de N-VA en de spectaculaire opkomst van VB een sanctie voor de beslissing van de N-VA om verdere staats Hervorming vijf jaar uit te stellen. In feite wordt de Belgische politiek vaak geïnterpreteerd als grotendeels gedreven door identiteitsgevoelens, autonomievoorkeuren en solidariteitsclaims. Velen hebben ook gewezen op de sterke toename van het belang van het immigratievraagstuk als gevolg van de zogenaamde vluchtelingencrisis. Anderen gaven de schuld aan de slechte prestaties van de uitredende federale en Vlaamse regering, zowel wat betreft de beleidsoutput als de besluitvormingsstijl. Deze frames zijn essentieel om het gedrag van de elite te begrijpen, maar ze kunnen mogelijk ook het stemgedrag van de burgers en het gedrag van de elite bij de regeringsvorming verklaren. In dit hoofdstuk testen we empirisch hoe de houding van de kiezer ten opzichte van de staats Hervorming, zijn/haar (sub)identiteiten, zijn/haar solidariteitsclaims alsook diens interregionale contacten de stemkeuze verklaren bij de federale verkiezingen van 2019.

Hierbij bouwen we voort op een rijke onderzoekstraditie met betrekking tot de evolutie van identiteiten en autonomievoorkeuren in België (o.a. Sinardet, De Winter, Dodeigne, Reuchamps, 2018). In deze traditie is de studie van solidariteitsclaims en interregionaal contact tot nog toe grotendeels terzijde

gelaten, hoewel enkele recente empirische studies wel degelijk de impact van interregionaal contact op de steun voor verdere decentralisatie onderzochten (Thijssen, Sinardet en Dandoy, 2015; Thijssen, Arras en Sinardet, 2018). Interregionale contactindicatoren en solidariteitsclaims zullen daarom in de analyse worden geïntegreerd, aangezien ze belangrijke factoren kunnen zijn om het stemgedrag in een multinationaal land als België te verklaren. Maar voordat we overgaan tot de presentatie van dit theoretische kader, komen we eerst terug op de typische “impressionistische” lezing van het electorale succes en de nederlaag bij de verkiezingen van 2019 die de basis vormen voor onze analyse.

1. Objectief en subjectief electoraal succes en verlies bij de federale verkiezingen van 2019

Zoals gebruikelijk werden de resultaten van de federale en regionale verkiezingen van 2019 zeer verschillend geïnterpreteerd door de politieke partijen en analisten. Dat artikel wil een licht werpen op de empirische geldigheid van één van deze interpretaties: dat de Belgische politiek in grote mate gedreven wordt door identiteitsgevoelens, autonomievoorkeuren en solidariteitsclaims, telkens nauw verweven met interregionale contacten.

Verkiezingsoverwinningen of -nederlagen worden niet alleen bepaald door de objectieve verkiezingsresultaten: de groei of afname van het procentuele aandeel van de partijen in de stemmen of het aantal behaalde zetels, de voorkeurstemmen van de kandidaten, de rangorde van de partijen (strijd om de grootste te zijn), enzovoort. Vaak zijn verkiezingsoverwinningen of -nederlagen geconstrueerde – zelfs denkbeeldige – gebeurtenissen, die afhangen van de framing van de objectieve resultaten en resulteren in subjectieve interpretatieloga van de partijen. Deze framing is vaak gebaseerd op welbepaalde kwantitatieve elementen zoals de gewonnen stemmen, de gewonnen zetels, in sommige kiesdistricten, op een bepaald niveau (federaal/regionaal), in vergelijking met eerdere resultaten of zelfs met peilingen, welke vergelijking dan ook het meest positief of het minst negatief uitvalt. Wanneer tijdens de verkiezingsavond en -nacht de verkiezingsresultaten geleidelijk duidelijk worden, zijn de partijvoorzitters en -woordvoerders al grondig geïnformeerd (door hun spindoctors, partijdeskundigen en sympathiserende politicologen) over de meest optimale verklaringen voor worst-case of best-case scenario's. Het verliezen van veel stemmen maar geen enkele zetel, zal als een overwinning worden gepresenteerd. Het verliezen van stemmen omdat een historisch zwaar gewicht van de partij in een bepaald kiesdistrict niet meer op de lijst voorkomt, wordt gepresenteerd als een verwacht, uitzonderlijk, volkomen aanvaardbaar en te verwachten *accident de parcours*. Ook het feit dat men de grootste partij

in het parlement blijft, ondanks een zwaar verlies van zetels wordt nog steeds als een overwinning gepresenteerd¹.

Een deel van deze “kwantitatieve spinning” is al voor de verkiezingen voorbereid, door de effectief behaalde resultaten te vergelijken met de zwakke resultaten die door de opiniepeilingen worden voorspeld². Een partijleider kan de zelfverkleerde succesdrempel zo laag instellen (meer dan “x”% van de stemmen, of “xxx” stemmen) dat het halen van de drempel in de lijn van de verwachtingen ligt³. Het tegenovergestelde gebeurt wanneer de peilingen voorspellen dat een bepaalde partij de grootste partij van haar regio zal worden, of een andere belangrijke concurrent zal overtroeven, of de kiesdrempel zal overschrijden (PvdA in 2014), dan wordt dit peilingsresultaat door de pers en de partijwoordvoerders als een plausibele uitkomst wordt geprojecteerd, om dan, uiteindelijk, niet bewaarheid te worden op de verkiezingsdag zelf⁴.

Dezelfde framing problemen doen zich voor met betrekking tot de verklaringen van verkiezingsoverwinningen of -nederlagen. Ook hier zullen de spin-doctors hun partijvoorzitters en -leiders aan de vooravond van de verkiezingsdag hebben geïnformeerd en ze voorzien hebben van een lijst met de belangrijkste verklaringen voor eventuele successen of verliezen van de partij, die ze vervolgens kunnen gebruiken in life tv-interviews, in debatten op de verkiezingsavond, in de speeches voor de partijmilitanten die in het partijhoofdkwartier wachten om de collectieve campagne-inspanning te vieren, op de sociale media, en in de bijeenkomst van het nationaal partijbestuur dat de volgende ochtend bijeenkomt. Overwinningen worden vaak geweten aan het feit dat de partij terecht een beleidsprogramma presenteerde dat het beste aansloot bij de beleidsvoorkeuren van de kiezers. Hieraan kan worden toegevoegd dat de kiezers tevreden waren met de verwezenlijkingen van de partij toen zij deelnam aan de zittende regering, en daarmee de staat van dienst van de partij en haar ministers onderschrijven.

---

¹ “Het slechte nieuws is dat we deze verkiezing hebben verloren, dat is helaas klaar en duidelijk. Het goede nieuws is dat wij met kop en schouders de grootste partij van Vlaanderen blijven”. Bart De Wever, VRT Debat partijvoorzitters. 26/5/2019.

² “Er waren ook peilingen die veel erger voorspelden. Dus we gaan niet juichen en we blijven bescheiden”, zei Gwendolyn Rutten. De Morgen 26 mei 2019.

³ Cf. VU leader Bert Anciaux die hoopte dat zijn partij bij de verkiezingen van 1995 300.000 stemmen zou winnen, dus minder dan de 363.124 stemmen die ze in 1991 behaalden, hun slechtste score.

⁴ Deze verliezen, die ontstaan door zelfopgelegde valse hoop of wishful thinking, doen zich ook voor met betrekking tot het succes en het verlies van individuele politici. Als men zich bijvoorbeeld werpt in “de strijd om de 16”, en vervolgens een middelmatig resultaat behaalt, haalt men zijn eigen claim onderuit. Zo kan men zichzelf in een verliezer veranderen, wat niet het geval zou zijn geweest als ze niet met zo’n prestigieuze “horse race” had beziggehouden (cf. Open Vld-voorzitter Rutten die zich tijdens de campagne opwierp als kandidaat-premier van de federale regering).

Het framen van verkiezingsnederlagen is even belangrijk. Verslagen leiders die verstandig omgaan met hun verkiezingsnederlaag zullen ze zelfs indirect interpreteren als een overwinning, bijvoorbeeld als een overwinning van hun “zaak”, die helaas door een andere partij werd ingepikt.

2. Heeft de Vlaming in 2019 nationalistisch gestemd?

Ook in België zijn dezelfde numerieke “harde” resultaten van de verkiezingen van 2019 op zeer uitlopende wijzen geïnterpreteerd door de partijactoren en journalisten op de verkiezingsavond. Zoals Dave Sinardet kort na de verkiezingen schreef in een opiniestuk over die verschillende framings: “Op een verkiezingsdag zijn er altijd twee slagvelden: in de stembussen en in de (tv)studio’s. In de eerste arena krijgt de verkiezingsuitslag vorm, in de tweede arena de interpretatie ervan”⁵.

De voorzitter van de partij die haar stemaandeel het sterkst kon verhogen, VB’s Tom Van Grieken, kaderde de resultaten in de eerste plaats als een duidelijke veroordeling van de Vlaamse bevolking van het cordon sanitaire rond zijn partij. Tevens wees hij ook op het grote belang dat de kiezer hecht aan de immigratieproblematiek, in de context van de zogenaamde vluchtelingen crisis, die hij vervolgens duidt als een nooit geziene overweldigende invasie van de islamitische bevolking, economische vluchtelingen, “goudzoekers”, op zoek naar een betere materiële toekomst, en zorgen over de sluipende islamisering van de Europese cultuur. Tenslotte zag hij de resultaten van zijn partij als een belangrijke stap voorwaarts naar de Vlaamse onafhankelijkheid.

De CD&V interpreteerde hun teleurstellende resultaten door te wijzen op de demagogische campagne van de N-VA en VB rond het Marrakechpact en de val van de regering. Open Vld-partijvoorzitter Rutten onderstreepte dat haar partij relatief weinig heeft verloren aan het VB. Groen beklemtoonde dat ze met de relatief kleine toename van het aantal stemmen nog steeds haar vierde verkiezingsoverwinning op rij boekte. SP.A voorzitter Crombez legde hun laagste score ooit uit door te wijzen op de eerlijkheid van de partij. Anderen gaven de schuld aan de slechte prestaties van de zittende Vlaamse en vooral de federale regering, zowel wat betreft de beleidsoutput als de besluitvormingsstijl, die werd afgeschilderd als een “kibbelkabinet”.

Onder de Vlaamse politici was één van de meest opmerkelijke framings van dit type, de bewering van N-VA-voorzitter Bart De Wever (tijdens het ver-

---

⁵ Dave Sinardet, “Vlaanderen koos niet voor confederalisme” (column), De Standaard, 01/06/2019.

kiezingsdebat van de VRT tussen de zeven partijvoorzitters) dat Vlaanderen ondanks een verkiezingsverlies van 7% (bij de Vlaamse verkiezingen) massaal “Vlaams-nationalistisch”⁶ had gestemd (als men de uitslag N-VA optelt bij de uitslag van het Vlaams Belang). En dat de verkiezingsuitslag een duidelijke oproep tot confederalisme was. Bart Maddens, een zelfverklaarde Vlaams-nationalistische en separatistische politicoloog (bv. de zogenaamde “Maddensdoctrine”) was ook van oordeel dat de verkiezingsuitslag ingegeven was door een Vlaamse autonomiestreven, aangezien hij de nederlaag van de N-VA zag als een sanctie voor diens beslissing om de staatshervorming 5 jaar lang op te schorten tijdens de regering Michel I⁷.

Hoewel de analyses van de stemverschuivingen in 2019 aangeven dat de belangrijkste ontvanger van de overlopende 2014 N-VA-kiezers het VB was⁸, stond de staatshervorming helemaal niet op de prioriteitenlijst van de Vlaamse kiezers, en zelfs voor de kiezers van VB en N-VA behoorde het tot de minst belangrijke beleidssectoren (respectievelijk op de 9e en 6e plaats van de 10 beleidssectoren)⁹. Ook de meerderheid van de kiezers die van N-VA naar VB zijn overgestapt, had deze beslissing al (lang) voor de campagne van 2019 genomen. Merk ook op dat de verkiezingscampagne zich niet draaide om communautaire kwesties, waardoor de dynamiek in 2019 vergelijkbaar was met die van de vorige verkiezingen en de nasleep ervan¹⁰. De meeste VB-kiezers konden zich dus niet minder bekommeren om de staatshervorming. De staatshervorming scoorde ook niet hoog voor de kiezers die tussen 2014 en 2019 van de N-VA naar het VB zijn overgestapt¹¹. Van de verhuizers van de N-VA naar VB noemde slechts 2,9% de staatshervorming het meest in het oog

---

⁶ “Vlaanderen kiest centrumrechts en rechts. En Vlaams-nationaal, meer dan ooit tevoren”. De Wever, VRT Debat partijvoorzitters. 26/5/2019.

⁷ “Ook de N-VA deelt in de brokken. Misschien wordt die partij in toenemende mate als een traditionele partij beschouwd. Deelnemen aan de Belgische regering heeft altijd een prijs voor Vlaams-nationalisten. Zeker als zo’n partij haar communautaire programma onder het tapijt veegt”. De Tijd, 28 mei 2019.

⁸ Het was de grootste verschuiving tussen 2014 en 2019 tussen alle belgische partijen, in de meest volatiele verkiezingen sinds WOII: Van Erkel en *al.* (2019) Vote switching in 2019. Changes in federal party preferences 2014-2019, and during the 2019 campaign. Note on the basis of EOS RepResent data.

⁹ Walgrave et al (2019), Vlamingen en Walen stemden voor verschillende partijen maar verschillen minder van mening over het beleid dat ze willen. Nota op basis van de RepResent-studie; Walgrave en *al.* (2019), Les Flamands et les Wallons ont voté pour des partis différents le 26 mai – mais leurs avis divergent moins sur les politiques publiques qu’ils souhaitent. Note sur base de l’étude RepResent.

¹⁰ “Wat nu gebeurt roept herinneringen op aan de campagne 2007. Ook toen profileerden partijen zich allerminst rond het communautaire (zelfs niet het kartel CD&V/N-VA) maar na de verkiezingen was de enige prioriteit nog een staatshervorming”. (Dave Sinardet, “Vlaanderen koos niet voor confederalisme” De Standaard, 01/06/2019).

¹¹ Gebaseerd op eigen berekeningen.

springend, tegenover 9,1% van degenen die trouw bleven aan de N-VA. Van de verhuizers van de N-VA naar het VB noemde 57,1% daarentegen immigratie het meest in het oog springende thema (veruit het meest in het oog springende thema van de verhuizers), tegenover “slechts” 33,9% van degenen die de N-VA trouw bleven (nog steeds het meest in het oog springende thema van de blijvers). Van alle kiezers die in 2019 voor het VB stemden, noemt 53% immigratie als meest in het oog springende kwestie, tegenover slechts 3,2% die de staatshervorming noemen. Het is dus onwaarschijnlijk dat de winst van het VB te danken is aan de frustratie over N-VA’s gebrek aan resultaten op het vlak van “confederalisme” of aan de groeiende populariteit van VB’s pleidooien voor Vlaamse onafhankelijkheid. Toch blijven deze communautaire interpretaties de vorming van de Vlaamse en federale regering beïnvloeden, in het bijzonder N-VA-oproep tot confederalisme als logisch antwoord op de keuze van de kiezers.

3. En hoe zit het met Franstalig België?

De wijze waarop de Franstalige partijen de verkiezingsresultaten interpreteerden werd niet zo zeer “identitair” geframed, maar vooral in termen van de prestatie van de erg asymmetrisch samengestelde federale regering. De enige uittrekkende Franstalige regeringspartij, de MR, waarvan leider Charles Michel ook de functie van premier bekleedde (maar bij de verkiezingen van 2014 op de electorale steun van ongeveer 25% kon rekenen), interpreteerde haar verlies van respectievelijk 5,3% en 6,2% van de Waalse en Brusselse stemmen door erop te wijzen dat het verlies in percentage van de kiezers weliswaar enorm was, maar dat dit zich niet zozeer vertaalde in termen van zetels en dat de Waalse en Brusselse kiezers massaal hun vertrouwen hadden “vernieuwd”¹². De PS, de grootste Franstalige partij, behaalde de laagste score sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919. Toch verklaarde de leider van de PS, Elio Di Rupo, dat de verkiezingen in Wallonië en Brussel een echt succes waren, want de PS was de eerste partij in Wallonië, de eerste in Brussel, en dus de eerste van alle Franstalige partijen. ECOLO, die grote winsten boekte (9% in Brussel, en 6% in Wallonië, echter minder dan voorspeld door de peilingen), onderstreepte dat ze in Brussel naar de tweede plaats klom, en in Wallonië naar de derde plaats. De cdH (de “eeuwige” regeringspartij sinds de Tweede Wereldoorlog tot 1999), die zijn historische dieptepunt bereikte door slechts 11,0% en 11,7% van de Waalse en Brusselse stemmen aan te trekken (op beide niveaus een daling van ongeveer 4%).

---

¹² Les électeurs de Wallonie et de Bruxelles nous renouvellent massivement leur confiance RTBF 27/5/2019, Charles Michel (MR) répond aux questions au lendemain du scrutin.

De partijleiders van CDH gaven deze nederlaag toe en kondigden aan dat de partij zich zou terugtrekken op de oppositiebanken. De grote sprong voorwaarts van de communistische PTB, die ook de eerste doorbraak in Vlaanderen mogelijk maakte, werd door de Franstalige woordvoerder van de partij, Raoul Hedebouw, geweten aan het “breuk”karakter (“rupture”) van haar verkiezingsprogramma. Hij bekritiseerde ook dat alle andere partijen verklaarden te hebben gewonnen en de normale gang van zaken simpelweg wilden voortzetten.

4. Contact, identiteit, federalisme, solidariteit en stemgedrag

In dit hoofdstuk willen we verder gaan dan de eenvoudige numerieke analyses van de verkiezingsnederlaag of -succes en de partij- en media-interpretaties van deze resultaten. In het kader van de hierboven door N-VA en VB genoemde “community framing” zullen we ons richten op de feitelijke impact van contact, identiteit, federalisme, solidariteitgevoelens van de kiezer op diens stemgedrag, terwijl we ook rekening houden met enkele klassieke stemdeterminanten.

Sinds decennia wordt de publieke opinie over het federaliseringsproces in België, met name wat betreft de verdeling van de bevoegdheden over de verschillende overheidsniveaus, in detail bestudeerd. Daarnaast werd de evolutie van deze “etnisch-territoriale” identiteiten en voorkeuren inzake de machtsverdelingen meestal gekoppeld aan bredere politieke voorkeuren (bv. stemgedrag), alsook aan een aantal klassieke socio-demografische variabelen (zie bv. Swyngedouw en Beerten, 1996; Frogner, De Winter en Baudewyns, 2007; Swyngedouw en Rink, 2008; Deschouwer en Sinardet, 2010; Sinardet, De Winter, Reuchamps en Dodeigne 2018).

Een dimensie die veel minder onderzocht is, is die van de communicatie en het contact tussen taalgroepen: de mate waarin mensen de taalgrens overschrijden – fysiek of door middel van mediagebruik – en de mate waarin ze persoonlijke banden onderhouden met mensen die niet tot hun eigen taalgroep behoren. Wat zijn de profielen van mensen die veel of weinig van dit contact hebben? Hoe heeft dit contact zich ontwikkeld in een periode van grote maatschappelijke spanningen en de politieke crisis van de afgelopen jaren?

Hoewel deze vragen op zich interessant zijn, is het ongetwijfeld nog interessanter om te onderzoeken in hoeverre dit contact ook invloed heeft op identiteiten, voorkeuren voor machtsverhoudingen, gevoelens en houdingen ten aanzien van solidariteit en uiteraard ook het stemgedrag. Zijn mensen die bijvoorbeeld meer taalgrensoverschrijdende communicatie en contacten hebben

in hun persoonlijke leven meer geneigd om het Belgische samenlevingsmodel te accepteren, zodat ze zich meer Belg voelen en/of zich verzetten tegen een verdere scheiding van de federale bevoegdheden? Of leiden deze contacten eerder tot een bevestiging van de verschillen tussen de regio's, waardoor mensen met veel interregionale contacten zich meer Vlaams of Waals voelen en/of voor meer regionale autonomie zijn? En beïnvloeden deze contacten het stemgedrag?

Er wordt algemeen aangenomen dat het voortbestaan van een federale staat afhangt van een aanzienlijke mate van identificatie van burgers met de federatie. Het is evenwel minder duidelijk hoe een dergelijke identificatie tot stand komt. Volgens veel sociaal-psychologen is groepscontact in dit opzicht cruciaal, hoewel er minder consensus bestaat over de richting van het effect. Sommigen stellen dat het effect positief is, omdat contacten tussen groepen kunnen leiden tot wederzijdse erkenning en empathie. Zo stelt de "intergroepscontacttheorie" (in 1954 geïntroduceerd door Allport in *The Nature of Prejudice*) dat contact tussen verschillende etnisch-culturele groepen de wederzijdse kennis vergroot en negatieve vooroordelen vermindert (Pettigrew, 1998). Het is geen toeval dat de wederzijdse empathie die voortkomt uit contacten tussen verschillende etnisch-culturele groepen ook de basis vormt van de "organische solidariteit" van Durkheim (Pettigrew, 1998; Pettigrew en Tropp, 2008).

Het contact tussen de etnisch-culturele groepen wordt gezien als de drijvende kracht achter de vervanging van de mechanische identificatie met de eigen etnisch-culturele groep door de organische solidariteit die deze groepen overstijgt.

Andere wetenschappers hebben daarentegen de nadruk gelegd op de negatieve effecten van contact. Zo stelt de "groepsdreigingstheorie", waarvan Putnam (2007) een bekende exponent is, dat contact tussen groepen waarin al een zekere mate van vijandigheid bestaat, de negatieve vooroordelen waarschijnlijk zal verdiepen. De veronderstelling is dat contacten gevoelens van bedreiging stimuleren, omdat leden van de andere etnisch-culturele groep worden gezien als concurrenten voor schaarse middelen, met name in een context van economische crisis waarin politieke elites inspelen op de verschillen tussen de groepen. Deze theorie impliceert dus een omkering van de logica van Durkheim. Volgens deze redenering genereren contacten geen overkoepelende organische solidariteit, maar versterken ze slechts de eigen mechanische solidariteit van de etnisch-culturele groep (Thijssen, 2012).

Ook de relatie tussen solidariteit en nationale identificatie speelt een cruciale rol. Zoals Banting en Kymlicka (2016) terecht opmerken, is solidariteit “een uitgesproken politiek fenomeen”. Al in de 19e eeuw constateerde de Tocqueville dat solidariteitsgevoelens in een democratische context beter tot hun recht komen. In dit verband benadrukken Banting en Kymlicka (2016) het belang van een nationale identificatie die verder reikt dan het constitutionele patriottisme, waarbij individuen zich verbonden voelen door grondwettelijk verankerde liberale democratische waarden (Rawls, 1993) of door hun natie als een participatieve context (Habermas). In hun liberale nationalisme is een verdunde vorm van nationale identiteit een noodzakelijke voedingsbodem voor herverdelende solidariteit in een diverse samenleving. Dit liberale nationalisme is een variant op wat Hartmann en Gerteis (2005) omschrijven als interactief pluralisme, waarbij de natie een betekenisvol kader biedt voor subnationale groepen die met elkaar in wisselwerking staan. Er is dus sprake van een ingenieus proces, waarbij politieke en sociaal-psychologische factoren elkaar wederzijds beïnvloeden. Met name Banting en Kymlicka merken op dat de impact van sociologische variabelen (bijvoorbeeld interpersoonlijk contact) afhankelijk is van de politieke gemeenschap, het politieke regime en de politieke instellingen. Ze negeren echter het feit dat er meer is dan een afhankelijkheidsrelatie: politieke bronnen zijn geen “onbewogen verhuizers”, maar belangrijke schakels in een longitudinaal proces. Het liberale nationalisme van Banting en Kymlicka kan dus ook in verband worden gebracht met de eerder genoemde visie op Durkheim. In het liberale nationalisme wordt de organische solidariteit van complementaire groepsverschillen ook gefaciliteerd door deze verschillen in te bedden in de mechanische solidariteit van de democratische natie van gelijken (Thijssen, 2012, 2016).

Het liberale nationalisme gaat dus uit van een synthese van op elkaar inwerkende politieke en sociale houdingen en structuren. Binnen dit domein richten we ons op de interactie tussen de “interpersoonlijke en gemedieerde ontmoetingen” van de sociaal-psychologische contacttheorie (Pettigrew) en de nationale identiteitsvorming die van oudsher veel aandacht krijgt van politicologen, met name in diverse samenlevingen. Dit brengt ons bij een laatste belangrijke factor: regionalisering en federalisme. In veel federaties, vooral “multinationale” federaties, zijn er beperkte klassieke nationale banden met de overkoepelende federatie (zoals in de eenheidsstaten). In die zin is een federatie wellicht een van de meest geschikte facilitatoren van de verwaterde vorm van liberaal nationalisme waar Banting en Kymlicka naar verwijzen. Een federatie fungeert immers als een poreus kader dat zijn betekenis vooral ontleent aan de ontmoetingen die erbinnen plaatsvinden. In het beste geval dragen de verschillende groepen die binnen de federatie wonen een deel van hun gevoelens van mechanische solidariteit over aan de federatie.

Het is echter onduidelijk of de overkoepelende structuur van dit federalisme voldoende legitimiteit geniet om de centrifugale dynamiek te vervangen. Dit is vooral het geval in bipolaire federale staten zoals België, waar twee taalgemeenschappen een sterk gescheiden leven leiden. Daarom zou steun voor de federale natie het meest geschikte criterium kunnen zijn voor het door Banting en Kymlicka voorgestelde kader. In dit verband verwijzen sommige auteurs naar een echte “paradox van het federalisme”. Op basis hiervan zou men ook kunnen stellen dat België een pijnlijke illustratie is van deze paradox van het federalisme, die stelt dat zelfbestuur het potentieel heeft om de etnisch-culturele contrasten zowel te matigen als te versterken (bv. Erk en Anderson, 2009). In de mate dat federalisering leidt tot een grotere segregatie in de Belgische samenleving (bv. het verdwijnen van nationale verenigingen en nationale ontmoetingsplaatsen) en het publieke domein (bv. gescheiden medialandschappen en verslaggeving), vermindert dit de kans op contact, in de eerste plaats op het niveau van de elites, maar vervolgens ook op het niveau van het publiek. In de mate dat bevoegdheden steeds meer worden overgedragen aan bijvoorbeeld de subnationale entiteiten, zal er minder behoefte zijn aan federale ambtenaren. Dit kan vervolgens steun genereren voor verdere regionalisering, terwijl de interregionale solidariteit afneemt.

Op basis van het politieke en mediadiscours van de afgelopen jaren kan worden geconcludeerd dat de kloof tussen de Vlamingen en de Walen groter is dan ooit. Gemeenschapsthema's en staatshervormingen hebben geleid tot jarenlange stilstand, afgewisseld met momenten van absolute hoogspanning.

Mede omwille van deze context en de bredere moeilijkheden om een zesde staatshervorming te realiseren, heeft België de langste periode zonder een volledig functionerende overheid in zijn geschiedenis meegemaakt. Na de verkiezingen van 2019 duurt het proces van de federale overheidsvorming opnieuw zeer lang, wat deels wordt geïnterpreteerd als een gevolg van de uiteenlopende stempatronen in het noorden en het zuiden. In het algemeen vormen de media geen neutraal forum voor de confrontatie tussen de verschillende standpunten, maar versterken ze de politieke consensus binnen de eigen taalgroepen (Sinardet, 2012).

Dit zou ook tot de conclusie kunnen leiden dat België een pijnlijke illustratie is van de eerdergenoemde paradox van het federalisme. Zoals gezegd, zou de voortschrijdende segregatie van de nationale ruimte als gevolg van een elitair regionalistisch discours kunnen leiden tot een vermindering van de contacten tussen Vlamingen en Walen. Hoewel de toekenning van autonomie een manier kan zijn om conflicten tussen etnisch-culturele groepen vreedzaam op te lossen, kan ze ook dienen om de identiteit van deze groepen te versterken en te consolideren. Politieke elites spelen in dit proces een belangrijke rol.

Terwijl van de elites in een systeem van consensusdemocratie (zoals in België) verwacht mag worden dat ze in staat zijn de spanningen tussen de taalgroepen te temperen (Lijphart, 1977), is het omgekeerde ook waar (Sinardet, 2011). Zo zou het federalisme op termijn nationalistische partijen kunnen voorzien van “instrumenten” om de elementen van gedeeld bestuur volledig uit te hollen (Riker, 1964). In de mate dat dit gedeelde bestuur ook elementen omvat zoals inkomensreducerende interregionale transfers, kan deze erosie dus ook het sociale herverdelingsbeleid in gevaar brengen, samen met solidariteit in de meest strikte zin van het woord (zie bv. Banting en Kymlicka, 2006). Maar men kan evenwel ook concluderen dat de federalisering leidt tot een bepaalde soort solidariteit – het type dat met de eigen groep wordt geassocieerd. In de mate dat de andere etnisch-culturele groep in de retoriek van de elites wordt afgeschilderd als fundamenteel verschillend en als een bedreiging (voor het eigen welzijn), zouden interregionale contacten op publiek niveau ook eerder moeten leiden tot een sterkere identificatie met de eigen ingroep (mechanische solidariteit). De paradox van het federalisme ligt dus eigenlijk in de uitbreiding van de eerdergenoemde bedreigingstheorie, wat impliceert dat meer contacten de regionale identiteit zullen versterken.

Het is interessant om op te merken dat deze logica op het eerste gezicht in directe tegenspraak lijkt te zijn met de manier waarop Émile Durkheim en veel van zijn moderne interpretatoren (Alexander, 2006; Van Parijs, 2011) voorspellen dat er solidariteit zal ontstaan in moderne staten. In *Division of Labour* voorspelt Durkheim een overgang van mechanische naar organische solidariteit. De eerste vorm van solidariteit is gebaseerd op de kracht van een instinctieve en quasi-automatische identificatie met de eigen etnisch-culturele groep, met de nadruk op “denkbeeldige” gemeenschappelijkheid en overeenkomsten binnen deze groep. De tweede vorm is meer gebaseerd op de complementariteit van uitwisselingen tussen verschillende individuen, gedreven door een toenemende arbeidsverdeling. Dit gaat gepaard met intersubjectieve empathie en is dus een reflexief proces dat mogelijk wordt gemaakt door een sterk onderwijssysteem en een sterk maatschappelijk middenveld. Als de federalisering daarentegen aanleiding geeft tot afzonderlijke arbeidsverdelingen (bijvoorbeeld minder interregionale samenwerking en minder ontmoetingen tussen Vlaanderen en Wallonië), is er geen werkelijke tegenstelling tussen de paradox van het federalisme en het werk van Durkheim. Met de woorden van Durkheim zouden we dus kunnen stellen dat het federalisme – als het een grotere autonomie en mogelijke segregatie mogelijk maakt – kan leiden tot een regressie van de moderne ontwikkeling van de solidariteit, van organisch terug naar mechanisch (Thijssen, 2012). De paradox van het federalisme impliceert dus een relatie tussen de voortschrijdende federalisering en de toenemende mechanische solidariteit.

5. Gegevens en methoden

Om deze complexe relaties tussen communautaire houdingen/contact en stemgedrag te meten hebben we structuurvergelijkingsmodellen (SEM) ontwikkeld die de interacties tussen de belangrijkste verklarende variabelen in de analyse en een afhankelijke variabele en controlevariabelen vastleggen. De partijkeuze is de afhankelijke variabele voor elk model. Het wordt gemeten als de partij waarvoor de respondent heeft gestemd bij de federale verkiezingen van 26 mei 2019.

Aansluitend bij ons theoretisch kader willen we de effecten meten van drie belangrijke verklarende variabelen in onze SEM: het interregionale contact (gelabeld als “contact”), de geprefereerde bevoegdheidsverdeling tussen de federale en de substatelijke entiteiten (gelabeld als “comdiv”) en de solidariteit (gelabeld als “sol_2”). Het meetmodel voor interregionaal contact bestaat uit drie indicatoren die te maken hebben met face-to-face contacten over de taalgrens heen, samen met één indicator die het contact met de media van de andere taalgemeenschap meet (“cntct_4”). De drie face-to-face-indicatoren hebben betrekking op vakantiebezoeken (“cntct_1”), anderstalige vriendenbezoeken (“cntct_2”) en winkelbezoeken (“cntct_3”). Elk van de vier indicatoren wordt gemeten volgens vijf categorieën, variërend van “1 of meer keer per week” tot “nooit”. De geprefereerde verdeling van de bevoegdheden tussen het federale en het gewestelijke/gemeenschapsniveau wordt gemeten op een schaal van 0-10, waarbij 0 staat voor alle bevoegdheden op het gewestelijke/gemeenschapsniveau en 10 voor alle bevoegdheden op het federale niveau.

De solidariteit wordt gemeten aan de hand van de indicator van het medeleven met werklozen, volgens vijf categorieën, gaande van “1 = helemaal niet” tot “5 = zeer veel”.

Aan deze variabelen worden in de modellen vier controlevariabelen toegevoegd: geslacht, gelabeld als “geslacht” (1 = vrouwelijk en 0 = mannelijk), leeftijd, gelabeld als “leeftijd” (een doorlopende variabele van 18 tot 89 jaar), identiteit, gelabeld als “ident” (1 = eerste identificatie is België en 0 = alle andere categorieën) en tenslotte onderwijs, gelabeld als “dipdum” (1 = hoger onderwijs en 0 = geen hoger onderwijs).

6. Resultaten

Voor elke partij presenteren we in bijlage de SEM die het stemgedrag verklaart. De twee tabellen hieronder geven een overzicht van de effecten voor de Vlaamse en Franstalige partijen afzonderlijk. In het groen tonen we de positieve significante effecten en in het rood de significant negatieve. Het gaat hier om niet-gestandaardiseerde effecten die niet altijd vergelijkbaar zijn. Maar een effect dat niet significant is wordt sowieso aangeduid als NS.

Overzichtstabel. Directe, niet-gestandaardiseerde effecten – vlaamse partijen

	CD&V	Groen	N-VA	Open Vld	PVDA	SP.A	VB
Vrouw	NS	0,266	-0,186	NS	NS	NS	NS
Leeftijd	NS	-0,015	0,008	-0,006	NS	0,013	-0,007
Hoger onderwijs	NS	NS	0,231	NS	NS	NS	-0,275
Belgische identiteit	0,381	NS	-0,221	0,252	0,067	NS	-0,302
Contact	NS	0,380	NS	NS	NS	NS	-0,463
Bevoegdheden	NS	NS	-0,092	0,045	NS	0,084	NS
Solidariteit	NS	0,233	-0,182	NS	0,178	0,200	-0,108

Overzichtstabe. Directe, niet-gestandaardiseerde effecten – franstalige partijen

	cdH	Ecolo	Défi	MR	PTB	PS	PP
Vrouw	NS	NS	NS	NS	NS	NS	NS
Leeftijd	NS	-0,013	NS	0,007	NS	0,008	NS
Hoger onderwijs	0,374	0,339	NS	0,223	NS	-0,305	NS
Belgische identiteit	0,359	-0,234	NS	NS	-0,216	NS	NS
Contact	NS	NS	NS	0,477	-0,301	NS	0,381
Bevoegdheden	NS	NS	NS	NS	NS	-0,056	NS
Solidariteit	NS	0,190	NS	-0,256	0,227	NS	-0,247

Om eerste elementen van vergelijking tussen partijen aan te bieden, presenteren we ze per “familie” (d.w.z. kolom per kolom in onze twee bovenstaande tabellen), voor zover dit begrip nog zinvol is, en de volgorde volgt de alfabetische volgorde van de Vlaamse politieke partijen.

Onder de variabelen die in de analyse werden opgenomen, zijn er twee variabelen die een significant effect hebben op de stem voor cdH: kiezers met een hogere opleiding en kiezers met een Belgische identiteit hadden meer kans om op deze partij te stemmen. We vinden een gelijkaardig verklaringspatroon

voor CD&V-stemmers. De Belgische identiteit is zelfs de enige statistisch significante variabele in ons model om deze partijsteun te verklaren. Bij alle partijen, in beide taalgroepen, onderscheiden de twee christen-democratische partijen zich nog steeds – net als in het verleden – door een electoraat dat een sterke Belgische identiteit vertoont.

De stem voor groene partijen wordt verklaard door verschillende variabelen en ze hebben slechts één gemeenschappelijke factor, leeftijd: jongere kiezers hebben meer kans om op zowel Ecolo als Groen te stemmen. Voor het overige zijn de belangrijkste electorale drijfveren voor de eerstgenoemden – hoger opgeleiden en kiezers die zich niet identificeren met België als primaire identificatiebron. De Vlaamse groenen vinden hun steun bij vrouwen, mensen die contacten hebben met de andere gemeenschap en voor solidariteit zijn. Het interregionale contact is essentieel om de steun voor Groen te begrijpen, en het is de enige Vlaamse partij waarvoor deze variabele een positief significant effect heeft. Vlamingen die veel contacten hebben over de taalgrens stemmen meer voor Groen.

Als we ons vervolgens wenden tot de partij die tijdens de campagne de belangrijkste tegenstander van Groen was, kreeg de N-VA zijn steun van mensen met een diploma hoger onderwijs, die geen sterke Belgische identiteit hebben, niet zozeer in solidariteit geloven en voor regionale autonomie zijn. Er is ook een grotere kans dat hun kiezers ouder en mannelijk zijn. In onze SEM is er daarentegen geen enkele variabele die een statistisch significant heeft op de stem voor de Franstalige regionalist van Défi. Het betekent dat ons model niet goed past bij de variabelen die de steun voor deze partij verklaren; het betekent ook dat de kiezers van Défi op onze communautaire variabelen heel verschillend zijn van elkaar, en dat er geen specifieke patronen onder hen zijn.

De twee liberale partijen hebben op communautair vlak een heel ander draagvlak. De Franstalige MR kreeg zijn steun van oudere kiezers, met een hogere opleiding en vooral met sterke interregionale contacten. De MR-stemmers scoren het hoogst op de contactindicatoren. Het feit dat deze partij de enige Franstalige partij in de federale coalitie was, zou deze dimensie kunnen hebben geactiveerd. Bij de Open Vld hebben dergelijke contacten nochtans geen significant effect, maar wel hebben hun kiezers eerder een Belgische identiteit en zijn ze geneigd om meer macht te geven aan het federale niveau. Ook de jongere kiezers waren eerder geneigd om op deze partij te stemmen.

We presenteren twee modellen voor de onderscheiden taalgroepen van PTB/PVDA, ook al vormen ze één enkele partij. En zo'n onderscheid toont een interessant verschil. Terwijl de Vlaamse kiezers een sterke Belgische identiteit tonen, is dit bij de Waalse kiezers helemaal niet het geval en vermeld-

den ze weinig interregionale contacten. Wel hebben ze een sterke solidariteit met elkaar gemeen.

De socialistische partijen vonden beide steun onder de jongere kiezers, maar voor de rest van de variabelen verschillen ze. De PS kreeg sterke steun van mensen met een lagere opleiding en ook, al is het effect klein, van mensen die naar meer regionale autonomie neigen. Dit kan worden verklaard door het feit dat de Franstalige socialisten sterk staan in Wallonië, waar ze traditioneel de eerste politieke partij waren, wat in 2019 werd bevestigd, ook al hebben ze heel wat stemmen verloren. In Vlaanderen trekt de SP.A. kiezers aan met sterke solidaire gevoelens en ook voor meer bevoegdheden voor het federale niveau. Dit is dus een tegengestelde bevinding tussen de twee socialistische partijen.

In ons SEM-model voor Vlaams Belang hebben vijf variabelen een significant effect. De Vlaams Belang-kiezers zijn eerder mensen met weinig interregionale contacten, met een zwakke Belgische identiteit, een lager solidariteitsgevoel, jonger en lager opgeleid. Het PP- electoraat deelt met VB een laag draagvlak voor solidariteit, maar scoort daarentegen veel hoger op interregionale contacten.

7. Discussie

Van alle variabelen die in onze SEM worden gebruikt, zijn er drie vaak significant: leeftijd (voor 5 van de 7 Vlaamse partijen en voor 3 van de 7 Franstalige partijen), solidariteit (voor 5 van de 7 Vlaamse partijen en voor 4 van de 7 Franstalige partijen) en Belgische identiteit (voor 5 van de 7 Vlaamse partijen en voor 3 van de 7 Franstalige partijen). In het algemeen geven onze modellen beter de contouren van het draagvlak voor Vlaamse partijen weer dan voor Franstalige partijen. Het weerspiegelt twee dimensies: enerzijds maken deze variabelen beter gebruik van het stemgedrag in Vlaanderen en anderzijds varieert het Vlaamse electoraat meer van de ene partij tot de andere.

De solidariteitshouding scheidt de rechtse en linkse partijen op sociaal-economische gebied en dit in beide taalgroepen. In Vlaanderen staan VB en N-VA tegenover SP.A, Groen en PVDA. In Wallonië staan PP en MR tegen Ecolo en PTB.

Interessant is dat deze variabele niet statistisch significant is voor het PS-electoraat. Dit betekent dat dit electoraat op deze vraag niet homogeen is en dus geen systematisch – positief of negatief – effect is vast te leggen. Het effect ervan toch meestal beperkter dan van twee andere variabelen: Belgisch identiteitsgevoel en interregionaal contact.

Opvallend is dat de Franstalige linkse partijen op deze twee laatste variabelen meer lijken op de rechtse Vlaamse partijen, en omgekeerd. Terwijl voor de solidariteit het onderscheid tussen de taalgroepen hetzelfde was, is de dynamiek hier transversaal. VB en N-VA vertonen een gelijkaardig patroon met Ecolo en PTB. De electoraten van de laatste twee zijn namelijk op het punt van deze variabelen tegengesteld aan die van hun Vlaamse tegenhangers Groen en PVDA. Meer bepaald scoren de ideologische tegengestelden (VB vs. PTB) beide laag op interregionale contacten. Dit zou een effect kunnen zijn van gelijkaardige patronen in de socio-demografie van hun electoraat. Christen-democraten uit het Noorden en het Zuiden zijn daarentegen beide “belgicistisch”, maar het wordt niet ondersteund door meer interregionale contacten.

De kwestie van de geprefereerde verdeling van de bevoegdheden is niet vaak statistisch significant (slechts voor vier partijen). De grootste partijen en ideologische tegenstanders (PS vs. N-VA) willen beide meer regionalisering, terwijl Open Vld en SP.A kiezers pleiten voor meer refederalisering. Maar in ieder geval zijn de effecten vrij klein, in vergelijking met de andere verklarende variabelen, namelijk solidariteit, identiteit en interregionaal contact.

8. Conclusie

In het Belgische politieke debat staan gevoelens van identiteit, autonomievoorkeuren en solidariteitsclaims, met verweven interregionale contacten, centraal. In dit stuk hebben we getracht om de relaties tussen deze variabelen empirisch te onderzoeken. Om dit te doen, hebben we structurele vergelijkingsmodellen geconstrueerd die toelaten om de indirecte en directe effecten tussen de variabelen te onderscheiden. Zoals vaak het geval is bij verklaringsmodellen van stemgedrag is de verklarende kracht ervan eerder beperkt. Communautaire variabelen verklaren blijkbaar slechts een vrij beperkt deel van de partijdige stemming. Op één politieke partij na – Défi – bieden onze modellen echter wel enige inzichten. Ze werpen een licht op de verschillen en overeenkomsten tussen de electoraten van de politieke partijen.

De belangrijkste verklarende variabelen in de analyse, onthullen onze bevindingen een interessant transversaal patroon. Enerzijds hebben rechtse en linkse partijen steun gekregen van kiezers die zich sterk tegen de kwestie van de solidariteit verzetten. Anderzijds hebben rechtse partijen in Vlaanderen (VB en N-VA) en linkse partijen (Ecolo en PTB) kiezers met dezelfde kenmerken wat betreft het lage Belgische identiteitsgevoel en beperkt interregionale contacten. Deze overeenkomsten en verschillen stemmen echter niet overeen met de geprefereerde verdeling van de bevoegdheden die op een of andere manier (meer bevoegdheden voor de deelstaten of voor het federale

niveau) als de institutionele vertaling van identiteitsgevoelens, solidariteitsclaims en interregionale contacten kunnen worden gezien. Toch lijkt het erop dat de kiezers deze dimensies wel degelijk los van elkaar zien, wat het nog moeilijker maakt om tot een samenhangend voorstel te komen. Dit is misschien wel de grootste uitdaging voor de toekomst van de Belgische politiek.

Hoofdstuk 9

Gebruikers van de Stemtest tijdens de verkiezingen van 2019 in België

Profielen, motivaties en effecten op politieke kennis?

Laura Uyttendaele
Isaia Jennart
David Talukder
Benoît Rihoux

De Stemtest wordt ontwikkeld door academici van de Universiteit Antwerpen en de UCLouvain, in samenwerking met vier mediapartners (VRT, RTBF, De Standaard en La Libre) en Tree Company. De test werd gelanceerd op 3 april 2019, ruim een maand voor de federale, regionale en Europese verkiezingen van 26 mei 2019 in België. In feite bestaat De Stemtest uit verschillende stemtesten omwille van de meerdere bestuursniveaus en het bestaan van twee verschillende partijsystemen in België. In totaal zijn er acht stemtesten voor de verschillende verkiezingen (twee Europese tests, twee Brusselse tests, een Vlaamse test, een test voor het Waalse gewestelijke niveau en twee tests voor het federale niveau). De makers van de stemtest bevroegen de Vlaamse en Franstalige politieke partijen over hun standpunten op een breed scala aan beleidsvoorstellen. Vervolgens selecteerden de ontwerpers voor elke stemtest 25 tot 35 beleidsvoorstellen. De gebruikers van De Stemtest duiden dan aan of ze al dan niet akkoord gaan met deze beleidsvoorstellen. Na het geven van hun mening over de voorstellen, kunnen gebruikers besluiten om sommige voorstellen extra gewicht te geven ten opzichte van andere, alvorens het resultaat van de stemtest te verkrijgen. In het resultaatgedeelte krijgt de gebruiker een score van relatieve overeenkomst met alle partijen die in De Stemtest zijn opgenomen. Tenslotte hebben de gebruikers de mogelijkheid om

hun eigen standpunten meer in detail te vergelijken met die van de verschillende politieke partijen¹.

De eerste editie van De Stemtest (toen bekend als Doe de Stemtest!) werd in 2003 in Vlaanderen gelanceerd. Pas in 2014 was er voor het eerst een Franstalige versie van De Stemtest beschikbaar, onder de naam Test électoral. De Test électoral gaf 985.662 stemadviezen tijdens de verkiezingscampagne van 2019, terwijl de Vlaamse tegenhanger, De Stemtest, 3.419.836 adviezen gaf. Deze aantallen komen echter niet overeen met het werkelijke aantal gebruikers. Het is mogelijk dat sommige kiezers de applicatie meerdere malen hebben gebruikt en/of meerdere adviezen hebben gegenereerd voor dezelfde stemtest of voor andere beleidsniveaus. Op basis van de representatieve steekproef die het EOS-project “RepResent” na de verkiezingen heeft verzameld stellen we vast dat 40,7% van de Vlaamse respondenten ten minste één van de verschillende stemtesten van De Stemtest heeft uitgevoerd. In Wallonië gaf 29,7% van de respondenten aan ten minste één van de verschillende stemtesten van de Test électoral te hebben gebruikt. Zoals uit tabel A.2 in de bijlage blijkt, werd onder Vlaamse gebruikers de stemtest met betrekking tot de (Vlaamse) regionale verkiezingen het meest gebruikt, terwijl voor de Waalse gebruikers een stemadvies met betrekking tot het federale niveau het meest gevraagd werd².

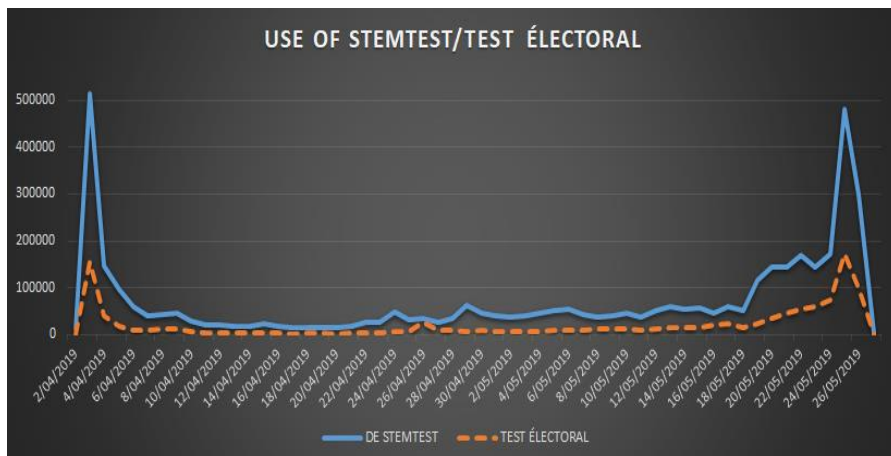
Over het algemeen volgden de verkeerspieken dezelfde trend als voor de editie van 2014 (zie Walgrave, Lesschaeve, Rihoux en Meulewaeter, 2015). De stemtest van 2019 trok een grote stroom gebruikers aan op de dag van de lancering en de daaropvolgende dagen (zie grafiek 1). De tweede piek werd geregistreerd in de laatste dagen vlak voor de verkiezingen (inclusief de verkiezingsdag zelf), en deze piek was aanzienlijk hoger dan de piek van 2014. Uit een aantal studies blijkt dat burgers die geïnteresseerd zijn in politiek de eerste zijn die leren over de beschikbaarheid van een stemtest en zich haasten om het te gebruiken. Naarmate de verkiezingsdag nadert, trekt een stemtest meestal kiezers aan die niet zeker zijn van hun stemkeuze (Hooghe en Teepe, 2007).

---

¹ Het is mogelijk om te zien hoe De Stemtest eruit ziet door naar de onderstaande link te gaan. Deze versie wordt gebruikt voor educatieve doeleinden. Op dit moment staat alleen de Franse versie online, maar de Nederlandse versie zal binnenkort beschikbaar zijn. (<https://www.testelectoral-educatif.be/#/>).

² Dit verschil kan eenvoudigweg worden verklaard door de volgorde waarmee de stemtesten werden gepresenteerd. In de Nederlandstalige media stond de Vlaamse stemtest immers als eerste op de lijst, terwijl in de Franstalige media de federale stemtest als eerste stond.

Figuur 9.1. Dagelijks gebruik van De Stemtest/Test électorale in de Nederlandstalige en Franstalige media.

In dit hoofdstuk richten we onze aandacht op de gebruikers van De Stemtest en het effect van De Stemtest op de gebruikers. We onderzoeken eerst het profiel van de gebruikers in België. Hoe verschillen gebruikers van niet-gebruikers en zijn er verschillen tussen Vlaamse en Waalse gebruikers? Zodra het gebruikersprofiel is vastgesteld, graven we wat dieper en proberen we te begrijpen waarom mensen deze tool gebruiken. Wordt de stemtest gebruikt louter voor entertainment of gebruiken mensen de tool om hun stemkeuze te bepalen? En wat zijn de verhoudingen tussen de verschillende soorten gebruikers? Tot slot bestuderen we de impact van De Stemtest op de gebruikers. Meer specifiek onderzoeken we het effect van het gebruik van De Stemtest op politieke kennis. Heeft de federale stemtest de kiezers geholpen om hun kennis over de standpunten van de politieke partijen bij de federale verkiezingen te vergroten?

1. Stemtesten

Sinds het einde van de jaren 90 worden stemtesten meer en meer gebruikt. Ze zijn een belangrijke bron van informatie geworden tijdens verkiezingscampagnes en blijven zich in verschillende landen ontwikkelen. Stemtesten staan hoog aangeschreven als informatiehulpmiddelen die gebruik maken van interactiviteit en vermaak. Ze onthullen de visie van politieke partijen op verschillende thema's en aggregeren, synthetiseren en structureren politieke informatie.

Naast aantonen van wat politieke partijen van elkaar onderscheidt, stelt gepersonaliseerde informatie de gebruiker in staat om de politieke ruimte in kaart te brengen en zich daarin te positioneren. Met direct toegankelijke en vergelijkbare informatie kunnen de kiezers hun voorkeuren gemakkelijk afstemmen op de programma's van de politieke partijen.

De makers van De Stemtest werken in de academische wereld en zijn specialisten op het gebied van politicologie en stemtestonderzoek. In het algemeen claimen stemtestontwikkelaars dat ze een onafhankelijke en onpartijdige tool produceren volgens een rigoureuze methodologie (Walgrave, Nuytemans en Pepermans, 2009). De Stemtest 2019 verhelderde de complexiteit van de inhoudelijke verschillen tussen de politieke partijen in het Belgische systeem, dat zowel meerpartijdig als gefragmenteerd is. De Stemtest heeft ook de inhoud van de verkiezingsdebatten verrijkt en er zijn een aantal persartikelen geschreven op basis van de gegevens van de test.

Samen met de verspreiding van stemtesten over verschillende landen breidde sinds het begin van de jaren 2000 ook het onderzoek naar deze testen uit. Garzia en Marschall (2012) bestudeerden de literatuur over stemtesten en identificeerden drie belangrijke onderzoeksstromen: de kwaliteit van stemtesten, de kenmerken van stemtestgebruikers en de effecten van stemtesten op gebruikers. In dit hoofdstuk zullen we ons specifiek richten op de laatste twee, omdat we geïnteresseerd zijn in de kiezers. Ten eerste willen we weten welke soorten kiezers stemtesten gebruiken: wie zijn de gebruikers? Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat stemtestgebruikers lijken op internetgebruikers. Ze zijn jonger, hoger opgeleid, vaker mannen en meer geïnteresseerd in politiek dan de gemiddelde kiezer (Boogers en Voerman, 2003; Hooghe en Teepe, 2007). Deze elementen zijn consistent in de literatuur. Als gevolg hiervan verwachten we dat de gebruikers jonger zijn (hypothese 1a), hoger opgeleid (hypothese 1b), vaker man dan vrouw (hypothese 1c), en meer geïnteresseerd in politiek (hypothese 1d) dan niet-gebruikers.

Daarnaast verwachten we verschillen te vinden tussen het Vlaamse en het Waalse Gewest. Ladner, Felder en Fivaz (2010) suggereren dat de verschillen in kenmerken tussen gebruikers en niet-gebruikers in de loop van de tijd afnemen. Ze laten namelijk zien dat het leeftijdseffect steeds minder belangrijk wordt naarmate een stemtest langer bestaat. Aangezien er in Vlaanderen vanaf het begin van de jaren 2000 bij elke verkiezing een stemtest beschikbaar was, is er meer tijd geweest om het publiek vertrouwd te maken met dit instrument. In Wallonië daarentegen is het gebruik van een stemtest een vrij recent fenomeen sinds de lancering van de Test électorale in 2014. De Test électorale 2019 is slechts de tweede kans voor Waalse burgers om het instrument te gebruiken. Daarom verwachten we dat de effecten van leeftijd,

opleiding, geslacht en politieke interesse meer uitgesproken zijn in Wallonië dan in Vlaanderen (hypothese 1e).

Van de Pol, Holleman, Kamoen, Krouwel en De Vreese (2014) gaan verder dan het louter vergelijken van gebruikers en niet-gebruikers, maar nemen ook verschillen tussen gebruikers van stemtesten onder de loep. In plaats van de vraag te stellen wie stemtesten gebruiken, bestudeerden ze waarom gebruikers stemtesten raadplegen. De auteurs ontwikkelden een typologie van gebruikers op basis van hun (1) politieke belangstelling, (2) zekerheid van de stemkeuze, (3) “politiek zelfvertrouwen” en (4) reden voor het gebruik van een stemtest (zie tabel 9.1 voor een overzicht). Op basis hiervan onderscheidde ze drie soorten gebruikers: twijfelaars, zoekers en checkers.

Checkers zijn al overtuigd van hun stemkeuze voordat zij een stemtest gebruiken. Zij zijn zeer geïnteresseerd in de politiek en hebben een hoog intern en extern politiek zelfvertrouwen. “Intern zelfvertrouwen” slaat op de vaardigheden, kennis en het vermogen van een individu om effectief deel te nemen aan de politiek (bijvoorbeeld deelnemen aan een verkiezing als kandidaat of het gevoel dat men goede kennis heeft van politieke kwesties) (Karp en Banducci, 2008). Dit verschilt van ‘extern politiek zelfvertrouwen, dat betrekking heeft op burgers hun perceptie van de doeltreffendheid van (politieke) instellingen om aan zijn of haar behoeften te voldoen en zijn of haar problemen aan te pakken. Checkers gebruiken stemtesten voornamelijk voor amusementsdoeleinden.

In tegenstelling tot checkers zijn zoekers en twijfelaars nog niet zeker van hun stemkeuze. Terwijl zoekers duidelijke politieke voorkeuren hebben, hebben twijfelaars geen idee op wie ze moeten stemmen. Zoekers zijn inderdaad meer geïnteresseerd in politiek en geloven dat ze invloed kunnen hebben op het beleid. Ze gebruiken stemtesten om hun uiteindelijke stem te bepalen, maar ook als een middel om zich te vermaken. De twijfelaars daarentegen hebben een lage belangstelling voor politiek, denken niet dat ze er een invloed op hebben en gebruiken stemtesten als middel om hun stemkeuze te bepalen.

Op basis van deze typologie willen we dus het aandeel van checkers, zoekers en twijfelaars onder de gebruikers van De Stemtest in België nagaan. Deze vraag is relevant omdat ze ons een eerste indruk geeft van de invloed van De Stemtest op gebruikers hun stemkeuze: hoe groter het aandeel twijfelaars en zoekers, des te meer kunnen we een invloed verwachten van de test op de stemkeuze van burgers. Van de Pol *et al.* (2014) laten zien dat 70% van de gebruikers van Kieskompas, een stemtest in Nederland, checkers waren. Op basis van deze gegevens verwachten we dat een meerderheid van de Belgische gebruikers checkers zijn (hypothese 2).

Tabel 9.1. Een typologie van gebruikers volgens Van de Pol en *al.* (2014)

	Checkers	Zoekers	Twijfelaars
(1) Politieke interesse	Hoog	Gemiddeld-Hoog	Laag
(2) Zekerheid over stemkeuze	Heel zeker	Gemiddeld zeker: hebben een idee op wie te stemmen	Heel onzeker
(3) Politiek zelfvertrouwen	Hoog intern en extern politiek zelfvertrouwen	Hoog intern en extern politiek zelfvertrouwen	Laag intern en extern politiek zelfvertrouwen
(4) Reden van het gebruik van de stemtest	Entertainment	Bepalen van de stemkeuze en entertainment	Bepalen van de stemkeuze

Tot slot bestuderen verschillende studies de effecten van stemtesten op gebruikers, zowel op hun kenvermogen (hun proces van denken, leren en begrijpen van informatie) als op hun attitudes (het effect van stemtesten op het uitbrengen van een stem en de stemkeuze). Als de kiezer wordt beschouwd als een rationele actor, moet hij stemmen op een partij waarvan hij denkt dat de standpunten het meest overeenkomen met zijn beleidsvoorkeuren (Downs, 1957). Kiezers moeten dus de standpunten van politieke partijen kennen om een doordachte stemkeuze te kunnen maken. Tijdens verkiezingscampagnes neemt de beschikbaarheid van politieke informatie toe, waardoor kiezers meer kunnen leren over politiek (Chaffee, Zhao en Leshner, 1994; Holbrook, 2002). Door de toename in hun kennis van de posities van partijen kunnen kiezers vervolgens de partij kiezen die het meest overeenkomt met hun standpunten (Kleinnijenhuis en De Ridder, 1998).

Met de afname van de invloed van traditionele politieke breuklijnen en de toename in de volatiliteit van kiezers, kan issue voting (een stemkeuze gebaseerd op de politieke kwesties die een kiezer relevant vindt) nog belangrijker worden (Walgrave, Van Aelst en Nuytemans, 2008). Uit eerder onderzoek blijkt dat het leren tijdens de campagne afhankelijk is van de sociaal-economische kenmerken van kiezers (Arceneaux, 2006; Claassen, 2011), partijcommunicatie (van der Meer, Walter en Van Aelst, 2016) en informatiebronnen (Druckman, 2005; van der Meer en *al.*, 2016). Stemtesten maken deel uit van een verkiezingscampagne. Een stemtest maakt het niet alleen mogelijk om gepersonaliseerde informatie te verstrekken over de partij die het dichtst bij de gebruiker staat, maar stelt de gebruiker vaak ook in staat om de positie van verschillende partijen op verschillende punten te vergelijken. Daarom kan

een stemtest een instrument zijn dat bijdraagt aan het ideaal van de geïnformeerde burger in een democratie (Delli Carpini en Keeter, 1996).

Het meeste onderzoek naar politieke kennis richt zich op “feitelijke” kennis van instellingen, politici en politieke gebeurtenissen (Dejaeghere en van Erkel, 2017). In dit hoofdstuk richten we ons echter op een specifiek type politieke kennis: kennis van de positie van politieke partijen. Vegetti, Fazekas en Méder (2017) bestuderen dit soort kennis en noemen het “partijsysteemexpertise”, d.w.z. het vermogen om de positie van verschillende partijen in een politiek systeem op een of meerdere beleidskwesties te herkennen. Uit een aantal onderzoeken blijkt dat stemtestgebruikers aangeven dat ze door een stemtest meer hebben geleerd over de standpunten van politieke partijen (Fivaz en Nadig, 2010; Kamoen, Holleman, Krouwel, Van de Pol en De Vreese, 2015; Ladner, Fivaz en Nadig, 2009). Zo vragen Fivaz en Nadig (2010) aan respondenten of het gebruik van de Swiss Smartvote stemtest heeft geholpen om beter te kunnen stemmen op kandidaten/partijen. Zij vinden een positief effect van het gebruik van deze stemtest op politieke kennis. Deze studies hielden echter alleen rekening met de subjectieve kennis van de respondenten over de positie van politieke partijen: de kiezers gaven aan meer zekerheid te hebben over de positie van politieke partijen ten aanzien van beleidsvoorstellen, maar hun “echte” kennis werd niet getest. Van der Meer en *al.* (2016) stellen dat subjectieve kennis (die zij “ability” noemen) kan verschillen van de objectieve nauwkeurigheid waarmee kiezers politieke partijen positioneren. In recente onderzoeken naar het effect van de Duitse Wahl-o-Mat stemtest stellen verschillende onderzoekers vast dat het gebruik van deze stemtest een positief effect heeft op de kennis van de standpunten van politieke partijen (Schultze, 2014; Westle, Begemann en Rütter, 2015). Schultze (2014) gebruikt enquêtegegevens van Duitse internetgebruikers met daarin de vraag of ze een stemtest hebben gebruikt. Respondenten werd ook gevraagd om vijf politieke partijen die aanwezig waren in de stemtest op drie beleidskwesties te positioneren. Aan de hand van een padanalysemodel (path analysis) dat rekening houdt met leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en politieke interesse, vindt Schultze een positief effect van de Duitse stemtest op de politieke kennis van de standpunten van partijen. Westle en *al.* (2015) gebruiken een experimenteel ontwerp en bevestigen ook dat de Duitse stemtest een positief effect had op de politieke kennis van de kiezers. Toch nuanceren deze laatsten hun resultaten: de mate van toename van politieke kennis is vrij laag. Bovendien neemt na gebruik van de stemtest het aandeel “ik weet het niet” antwoorden toe. Ze laten ook zien dat kennis van de positie van politieke partijen afhankelijk is van reeds bestaande kennis van de positie van politieke partijen.

Op basis van deze elementen uit de literatuur verwachten wij dan ook dat het gebruik van De Stemtest een positief effect zal hebben op de kennis van de kiezers over de positie van politieke partijen op verschillende beleidskwesties (hypothese 3).

2. Data en methode

Dit hoofdstuk is gebaseerd op data die zijn verzameld door het interuniversitaire onderzoeksconsortium “RepResent” (gefinancierd door EOS) en maakt gebruik van twee verkiezingsenquêtes (een pre-electorale golf van 9 april tot 15 mei en een postelectorale golf van 28 mei tot 18 juni) op een cross-sectionele manier. Met andere woorden, we bestuderen niet het effect van De Stemtest over tijd, maar observeren deze effecten op een bepaald moment in de tijd. De Stemtest werd gelanceerd op 3 april, voor het begin van de eerste golf van de EOS RepResent survey. Helaas werd in de eerste golf van het onderzoek geen vraag gesteld over het gebruik van De Stemtest. Daarom kunnen we de impact van De Stemtest tussen de twee golven van het onderzoek niet analyseren.

Om de vraag over het profiel van de gebruiker van De Stemtest te beantwoorden, gebruikten we zowel t-tests om gemiddelden te vergelijken³ als logistische regressies⁴ om significante verschillen tussen gebruikers en niet-gebruikers op te sporen. Dankzij de survey beschikken we over de socio-demografische gegevens zoals leeftijd, geslacht en opleidingsniveau (3 categorieën). De survey geeft ons ook informatie over de politieke houding van de respondenten. Respondenten gaven hun interesse in politiek aan (op een schaal van 0 tot 10), hun positie op een links-rechts schaal (variërend van 0 tot 10, waarbij 0 links en 10 rechts is), hoe intensief ze de campagne hebben gevolgd (vijf categorieën) en hun tevredenheid over de democratie (vijf categorieën). De afhankelijke variabele in onze analyse is het gebruik van De Stemtest; deze werd binair gecodeerd met de waarde 1 als de respondent

---

³ Een vergelijkende t-test is een statistische methode die wordt gebruikt om te bekijken of twee groepen significant verschillen op basis van hun gemiddelden. Met deze test bekijken we of de gemiddelden van twee populaties gelijk zijn op basis van een vergelijking van de gemiddelden van twee steekproeven. Als men bijvoorbeeld wil weten of vrouwen qua grootte significant verschillen van mannen, zou een t-test het mogelijk maken deze vraag te beantwoorden.

⁴ Logistische regressies worden gebruikt om een binaire variabele te modelleren (bv. 0 = geen gebruik van een VAS en 1 = gebruik van een VAS). Met een logistisch model bestuderen we de waarschijnlijkheid dat een specifieke gebeurtenis voorvalt (in ons geval, *De Stemtest/Test électorale* gebruiken).

gebruik maakte van ten minste één van de stemtesten aangeboden door De Standaard, VRT, RTBF of La Libre.

Een clusteranalyse⁵ werd gebruikt om de verschillende soorten gebruikers te identificeren. De gebruikers zijn ingedeeld in drie verschillende clusters op basis van een set van drie hoofdvariabelen die door Van de Pol en *al.* (2014) zijn geïdentificeerd. De eerste variabele is het niveau van het extern politieke zelfvertrouwen, dat werd gemeten aan de hand van 8 items. De tweede component is de politieke interesse van de gebruiker (op een schaal van 0 tot 10). Het laatste onderdeel betreft het moment waarop de respondent zijn of haar stemkeuze maakte (op de verkiezingsdag, tijdens de verkiezingscampagne of voor het begin van de campagne).

Om de effecten van De Stemtest op de politieke kennis en meer specifiek op de kennis van de positie van politieke partijen te analyseren, vroegen we de respondenten bovendien om de zeven politieke partijen die deel uitmaakten van De Stemtest te positioneren op verschillende federale beleidskwesties (aan de Vlaamse respondenten vroegen we om zeven Vlaamse partijen te positioneren; aan de Waalse respondenten vroegen we om zeven Franstalige partijen te positioneren). Respondenten moesten alle partijen positioneren ten opzichte van een reeks beleidsvoorstellen. Tien van deze voorstellen waren ook opgenomen in de Vlaamse versie van de federale stemtest en 13 van de beleidsvoorstellen waren opgenomen in de Franstalige versie van de federale stemtest. Aan de hand van de beleidsvoorstellen die vermeld waren in De Stemtest creëerden we twee maatstaven, die als afhankelijke variabelen dienen: een voor de Vlaamse respondenten en een voor de Waalse respondenten.

De respondent had twee antwoordmogelijkheden voor iedere partijpositie: het vakje van een politieke partij aanvinken om aan te geven dat de partij het eens is met het voorstel, of het vakje van een politieke partij leeg laten om aan te geven dat de partij het niet eens is met een beleidsvoorstel (of dat de respondent het standpunt van de betrokken politieke partij over de kwestie niet kent). Voor elke partijpositie waar de respondent correct aangeeft dat de partij akkoord gaat met het beleidsvoorstel, kreeg de respondent één punt. Voor elke partijpositie die correct werd opengelaten omdat de partij niet akkoord gaat met de stelling kreeg de respondent een half punt. Deze puntenverdeling weerspiegelt het feit dat het gemakkelijker is om geen enkele partij aan te duiden dan om het risico te nemen om er een mogelijk foutief aan te duiden.

---

⁵ Een clusteranalyse is een statistische methode die wordt gebruikt om vergelijkbare groepen (clusters) in een multivariate configuratie te identificeren, zodat individuen in dezelfde cluster meer op elkaar lijken dan op die in andere clusters.

Een “ik weet het niet”-optie is niet opgenomen voor deze vragen, omdat dit respondenten kan ontmoedigen om de reeks vragen te beantwoorden, die vrij lang en tijdrovend waren. Ter verduidelijking wordt in Figuur 1 een illustratie gegeven van de vraag die we aan de respondenten stelden. De onafhankelijke variabele voor deze onderzoeksvraag is het gebruik van De Stemtest met een waarde 1 als de respondent de Franse of Nederlandse versie van de federale stemtest heeft gebruikt. We controleren voor de leeftijd, het geslacht, het opleidingsniveau, de politieke interesse, de links-rechts positie van de respondent, de mate van politieke participatie (een som op basis van 9 items) en de intensiteit waarmee de respondent de campagne heeft gevolgd (vijf categorieën). Voor de analyse zijn alleen respondenten opgenomen die op elke stelling ten minste één partij hebben aangeduid, die niet op een systematische wijze hetzelfde antwoord hebben aangeduid en die niet alle partijen op elke stelling hebben aangeklikt.

Figuur 9.1. Vraag waarmee we polsten naar respondenten hun kennis van de standpunten van politieke partijen

Kunt u voor elk beleidsvoorstel de partijen aanduiden waarvan u denkt dat ze het met het voorstel eens zijn? U kunt hier meerdere partijen aanklikken.

	CD&V	Groen	N-VA	Open VLD	PVDA	sp.a	Vlaams Belang
Nieuwkomers moeten eerst slagen voor een examen over de Europese waarden voor ze de Belgische nationaliteit kunnen verwerven.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Er moeten in de regering evenveel mannen als vrouwen zitten.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Als de asielaanvraag van gezinnen met kinderen is afgewezen, mogen ze in afwachting van hun terugkeer worden opgesloten.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ook na 12 weken zwangerschap moet abortus nog toegestaan worden.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Als je rijdt mag je helemaal geen alcohol gedronken hebben.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
De overheid moet praktijktesten doen om te controleren op discriminatie bij aanwervingen.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Transmigranten onderdak bieden moet strafbaar zijn.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ook na 2025 moeten we kerncentrales openhouden.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
De lonen mogen niet meer automatisch aan de prijsstijgingen worden aangepast (index).	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Vingerafdrukken van alle burgers moeten in een centrale databank worden bijgehouden.	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

3. “Wie”? Het profiel van de gebruikers van De Stemtest/Test électoral

De Stemtest kreeg veel aandacht in de media en ontving daardoor dus een groot aantal bezoekers. Sommige kiezers waren echter meer geneigd om de applicatie te gebruiken dan anderen. Verschillende onderzoeken over stemtesten in België en in het buitenland geven aan dat de populariteit zeer ongelijk verdeeld is over verschillende groepen kiezers. Hoewel stemtesten bedoeld

zijn om de politiek begrijpelijker te maken voor het grote publiek, trekt het voor het grootste deel burgers aan die meer geïnteresseerd zijn in de politiek (Fivaz en Nadig, 2010). De typische gebruiker van een stemtest heeft een profiel dat vergelijkbaar is met dat van een internetgebruiker: jonger, mannelijk, met een hoger dan gemiddeld opleidingsniveau en inkomen (Fivaz en Nadig, 2010; Ladner, Fivaz en Pianzola, 2012). Als gevolg daarvan zeggen sommigen dat stemtesten vooral “prediken tot de bekeerden” (Boogers en Voerman, 2003, p.22; Fivaz en Nadig, 2010, p.170) en daarmee hun doelwit missen. In het geval van De Stemtest 2019 is aan de respondenten van de EOS RepResent survey gevraagd of zij de stemtest al dan niet hebben gebruikt. Zo kunnen we de kiezers vergelijken met de gebruikers van de stemtest op basis van een reeks socio-demografische en politieke criteria (zie bijlage, tabel A.3).

We kunnen het profiel van de typische gebruiker nagaan op basis van de resultaten in tabel A.3 in de bijlagen. Wat de sociaal-demografische variabelen betreft, stellen we vast dat jonge kiezers tussen 18 en 34 jaar oververtegenwoordigd zijn onder de gebruikers. In beide regio’s zien we dat ook ouderen tussen 65 en 74 jaar de stemtest meer gebruiken. De gemiddelde leeftijd van de gebruikers (48,5 jaar) is aanzienlijk lager dan die van de niet-gebruikers (50,5 jaar) in beide regio’s (zie bijlage, tabel A.3). Dit verschil is echter klein. De resultaten van de logistische regressie (zie bijlage, tabel A.5) geven aan dat naarmate de leeftijd toeneemt, de kans op het gebruik van De Stemtest afneemt. We kunnen dus stellen dat de gebruikers van De Stemtest jonger zijn (hypothese 1a bevestigd).

We stellen vast dat de hooggeschoolde kiezers de grootste groep gebruikers vormen. Door een logistische regressie constateren we dat de kans dat een kiezer met een hoger diploma De Stemtest gebruikt 1,5 keer groter is dan die van gebruikers met een middelbare schooldiploma. We bevestigen dus dat gebruikers van De Stemtest hoger opgeleid zijn (hypothese 1b bevestigd). Wat het geslacht betreft: volgens de resultaten van de t-test maken Waalse mannen vaker gebruik van De Stemtest dan vrouwen. In Vlaanderen worden geen significante verschillen waargenomen tussen mannen en vrouwen. Toch verdwijnt het gendereffect in beide regio’s volledig wanneer de andere factoren worden meegenomen in de logistische regressie. Daarom kunnen we niet bevestigen dat mannen meer geneigd zijn dan vrouwen om De Stemtest te gebruiken (hypothese 1c verworpen).

Tot slot vergelijken we de politieke interesse van gebruikers en niet-gebruikers. Volgens de bestaande literatuur hebben gebruikers van stemtesten een grotere belangstelling voor politiek dan de gemiddelde kiezer.

Op een schaal van 0 (= geen belang) tot 10 (= zeer geïnteresseerd) hebben stemtestgebruikers inderdaad een grotere politieke interesse (6,45) dan nietgebruikers (5,12). Logistische regressieresultaten geven aan dat naarmate de politieke interesse toeneemt, de kans op het gebruik van een stemtest ook toeneemt. Kiezers die geïnteresseerd zijn in politiek zullen dus eerder gebruik maken van De Stemtest dan ongeïnteresseerde kiezers (hypothese 1d bevestigd).

Zoals hierboven vermeld, verwachten we dat de effecten van leeftijd, opleidingsniveau, geslacht en politieke interesse sterker zullen zijn in Wallonië dan in Vlaanderen, omdat stemtesten een recenter fenomeen zijn in dit gewest en De Stemtest dus mogelijks minder wijdverspreid was onder het grote publiek. Merkwaardig genoeg stellen we geen significant verschillen vast tussen Vlaanderen en Wallonië: de gebruikers in de twee gewesten hebben een gelijkaardig profiel wat betreft geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en politieke interesse, ondanks de verschillen in bekendheid van de tool in de twee gewesten (hypothese 1e verworpen).

Tot slot hebben we ook verschillende politieke houdingen onderzocht. Gebruikers van De Stemtest hebben een hogere mate van tevredenheid met de democratie dan de gemiddelde kiezer. Stemtestgebruikers hebben de laatste campagne ook intensiever gevolgd dan de rest van de kiezers. Deze trends zijn gelijkwaardig in Vlaanderen en Wallonië. Wat hun ideologische positionering op de links-rechtschaal betreft, blijkt uit beschrijvende statistieken dat Vlaamse en Waalse gebruikers weinig verschillen. In Vlaanderen plaatsen stemtestgebruikers zich aan de gematigde linker- of rechterzijde van het politieke spectrum en identificeren ze zich minder met extremen of een centrumpositie. In Wallonië is de trend echter iets anders. Waalse kiezers die zich identificeren met links of rechts, maken eerder gebruik van de Test électorale, net als degenen die zich identificeren met radicaal links. Onze logistische regressie laat zien dat de kans dat een kiezer aan de uiterste linkerzijde van het politieke spectrum de stemtest gebruikt 1,92 keer groter is dan die van een kiezer met een centrum ideologie. De kans dat een kiezer met gematigde linkse overtuigingen een stemtest gebruikt is ook 2,04 keer zo groot als die van een kiezer in het centrum; en de kans dat een kiezer die zich identificeert met gematigd rechts de Test électorale bezoekt is 1,81 keer zo groot als die van een kiezer in het centrum. Er is echter geen significant effect van een centrale of uiterst rechtse positionering op de waarschijnlijkheid van het gebruik van de stemtest.

4. “Waarom”? Een typologie van de gebruikers van De Stemtest

Zoals hierboven uitgelegd kunnen we drie categorieën gebruikers van De Stemtest onderscheiden, gebaseerd op de typologie van de stemtestgebruikers van Van de Pol en *al.* (2014). De drie groepen verschillen van elkaar op het vlak van hun van externe politieke zelfvertrouwen, politieke belangstelling en het tijdstip van hun stemkeuze (zie tabel 9.1 voor een overzicht). De resultaten van de clusteranalyse worden weergegeven in tabel A.1 in de bijlagen. Uit de hieronder besproken resultaten blijkt dat De Stemtest voor sommige kiezers wel degelijk een rol speelt in in hun stemkeuze, maar voor andere niet.

De gebruikers in de eerste groep worden gekenmerkt door een laag intern politiek zelfvertrouwen en politieke interesse. Deze gebruikers bepalen hun stemkeuze in de loop van de campagne. Deze groep komt eerder overeen met de twijfelaars in de typologie van van de Pol en *al.* (2014). Ze zijn niet echt geïnteresseerd in het volgen van politiek nieuws en hebben een laag niveau van extern politiek zelfvertrouwen, wat hun onzekerheid en scepsis over hun vermogen om invloed op het beleid uit te oefenen aantoont. Het is voor deze categorie gebruikers, die minder geïnteresseerd zijn in de politiek, dat De Stemtest het meest nuttig kan zijn om een beter geïnformeerde stemmingsbeslissing te nemen. Deze kiezers willen immers niet noodzakelijkerwijs veel tijd en moeite besteden aan de campagne of de verkiezingen. De Stemtest geeft daarom gedetailleerde en geaggregeerde informatie voor deze onzekere kiezers die de campagne niet op de voet volgen. Deze categorie van gebruikers is de kleinste van alle gebruikers van De Stemtest in Vlaanderen (11,1%) en de Test électorale in Wallonië (16,6%). Tabel A.7 in de bijlagen geeft een overzicht van de socio-demografische kenmerken van elk type gebruiker (leeftijd, opleiding en geslacht). Daarin merken we ook op dat vrouwen oververtegenwoordigd zijn onder de twijfelaars en onzekere groepen (67,7% in Vlaanderen, 68,6% in Wallonië). Deze onzekere kiezers zijn ook jonger en minder goed opgeleid dan de andere gebruikers.

Kiezers in de tweede groep worden gekenmerkt door een gemiddeld niveau van extern zelfvertrouwen, hebben een sterke interesse in de politiek en hebben hun stemkeuze al bepaald voor het begin van de campagne. Dit type gebruiker komt overeen met de “checkers” volgens de typologie van stemtestgebruikers. Checkers hebben geen stemtest nodig om hun stemkeuze te bepalen, ze gebruiken deze tool vooral als entertainment. Checkers vertegenwoordigen 41,7% van de Vlaamse gebruikers en 33,5% van de Waalse gebruikers. Het is interessant om op te merken dat de meeste checkers mannen zijn (78,2% in Vlaanderen, 63,1% in Wallonië). Ze zijn ook ouder dan de rest van de gebruikers in beide regio’s. Wat het opleidingsniveau betreft, zijn checkers

hoger opgeleid in Wallonië, terwijl ze in Vlaanderen op het vlak van onderwijs niet significant verschillen van de andere gebruikers.

De derde groep gebruikers wordt gekenmerkt door een gemiddeld niveau van extern politiek zelfvertrouwen en politieke interesse. Deze groep gebruikers bepaalden hun stemkeuze tijdens de verkiezingscampagne. Dit laatste type gebruiker is dus vergelijkbaar met het type “zoekers”. Zij verschillen vooral in termen van politieke interesse van checkers. Ze weten nog niet op wie ze moeten stemmen voordat de campagne begint. Ze zijn echter niet zo pessimistisch als de twijfelaars over hun vermogen om de politiek te beïnvloeden. Zo’n 47,2% van de Vlaamse gebruikers en 49,9% van de Waalse gebruikers zijn zoekers. Tot slot zijn de leden van deze groep vrij jong in vergelijking met de andere gebruikers.

Over het geheel genomen kunnen we dus niet zeggen dat de checkers de grootste groep onder de Belgische gebruikers zijn; dat zijn eerder de zoekers. Dit resultaat verschilt van het onderzoek van Van de Pol en *al.* (2014) en brengt ons ertoe om onze tweede hypothese te verwerpen: checkers zijn niet het dominante type van gebruikers van stemtesten in België (Hypothese 2 verworpen). Zeer geïnteresseerde kiezers blijven echter oververtegenwoordigd onder de gebruikers in vergelijking met de de gemiddelde Belgische kiezers (zie tabel 9.3).

5. De impact van De Stemtest op politieke kennis

Zoals hierboven vermeld, verwachten we dat De Stemtest een positief effect zal hebben op de politieke kennis van de gebruikers. Stemtesten vormen een integraal onderdeel van de verkiezingscampagnes, waarbij de burgers leren over de beleidsvoorstellen van politieke partijen. De ontwerpers van stemtesten beweren dat ze de burgers helpen om ze te wijzen op de belangrijkste kwesties van een verkiezing. Is dit ook het geval in Vlaanderen en Wallonië?

Laten we eerst eens kijken naar wat beschrijvende statistieken. Na uitsluiting van respondenten voor wie waarden ontbreken voor leeftijd, geslacht, opleiding, politieke interesse, links-rechts positionering, politieke participatie, campagne-intensiteit of het gebruik van de federale stemtest, behouden we 1470 Vlaamse en 871 Waalse respondenten. Onder hen maakten 555 Vlamingen en 244 Walen gebruik van de stemtest die voor de federale verkiezingen werd ontwikkeld. Zoals hierboven is uitgelegd, hadden de respondenten twee opties om een partij op elk onderwerp te positioneren: ofwel konden ze het vakje aankruisen, wat betekent dat ze dachten dat de partij het eens was met het overeenkomstige voorstel, ofwel konden ze het vakje leeglaten, wat betekent dat ze dachten dat de partij het er niet mee eens was of dat ze simpelweg

het standpunt van de partij niet kenden. In totaal zouden Vlaamse en Waalse respondenten respectievelijk 30 en 44 partijposities moeten aanduiden (“de partij gaat akkoord met de stelling”).

Gemiddeld duidden Vlaamse respondenten 35,87% van deze 30 partijposities correct aan. De Waalse respondenten duidden 31,96% van de 44 partijposities correct aan. Deze cijfers lijken te wijzen op een laag niveau van kennis van de kiezers over het partijsysteem. In onze analyses geven we respondenten een half punt wanneer ze terecht een vakje leeglaten, om geen informatie te verliezen. Aan de hand van onze twee maten van politieke kennis (één voor Vlaanderen en één voor Wallonië) stellen we vast dat de gemiddelde partijsysteemexpertise van de kiezers in Vlaanderen 27,70 (tegenover een maximum van 43) en in Wallonië 33,03 bedraagt (tegenover een maximum van 68,5). Deze maten moeten echter niet met elkaar worden vergeleken. Enerzijds verschillen de partijen in Vlaanderen en Wallonië, anderzijds worden de maten geconstrueerd op basis van verschillende beleidsvoorstellen, aangezien de federale stemtesten in Vlaanderen en Wallonië lichtjes verschillen. Onze interesse ligt in het mogelijke effect van het gebruik van een stemtest op de partijsysteemexpertise: bevordert het gebruik van De Stemtest kiezers hun kennis van de partijstandpunten?

Twee t-tests suggereren dat gebruik van De Stemtest een significant positief effect heeft gehad op de politieke kennis in Vlaanderen en Wallonië. In Vlaanderen scoorden de respondenten die geen gebruik maakten van de federale stemtest gemiddeld 26,53 voor partijsysteemexpertise, terwijl de gebruikers 29,63 scoorden. Respondenten in Wallonië die gebruik maakten van de Test électorale behaalden een gemiddelde score van 35,15 voor partijsysteemexpertise, terwijl niet-gebruikers een score van 32,21 behaalden.

Om deze eerste resultaten te bevestigen hebben we twee multivariate analyses uitgevoerd met regressiemodellen waarin we controleren op variabelen die een invloed uitoefenen op het kennisniveau van het partijsysteem (zie tabel A.8 in de bijlage). Deze analyse geeft aan dat het gebruik van het federale stemtest zowel in Vlaanderen als in Wallonië een significante impact heeft ($p < 0,001$) op de partijsysteemexpertise. Zo scoort een Waalse kiezer die de federale stemtest gebruikt 1,82 punten hoger op de politieke kennismaat dan een niet-gebruiker (*ceteris paribus*). Ook scoort een Vlaamse stemtestgebruiker 2,34 punten hoger dan een niet-gebruiker. We kunnen dus bevestigen dat het gebruik van de stemtest een positief effect heeft op kiezers hun kennis van het partijsysteem (hypothese 3 bevestigd). We moeten er echter wel op wijzen dat deze effecten beperkt zijn.

Als we naar de andere factoren kijken, zijn er zowel overeenkomsten als verschillen tussen de twee regio's. Zowel in Vlaanderen als in Wallonië hebben leeftijd, geslacht en politieke interesse een positieve invloed op de expertise van het partijsysteem. Aan de andere kant lijkt politieke participatie geen significante invloed te hebben op een kiezer zijn kennis van het partijsysteem. Wat de verschillen betreft, stellen we vast dat de positie van de respondent op de links-rechts schaal een belangrijke rol speelt in Vlaanderen – waar meer extreme kiezers beter vertrouwd zijn met het partijsysteem – maar niet in Wallonië. Bovendien doet de intensiteit waarmee een kiezer de campagne heeft gevolgd er in Vlaanderen niet toe, maar in Wallonië wel: hoe intensiever een Waalse kiezer de campagne volgt, hoe beter hij of zij geïnformeerd is. Het meest opvallende verschil is misschien wel de afwezigheid van een significante impact van het opleidingsniveau in Vlaanderen, terwijl de resultaten in Wallonië meer in lijn zijn met onze verwachtingen: hoger opgeleide burgers hebben een betere kennis van de partijstandpunten.

6. Discussie en conclusie

De algemene doelstelling van dit hoofdstuk was het analyseren van de impact van De Stemtest tijdens de federale, gewestelijke en Europese verkiezingen van mei 2019 in België. De relatieve nieuwigheid in Wallonië en de meer gevestigde traditie van dit soort instrumenten in Vlaanderen bieden immers de mogelijkheid om het gebruik en het effect van stemtesten op twee bevolkingsgroepen te vergelijken, in verschillende partijsystemen. Op basis van de gegevens van een online enquête, ontworpen door de onderzoekers van het EOS RepResent project, hebben we drie vragen gesteld. De eerste twee vragen hebben betrekking op het gebruik van De Stemtest: Wie zijn de gebruikers en waarom gebruiken ze die? De derde vraag heeft betrekking op de impact van de De Stemtest: leren gebruikers daadwerkelijk meer over de beleidsstandpunten van partijen dan niet-gebruikers?

De meeste van onze bevindingen komen overeen met die van eerder onderzoek over stemtesten in België en elders. Vergeleken met niet-gebruikers vinden we dat gebruikers jonger (H1a), hoger opgeleid (H1b) en meer geïnteresseerd zijn in politiek (H1d). We vinden echter geen genderverschillen in het gebruik van De Stemtest (H1c): zowel vrouwen als mannen maken gebruik van de stemtesten die in België beschikbaar zijn. Bovendien verwachtten we, door de nieuwigheid van de tool, een sterker effect van deze vier variabelen op Waalse gebruikers in vergelijking met de Vlaamse gebruikers (H1e). In tegenstelling tot onze verwachtingen hebben we een dergelijk effect niet gevonden. Vlaamse en Waalse stemtestgebruikers hebben een gelijkaardig pro-

fiel, hoewel de Vlaamse De Stemtest 11 jaar eerder gelanceerd werd dan de Franstalige tegenhanger Test électoral.

Ten tweede verwachtten we op basis van het werk van Van de Pol en *al.* (2014) dat de meerderheid van de gebruikers “checkers” zouden zijn, dit wil zeggen, gebruikers die al zeker zijn van hun stemkeuze voordat ze een stemtest gebruiken en die het vooral als entertainmentmiddel gebruiken. We konden dit echter niet bevestigen voor de Belgische gebruikers van De Stemtest. Het lijkt er eerder op dat “zoekers” de talrijkste groep zijn in vergelijking met “twijfelaars” en “checkers”, zowel in Vlaanderen als in Wallonië. Tot slot hebben we een inschatting gemaakt van de impact van het gebruik van De Stemtest op kiezers hun kennis van de partijstandpunten, ook wel bekend als partijsysteemexpertise.

Zowel in Vlaanderen als in Wallonië vonden we aanwijzingen voor een kleine maar positieve impact van het gebruik van De Stemtest op kiezers hun partijsysteemexpertise. Zo tonen we aan dat De Stemtest en de Test électoral in België inderdaad voldoen aan wat de ontwerpers van stemtesten willen bereiken: de burgers informeren over de politieke standpunten van de partijen.

Onze analyses hebben echter enkele beperkingen. Ons eerste punt betreft onze steekproef. We vertrouwen op online enquêtes. Hierdoor wordt het aandeel van de gebruikers van De Stemtest onder de Belgische kiezers waarschijnlijk overschat, met name omdat internetgebruikers en stemtestgebruikers vergelijkbare profielen hebben. De Stemtest leverde 985.652 “stemadviezen” op. 29% van de respondenten in onze steekproef van Waalse kiezers gaf echter aan gebruik te hebben gemaakt van ten minste één van de beschikbare stemtesten. Bovendien gebruikte tweederde van de gebruikers in onze steekproef meer dan één stemtest. In vergelijking met de algemene populatie van Waalse kiezers overschat onze steekproef dus waarschijnlijk het aantal stemtestgebruikers.

Bovendien moet eraan worden herinnerd dat De Stemtest ook voor niet-kiezers, en voor alle gebruikers in België en in het buitenland, online vrij toegankelijk was. Ten tweede zijn we ons bewust van de mogelijkheid van een endogeniteitsprobleem in onze analyse van het effect op politieke kennis. Daarom is verder onderzoek nodig naar de invloed van het gebruik van de stemtest op de kennis van partijstandpunten. Een laatste opmerking betreft de typologie van de gebruikers van het onderzoek van Van de Pol en *al.* (2014) die de motivatie voor het gebruik van stemtesten bestuderen. Hoewel we gegevens hebben over de politieke interesse van de respondenten, hun stemvoorkeuren en hun politieke zelfvertrouwen, hebben we geen vraag die rechtstreeks polst naar de reden voor hun bezoek aan de website van De Stemtest (vermaak, eenvoudige informatie, hulp bij stembeslissingen...).

Ondanks deze beperkingen geven onze resultaten interessante inzichten in het profiel en de motivatie van de gebruikers, maar ook in de impact van de tool op het kennisniveau van het partijsysteem. Verder onderzoek dat gedetailleerd kijkt naar de impact van stemtesten op politieke kennis, maar ook naar het profiel en de motivatie van de gebruikers is nodig.

Hoofdstuk 10

De Europese verkiezingen van 2019 in België

Eindelijk eersterangsverkiezingen?

Cal Le Gall
Virginie Van Ingelgom
Ramon Van der Does

Tegen de achtergrond van zo'n 200 miljoen kiezers in de 28 lidstaten van de Europese Unie (EU) gingen op 26 mei 2019 de Belgische kiezers naar de stembus om hun 21 vertegenwoordigers te kiezen voor het Europees Parlement voor de komende vijf jaar. Het ging om de negende verkiezing van het Europees Parlement. Ondanks dat de EU meer bevoegdheden heeft gekregen en verscheidene “crises” heeft doorgemaakt, hebben de Europese verkiezingen vanaf de eerste directe verkiezing van het parlement in 1979 tot die in 2014 altijd een “tweederangs” karakter gekend (Reif en Schmitt, 1980; Reif, 1984; Schmitt, 2005; Hix en Marsh 2007, 2011; Belot en Van Ingelgom, 2015, Sauger, 2015; Schmitt en Teperoglou, 2015; Schmitt en Toygür, 2016). In 2014 was de opkomst historisch laag – tot 13,04% in Slowakije – en behaalden protestpartijen nieuwe records – 24,86% voor het Front National in Frankrijk (Sauger, 2015). De Europese verkiezingen in dat jaar waren het slachtoffer van korte campagnes, een nadruk op nationale kwesties en nalatigheid van traditionele partijen en politici. De verkiezingen hadden het zodoende in 2014 nog lastig om door te gaan als “eersterangs” verkiezingen.

Sinds de verkiezingen in 2014 lijkt er veel te zijn veranderd in Europa. Denk aan de discussies rondom Brexit maar ook aan de opeenvolgende “crises” die het Europese continent al enkele jaren plagen, met name de migratiecrisis. 2019 was eveneens het jaar waarin de tweede verkiezing heeft plaatsgevonden sinds het Verdrag van Lissabon in werking is getreden, wat het systeem van Spitzenkandidaten (“leidende kandidaten”) heeft ingesteld. Deze procedure voorziet erin dat de kandidaat van de partij die de meeste stemmen behaalt bij de Europese verkiezingen, wordt verkozen tot voorzitter van de Europese Commissie na goedkeuring van de Europese Raad. Dit heeft als doel de

Europese verkiezingen belangrijker te maken in de ogen van de Europese burgers die met hun stem ook de voorzitter van de Commissie benoemen. Europese kwesties lijken zodoende belangrijker te worden in het publieke debat, wat wellicht – op zijn minst gedeeltelijk – het tweederangs karakter van de verkiezingen terugdringt.

In België leidden de verkiezingen in mei 2019 tot twee belangrijke resultaten. Allereerst was het officiële opkomstpercentage 88,5% vergeleken met 89,6% in 2014 (een afname van 1,1% in vijf jaar). Het was bovendien het laagste opkomstpercentage ooit geregistreerd in België voor een Europese verkiezing (Kelbel, 2019: 17). Deze ontwikkeling onderscheidt zich van de opkomst bij de federale verkiezingen waarbij het percentage de laatste vijf jaar juist 0,5 punten is gestegen (Dandoy en *al.*, 2015). Het staat ook haaks op de toename in electorale opkomst bij Europese verkiezingen in het overgrote deel van de andere lidstaten. Daarnaast gingen in de Nederlandse en Franse kiescolleges alleen Ecolo (+8,2%), Groen (+1,8%), PTB (+9,1%) en VB (+4,5%) erop vooruit. De traditionele partijen en/of de partijen die deel uitmaakten van de federale regering of een regionale regering leidden verliezen: PS (-2,6%), MR (-7,8%), CDH (-2,5%), N-VA (-4,3%), Open VLD (-4,4%), CD&V (-5,5%) en SP.A (-3%) (Kelbel, 2019: 18). Deze resultaten lijken aan te geven dat in 2019 de Europese verkiezingen in België nog steeds tweederangs waren, aangezien het opkomstpercentage verder terugliep en oppositiepartijen winsten boekten – twee klassieke resultaten die geassocieerd worden met het tweederangsmodel. Desalniettemin gingen pro-Europese partijen zoals Ecolo, Groen en Open VLD er ook op vooruit (zie introductie). Dit plaatst vraagtekens bij het tweederangsmodel dat stelt dat Europese kwesties geen rol spelen in Europese verkiezingen en geen effect hebben op de uitslag. Dus hoe kunnen we deze verkiezingen nu bestempelen? Hoe kunnen we deze uitslag duiden in een context van groeiende politisering van Europese kwesties? Zijn de Europese verkiezingen van 2019 in België wederom tweederangsverkiezingen geweest?

Dit hoofdstuk probeert deze vraag te beantwoorden en de hypothese te testen dat het tweederangsmodel (gedeeltelijk) moet worden herzien. We proberen te begrijpen of het bij de Europese verkiezingen daadwerkelijk ging om een “Europese” keuze aan de hand van data verzameld tijdens de Europese verkiezingen van 2019 in België. Het hoofdstuk richt zich specifiek op het uitsplitsen van de verschillende verbanden tussen attitudes, electorale participatie en stemkeuzes. We richten ons op twee specifieke dimensies: de perceptie dat de EU meer verantwoordelijkheden heeft gekregen en het idee van een mogelijk uiteenvallen van de EU in navolging op Brexit. Om de electorale ontwikkelingen in 2019 te begrijpen en in lijn met onderzoek naar

tweederangsverkiezingen, zullen twee aspecten centraal staan in onze analyses: electorale participatie en stemmen voor challenger partijen.

1. De Europese verkiezingen van 2019 in België: nog altijd tweederangsverkiezingen?

Binnen de wetenschappelijke literatuur worden Europese verkiezingen voornamelijk bestudeerd aan de hand van het zogezegde tweederandsmodel. In deze paragraaf beschrijven we dit model om onze hypotheses op te baseren. We proberen hierbij vast te stellen of en hoe de Europese verkiezingen van 2019 in België afwijken van het tweederangsmodel, wat de laatste jaren steeds vaker in twijfel is getrokken (Schmitt, 2005; Corbett, 2014).

1.1. Het tweederangsmodel en de Europese verkiezingen

Het houden van verkiezingen voor het Europees Parlement werd goedgekeurd tijdens de top van Parijs in december 1974. Voorstanders van verdere Europese integratie zagen het als een manier om van de Europese Gemeenschap een waar democratisch politiek systeem te maken. Sommigen verwachtten onder andere dat de verkiezingen het debat aan zouden wakkeren rondom Europese kwesties. De eerste verkiezingen voor het Europees Parlement waren wat dat betreft een deceptie. Zoals menig commentator het toentertijd samenvatte: “Tijdens een verkiezing die werd gedramatiseerd maar waar niet de keuze voor een ‘nieuw type samenleving’ van afhing, hebben de spelletjes van de politieke klasse [de kiezer] niet weten te verleiden en de Europese zaak heeft [burgers] onverschillig gelaten” (Bibes en *al.*, 1979, p.1050).

Sinds 1979 is deze onverschilligheid jegens de Europese verkiezingen theoretisch gedeut: de Europese verkiezingen zijn tweederangsverkiezingen (Reif en Schmitt, 1980; Reif, 1984; Reif en *al.*, 1997; Marsh, 1998). De theorie van tweederangsverkiezingen in het geval van de Europese verkiezingen is gebaseerd op twee belangrijk empirische bevindingen (Reif en Schmitt, 1980; Reif en *al.*, 1997; Marsh, 1998; Hix en Marsh, 2011). De eerste bevinding is dat electorale participatie lager ligt bij de Europese dan bij de nationale verkiezingen. De tweede is dat regeringspartijen stemmen verliezen tijdens Europese verkiezingen ten opzichte van de voorgaande nationale verkiezingen. Deze laatste constatering verklaart ook veelal waarom voornamelijk partijen aan de uiteinden van het politieke spectrum juist winsten boeken.

1.2. Perceptie van EU-bevoegdheden, electorale participatie en electorale voorkeuren

Het tweederangs model stelt allereerst dat de lage opkomst bij Europese verkiezingen het resultaat is van het gebrek aan autoriteit van de EU in het algemeen en van het Europees Parlement in bijzonder. Reif (1984) merkt daarbij op dat burgers zich minder interesseren in de Europese verkiezingen omdat “er minder op het spel staat” dan bij eersterangsverkiezingen (i.e. nationale verkiezingen). Een essentieel aspect om de lage opkomst bij de Europese verkiezingen te verklaren is de verwaarloosbare impact die de verkiezingen hebben op politieke beslissingen. De EU heeft weinig andere exclusieve bevoegdheden dan de gemeenschappelijke markt en beïnvloedt zodoende slechts op een indirecte manier het grote aantal politieke beslissingen dat genomen wordt op nationaal niveau (Cini en *al.*, 2012). Bovendien deelt het Europees Parlement zijn besluitvormingsmacht met de Raad van de Europese Unie en het initiatiefrecht wat Europese wetgeving betreft, ligt bij de Europese Commissie. In het kort heeft het Europees Parlement weinig macht vergeleken met de nationale parlementen.

Onderzoek naar electorale participatie heeft al voor langere tijd laten zien dat de geneigdheid om te gaan stemmen deels afhangt van wat het oplevert (Downs, 1957). Dergelijke rationele keuze theorieën stellen dat kiezers de kosten en baten die zij met hun stem associëren afwegen wanneer zij besluiten hun stem uit te brengen bij verkiezingen. Wanneer de baten van het uitbrengen van hun stem opwegen tegen de kosten, zijn kiezers eerder geneigd te gaan stemmen. Binnen deze theorie zouden de baten die samenhangen met een stem tijdens de Europese verkiezingen in grote mate moeten afhangen van de verantwoordelijkheid die wordt toebedeeld aan de EU. We formuleren daarom de volgende hypothese:

H1: hoe meer een burger denkt dat de EU invloed heeft op haar/zijn dagelijks leven, des te waarschijnlijker is het dat zij/hij zal gaan stemmen bij de Europese verkiezingen.

Het idee dat de Europese verkiezingen minder belangrijk zijn, zorgt er bovendien voor dat mensen minder tactisch of strategisch stemmen. Stemmen heeft niet in de eerste plaats als doel de partij te kiezen die de kiezer het meeste op zal leveren. Kiezers kunnen daarom een oprechte stem uitbrengen op hun favoriete partij, zelfs als die klein is en dus weinig kans heeft om te regeren. Ze kunnen ook hun stem gebruiken om hun ongenoegen te laten horen. Dat leidt ertoe dat ze tegen partijen stemmen die op nationaal niveau in de regering zitten als blijk van protest (Oppenhuis en *al.*, 1996).

Daarnaast stelt het tweederangsmodel dat kiezers hun stem vooral baseren op wat er in de nationale politiek gebeurt en niet zozeer op wat er speelt op

Europees niveau. Dat zien we terug in verkiezingscampagnes tijdens welke er weinig wordt verwezen naar wat er zich daadwerkelijk afspeelt binnen het Europees Parlement. Tot slot is het Europees Parlement niet de enige instantie die beslissingen neemt binnen de EU. De Europese Commissie heeft immers een monopolie op het initiatiefrecht, terwijl de Raad van de Europese Unie gedeeld wetgever is met het parlement. Binnen het Europese politieke systeem hebben nationale overheden zodoende evenveel macht als de Europarlementariërs. Samengevat staat het nationaal niveau nog altijd centraal bij de beslissingen die worden genomen op Europees niveau. Om die reden formuleren we de volgende hypothese:

H2: hoe minder een burger denkt dat de EU invloed heeft op haar/zijn dagelijks leven, des te waarschijnlijker is het dat zij/hij zal gaan stemmen bij de Europese verkiezingen.

1.3. Europese attitudes, electorale opkomst en electorale voorkeuren

Op basis van de constatering dat de EU slechts beperkte autoriteit heeft over beslissingen die worden genomen, hebben Wilde en Zürn (2012) de hypothese geformuleerd dat het gebrek aan bevoegdheden als gevolg zou hebben dat Europese kwesties minder gepolitiseerd zijn in het publiek debat. Men weet inderdaad weinig over de Europese verkiezingen (Bréchon en al., 1995) en ze krijgen weinig media-aandacht (De Vreese en al., 2006). In elk nationaal politiek systeem nemen nationale partijen het tegen elkaar op (Schmitt 2005; Schmitt en Van der Eijk, 2003, 2007; Hix en Marsh, 2011). Zeker de belangrijkste partijen hebben er geen enkel belang bij om elkaar uit te dagen op Europese kwesties aangezien ze allemaal voor een verdere Europese integratie zijn (Taggart, 1998). Vandaar dat vanaf eind jaren zeventig tot de jaren 2000 zowel voor partijen als voor kiezers Europese integratie zelden een rol heeft gespeeld bij de Europese verkiezingen (Hooghe en Marks, 2009).

In deze context van zwakke politisering van de EU hebben verscheidene auteurs opgeworpen dat wat ertoe doet de attitudes zijn van de Europese burgers zelf. Zij die enthousiast zijn over Europese integratie gaan stemmen, terwijl zij die ontevreden zijn over Europese integratie daar eerder van afzien (Blondel en al., 1997; Blumler en Fox, 1982; Schmitt en van der Eijk, 2007). Op dezelfde manier is het opkomstpercentage op geaggregeerd niveau het hoogst onder landen die het meeste gemeenschapsgeld ontvangen en waar de steun voor Europese integratie het sterkst is (Mattila, 2003; Stockemer, 2011, 2012). Ketmen-Cin (2017) geeft bovendien aan dat zij die onverschillig zijn over Europese integratie eerder geneigd zijn niet te stemmen. Deze eerste nuancering in de literatuur stelt ons dus in staat om de verbinding te leggen tus-

sen de attitudes van burgers tegenover Europese integratie en hun neiging om hun stem uit te brengen bij de Europese verkiezingen. We kunnen dus de volgende hypothese formuleren die centraal staat in het tweederangsmodel:

H3: hoe meer een burger de EU als iets goeds ziet, des te eerder zij/hij zal gaan stemmen bij Europese verkiezingen. Hoe onverschilliger zij/hij is of hoe meer zij/hij Europese integratie als iets slechts ziet, des te eerder zij/hij niet zal gaan stemmen.

Naast de vraag over opkomst wordt in ander werk de nadruk gelegd op de rol die attitudes tegenover Europese integratie spelen voor electorale voorkeuren. Het feit dat partijen die het meest verdeeld zijn (en daarmee onduidelijk) over Europese kwesties (d.w.z. traditionele partijen) altijd minder goed scoren bij de Europese verkiezingen dan bij andere verkiezingen, wordt aangehaald als bewijs dat burgers voor hun stem bij de Europese verkiezingen Europese kwesties in acht nemen (Ferrara en Weishaupt, 2004). Op individueel niveau heeft Michael Marsh (2007) laten zien dat kiezers die denken dat Europese integratie te snel gaat, minder geneigd zijn op regeringspartijen te stemmen bij de Europese verkiezingen. Simon Hix en Michael Marsh (2007) hebben eveneens aangetoond dat nieuwe partijen beter presenteren bij Europese verkiezingen, zoals we zouden verwachten op basis van het tweederangsmodel. Dat dit vooral het geval is voor kiezers die duidelijk eurosceptisch zijn, laat zien dat Europese kwesties een invloed hebben op electorale keuzes. Dit belang van attitudes aangaande de EU voor electorale keuzes is nog evidentier als we kijken naar partijen die van Europese integratie hun speerpunt maken, of zelfs uitsluitend daarop focussen. Een goed voorbeeld zijn de twee Deense partijen Juni-Beweging en Volksbeweging tegen de EU die alleen meededen aan de verkiezingen van 1979 en 25% van de stemmen wisten te behalen (Worre, 1996). Onderzoek naar de UK Independence Party (UKIP) onderstreept eveneens de essentiële rol van Europese kwesties bij het stemmen voor die partij (Ford en *al.*, 2012). Gebaseerd op deze observaties formuleren we de volgende hypothese:

H4: hoe meer burgers eurosceptisch (eurofiel) zijn, des te eerder zij zullen stemmen voor een eurosceptische (eurofiel) partij.

Ondanks de algemene kenmerken van de Europese verkiezingen hebben auteurs sinds de jaren negentig beargumenteerd dat het tweederangsmodel gedeeltelijk in twijfel moet worden getrokken wat de Europese verkiezingen betreft (Schmitt, 2005; Corbett, 2014). Centraal staat bij deze gedeeltelijke heroverweging van het model de rol van attitudes tegenover Europese integratie.

Hoewel de Europese verkiezingen nog altijd gedeeltelijk tweederangsverkiezingen zijn, zijn ze bovendien steeds meer een moment waarop kiezers een echte Europese keuze maken, ofwel vanwege steun voor verdere integratie ofwel vanwege kritiek op de EU (Hobolt en Spoon, 2012; Stockemer, 2012). Wat zien we hiervan terug bij de Europese verkiezingen in België in 2019?

2. De Europese verkiezingen van 2019: echt zo anders?

In navolging op deze studies stellen we de vraag welke rol houdingen ten opzichte van de EU en het integratieproces spelen voor het stemmen bij de Europese verkiezingen aan de hand van data over de Europese verkiezingen van 2019 in België. In vergelijking met andere verkiezingen zouden deze veel meer een moment hebben moeten zijn om middels stemmen een keuze te maken over Europese integratie. Dat heeft meerdere redenen. Allereerst was de zichtbaarheid van de EU in de lidstaten hoog. De EU heeft er belangrijke bevoegdheden bij gekregen sinds het Verdrag van Lissabon in werking is getreden (Hix en Høyland, 2013). Studies hebben daarnaast laten zien dat de economische crisis een empowerment van de EU teweeg heeft gebracht op economisch gebied (Schimmelfennig, 2014). Tien jaar na het begin van de economische crisis zou de EU grotendeels de verantwoordelijke kunnen lijken voor economische problemen en in het bijzonder voor het onvermogen van staten om een economisch herstel te bewerkstelligen.

Daarnaast kunnen we veronderstellen dat Europese kwesties zijn gepolitiiseerd. In de eerste plaats hebben de recente economische en migratie “crises” de EU centraal gesteld in de media (Hooghe en Marks, 2018; de Wilde, 2019). Daarbij komt dat de verkiezingen van 2019 de tweede Europese verkiezingen waren sinds de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon wat het systeem van Spitzenkandidaten inleidde – een systeem met als doel de Europese verkiezingen belangrijker te maken door de Europese verkiezingen te verbinden aan de keuze voor de voorzitter van de Europese Commissie. Last but not least heeft Brexit sinds 2016 de zichtbaarheid van de EU vergroot (de Vries, 2018).

De Europese verkiezingen van 2019 speelden zich dus af in een Europese context die werd gekarakteriseerd door twee aspecten: (1) een groeiende politisering van Europese kwesties – met name door de openvolging van economische, financiële en migratie “crises” – wat de vraag over de verant. Centraal staat bij deze gedeeltelijke heroverweging van het model de rol van attitudes tegenover Europese integratie. woordelijkheid van de EU heeft opgeworpen en (2) de discussies rondom Brexit die een proces van het uiteenvallen van de EU ter sprake hebben gebracht en die daarmee het ervaren belang van de

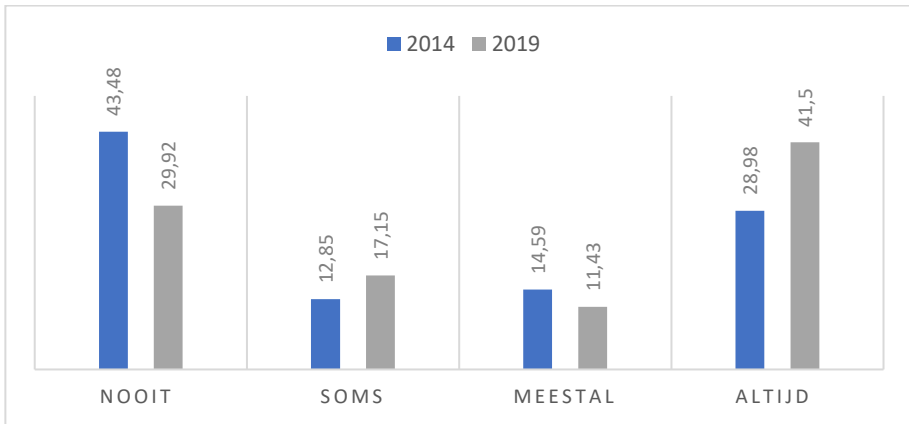
Europese verkiezingen hebben versterkt. Deze twee aspecten samen nodigen dus uit tot een heroverweging van het tweederangsmodel toegepast op de Europese verkiezingen.

3. Data en variabelen

Dit hoofdstuk stelt een klassieke vraag over het belang van het proces van Europese integratie voor burgers – een vraag die al veel is behandeld in de literatuur, zoals we zojuist hebben aangetoond. Het innovatieve aan onze bijdrage zijn echter de originele variabelen die we gebruiken om het belang dat Belgische burgers hechten aan het proces van Europese integratie te meten. In deze paragraaf presenteren we de variabelen die we gebruiken voor onze analyses. Aangezien deze vragen ook gesteld zijn in de PartiRep enquête van 2014, presenteren we ook de ontwikkelingen over de laatste vijf jaar.

Allereerst meten we de mate van verantwoordelijkheid die burgers toeschrijven aan de EU en of het uiteenvallen van de EU wel of niet een rol speelt in hun keuze (niet) te gaan stemmen. De EOS RepResent enquête bevat een vraag over het uitbrengen van een stem bij de Europese verkiezingen als stemmen niet verplicht zou zijn. De wettelijke stemplicht in België beïnvloedt in grote mate de vraag over electorale participatie. We kunnen deze daarom uitsluitend stellen op een hypothetische manier. We gebruiken zodoende een ongebruikelijke afhankelijke variabele om electorale participatie te meten (Smets en Van Ham, 2013): “Als stemmen niet meer verplicht was in België, zou u dan nog gaan stemmen voor elk van de volgende soorten verkiezingen?”, gecodeerd als (1) altijd, (2) meestal, (3) soms, (4) nooit.

Figuur 10.1. Opkomst bij Europese verkiezingen als er geen stemplicht zou zijn, 2014 et 2019

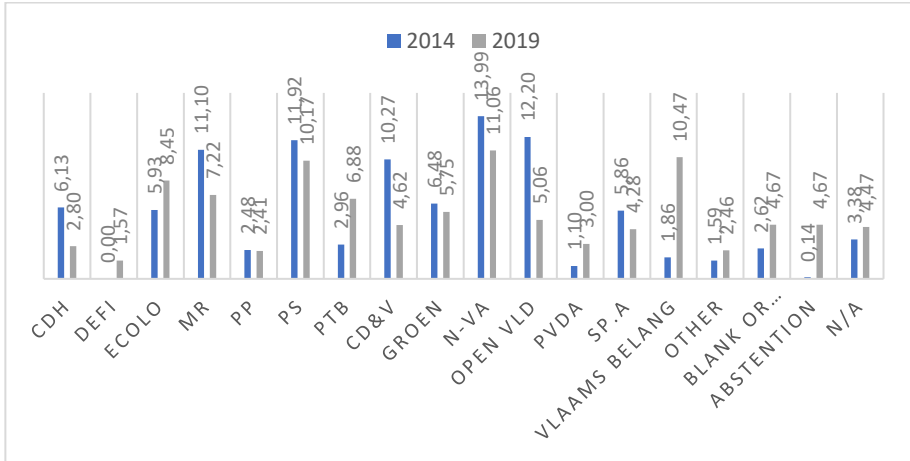

Bronnen: *PartiRep*, 2014; *EOS RepResent* 2019.

Figuur 10.1 geeft de ontwikkelingen weer van de hypothetische opkomst bij de Europese verkiezingen van 2014 en 2019. De meest belangrijke ontwikkeling is de groei in het aantal Belgische respondenten dat verklaart dat zij zouden gaan stemmen als er geen stemplicht meer zou zijn voor de Europese verkiezingen. Dit percentage stijgt van 28,98% in 2014 tot 41,0% in 2019, terwijl de proportie Belgische respondenten die verklaart dat zij nooit meer zouden gaan stemmen afneemt van 43,48% naar 29,92% tijdens dezelfde periode van vijf jaar. Deze ontwikkeling komt overeen met de hypothese dat de Europese verkiezingen niet geheel meer tweederangsverkiezingen zouden zijn.

Vervolgens gaat het ook om het electorale gedrag van kiezers, oftewel de stem die zij zeggen te hebben uitgebracht op een politieke partij. Deze vraag stellen we als volgt: “En op welke partij stemde u voor het Europees parlement bij de afgelopen Europese verkiezingen van 26 mei 2019?” (gevolgd door een lijst van alle partijen die deelnamen aan de Europese verkiezingen).

Figuur 10.2. Gerapporteerde stemmen bij Europese verkiezingen, 2014 et 2019

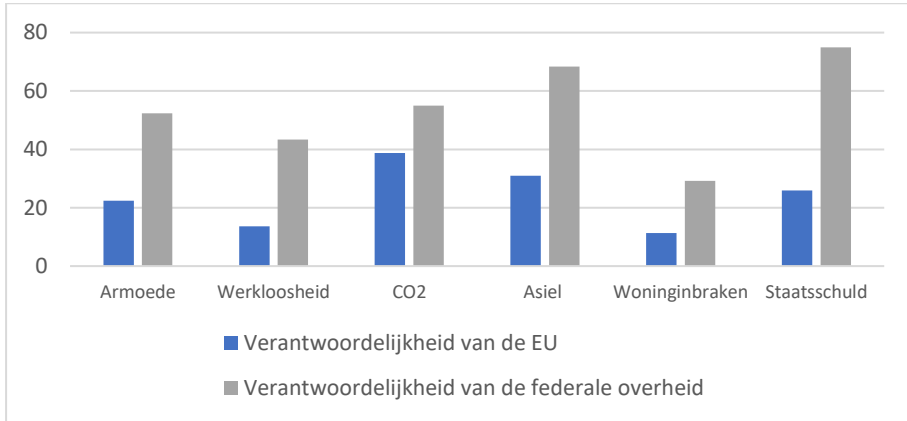
Bronnen: *PartiRep*, 2014; *EOS RepResent* 2019.

Figuur 10.2 bevestigt grotendeels het tweederangsmodel. Allereerst is zowel de (zelf-gerapporteerde) electorale participatie als het aantal blanco stemmen toegenomen tussen 2014 en 2019. Daarnaast presteerden regeringspartijen niet even goed als challenger partijen tijdens deze verkiezingen. Net zoals we terugzien in de officiële resultaten, is het percentage gerapporteerde stemmen tussen 2014 en 2019 alleen toegenomen voor Ecolo, de PTB en het Vlaams Belang. Alle federale regeringspartijen onder Charles Michel hebben te kampen met een verlies aan gerapporteerde kiezers sinds de verkiezingen in 2014. Zo liep in 2019 het aandeel gerapporteerde stemmen systematisch terug onder de vier coalitiepartijen op federaal niveau (MR, N-VA, Open VLD en CD&V).

Om vervolgens het tweederangsmodel te testen en de houdingen van Belgische burgers ten opzichte van Europese integratie te meten, bevat de EOS RepResent enquête twee variabelen die zullen worden gebruikt als verklarende variabelen. De eerste gaat over de verantwoordelijkheid van verschillende overheidsniveaus voor een aantal publieke problemen; de tweede vraagt expliciet naar het gevoel van burgers bij een mogelijk uiteenvallen van de EU. De vraag over verantwoordelijkheid is als volgt: “Welke overheden zijn volgens u verantwoordelijk voor het stijgen of dalen van die zes maatschappelijke problemen? Aantal mensen dat in armoede leeft; werkloosheidsgraad; uitstoot van CO2 in België; aantal goedgekeurde asielaanvragen in België; aantal woninginbraken; Belgische staatsschuld” De antwoorden zijn gecodeerd als twee

items: 0) andere overheden 1) de EU & 0) andere overheden; 1) de federale overheid.

Figuur 10.3. Toeschrijven van verantwoordelijkheid voor maatschappelijke problemen, 2019

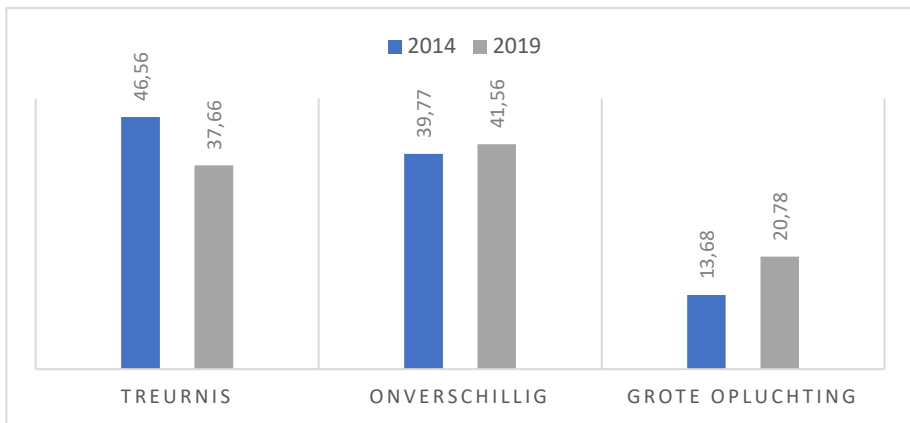
Bron: EOS RepResent 2019.

Figuur 10.3 presenteert de resultaten voor deze vraag en maakt een onderscheid tussen de verantwoordelijkheid die wordt toebedeeld aan de federale overheid en de EU. Twee dingen kunnen we hier al uit opmaken. Allereerst kennen de ondervraagde Belgische kiezers systematisch meer politieke verantwoordelijkheid toe aan de federale overheid dan aan de EU met betrekking tot de zes maatschappelijke problemen. Het tweede opmerkelijke punt is dat desalniettemin meer dan een kwart van de ondervraagden voor drie problemen de verantwoordelijkheid legt bij de EU. Het eerste probleem waar de verantwoordelijkheid van de EU wordt aangehaald door 38,8% van de sample, zijn milieuproblemen gerelateerd aan CO2 productie. De problemen gelieerd aan asielaanvragen komen op de tweede plek met 30,99% van de ondervraagde Belgen die denken dat de EU daar verantwoordelijk voor is. Tot slot beschouwt 25,93% van de Belgische respondenten de schuldenkwesie als een relevant probleem voor de EU. Aangezien de vraag niet gesteld is in 2014, kunnen we hier geen vergelijking over tijd maken. We zullen onze analyses richten op deze drie domeinen die de respondenten aanwijzen als de belangrijkste verantwoordelijkheden van de EU.

We beperken onze analyse niet tot het effect van het toeschrijven van verantwoordelijkheid op de keuze om wel of niet te gaan stemmen of tot het effect daarvan op de gerapporteerde stemkeuze voor een partij. We stellen ook de vraag over het belang van Europese integratie voor Belgische kiezers op een

“radicalere” manier door hen te vragen zich in te beelden dat het Europese project zou worden opgeheven. De vraag is als volgt verwoord: “Als men morgen zou aankondigen dat de Europese Unie wordt opgeheven, betreurt u dit dan, voelt u zich dan onverschillig of is het een grote opluchting?” De mogelijke antwoorden waren: (1) treurnis; (2) onverschillig; (3) grote opluchting. Deze vraag is slechts tot en met 2004 gesteld in de Eurobarometer peilingen. Gezien de wil van kiezers in het Verenigd Koninkrijk om de EU te verlaten en de opeenvolgende “crises” die plaats hebben gevonden in de EU, leek het ons gepast Belgische burgers de vraag te stellen over een eventueel verdwijnen van de EU.

Figuur 10.4. Attitudes van Belgische respondenten ten aanzien van een mogelijke opheffing van de EU, 2014 et 2019

Bronnen: *PartiRep*, 2014; *EOS RepResent* 2019.

Figuur 10.4 geeft de ontwikkeling weer van de gevoelens van de Belgische respondenten wat betreft een verdwijnen van de EU. We merken allereerst op dat het percentage Belgische respondenten dat verklaart dat zij opgelucht zouden zijn als de EU zou verdwijnen, het laagst is. Wel was er een netto toename van 13,68% in 2014 tot 20,78% in 2019. Het tweede belangrijke aspect is dat de categorie van burgers die treurig zouden zijn bij het opheffen van de EU, de enige categorie is die een afname vertoont (een afname van 9 punten tussen 2014 en 2019). Tot slot neemt de het percentage respondenten dat verklaart onverschillig te zijn licht toe in 2019. Deze groep representeert 41,56% van de Belgische respondenten in 2019 en vormt daarmee de belangrijkste categorie.

Deze ontwikkelingen plaatsen het groeiende belang van de EU tussen 2014 en 2019 in perspectief. Een groot deel van de respondenten verklaart nog altijd dat ze onverschillig zouden reageren op het verdwijnen van de EU en een even groot deel verklaart dat ze opgelucht zouden reageren. Deze variabele stelt ons in staat om onze eerste hypothese te testen. We veronderstellen dat burgers die zeggen dat ze onverschillig zouden reageren op het verdwijnen van de EU, de EU niet belangrijk vinden. Omgekeerd veronderstellen we dat de andere twee categorieën om tegengestelde redenen de EU belangrijk achten.

4. Analyses en resultaten

We analyseren eerst het effect van (1) het toeschrijven van verantwoordelijk aan de EU en (2) attitudes tegenover de EU op het uitbrengen van een stem bij de Europese verkiezingen als stemmen niet verplicht zou zijn. Daarna analyseren we of deze twee variabelen de keuze voor partijen bij de Europese verkiezingen van 2019 hebben beïnvloed.

4.1. Perepties van EU-verantwoordelijkheid, Europese attitudes, stemmen bij Europese verkiezingen als stemmen niet verplicht zou zijn

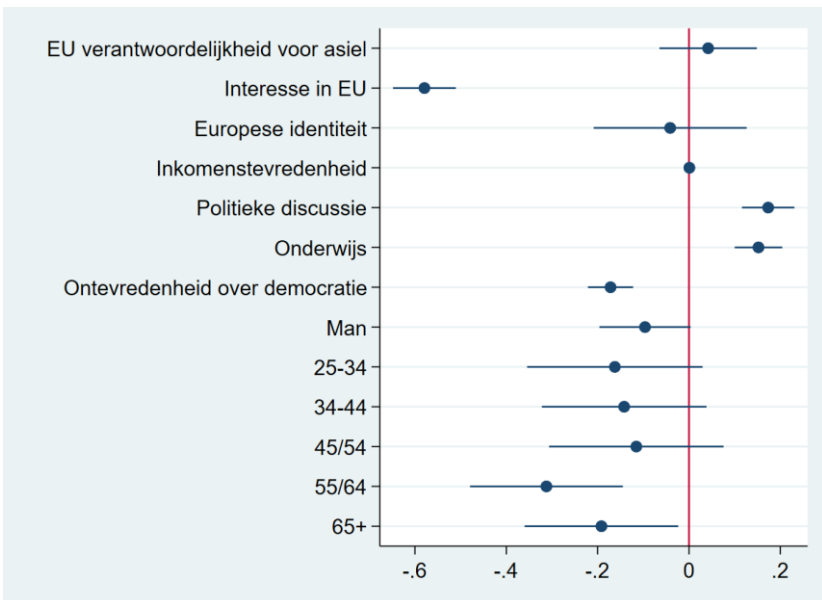
We schatten eerst de individuele waarschijnlijkheid dat hypothetische electorale participatie bij de Europese verkiezingen toeneemt naarmate respondenten meer verantwoordelijkheid toeschrijven aan de EU. Onze analyses stellen ons in staat om voor elk van de respondenten na te gaan of de mate van verantwoordelijkheid die wordt toegekend aan de EU op verschillende beleidsterreinen (asielaanvragen, staatsschuld, CO₂-uitstoot) de waarschijnlijkheid om te gaan stemmen bij de Europese verkiezingen doet toenemen als stemmen niet verplicht zou zijn. Om dit te onderzoeken, gebruiken we regressies waarbij we de kleinste kwadraten methode toepassen¹. We schatten daarbij het effect van de onafhankelijke variabelen (het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de EU, maar ook interesse in de EU, Europese identiteit, frequentie van politieke discussie en socio-demografische kenmerken van de respondenten) op de continue afhankelijke variabele (de waarschijnlijkheid om te gaan stemmen bij de Europese verkiezingen als dit niet verplicht zou zijn). Om precies te zijn, voeren we zes afzonderlijke schattingen uit, een voor elk maatschappelijk probleem: werkloosheid, armoede, woninginbraak, asielaanvragen, CO₂ en staatsschuld.

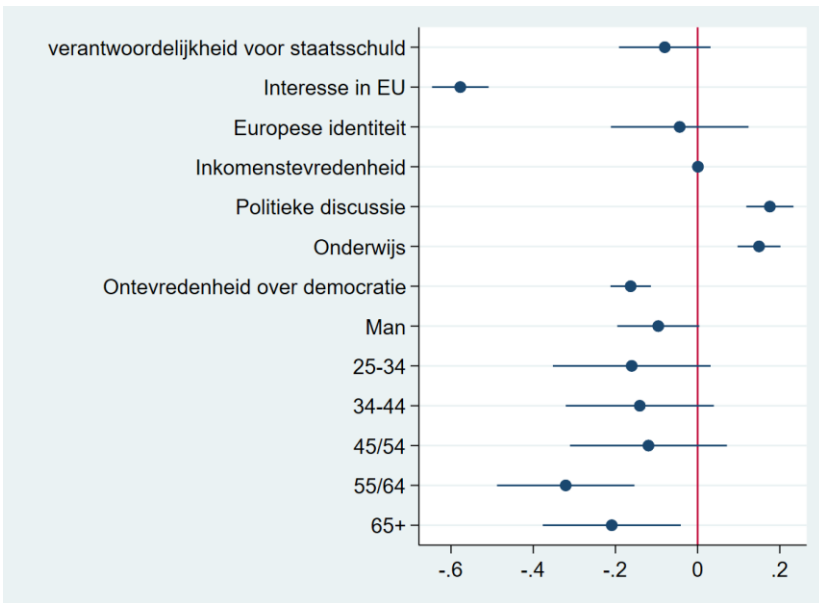
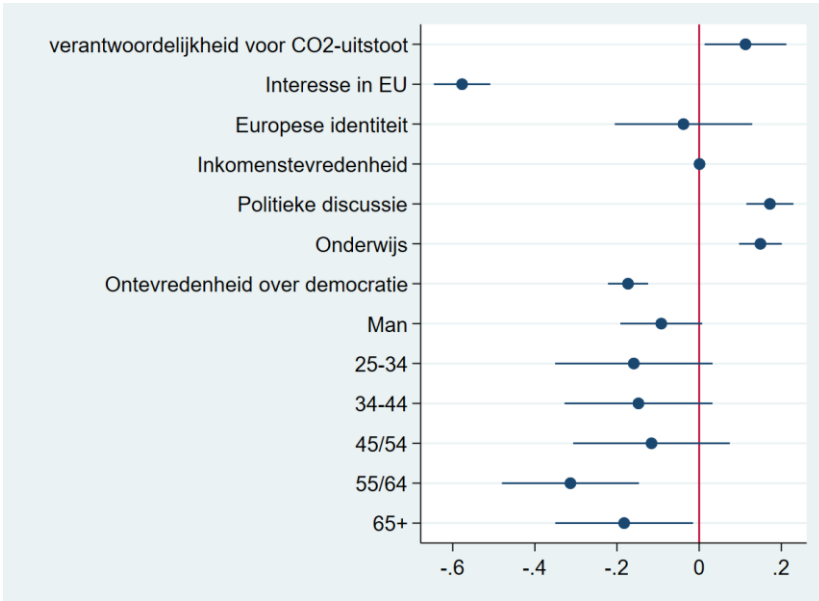
---

¹ Deze methode tracht een lineaire relatie vast te stellen tussen een te verklaren variabele en een of meerdere verklarende variabelen.

In elk model nemen we variabelen op die een effect kunnen hebben op de waarschijnlijkheid om niet te stemmen bij verkiezingen in het algemeen en bij de Europese verkiezingen in het bijzonder. We houden rekening met socio-demografische variabelen die invloed hebben op electorale participatie, zoals leeftijd, gender en onderwijs (Smets en Van Ham, 2013). Daarnaast nemen we variabelen op in onze modellen voor politieke interesse (politieke discussie), tevredenheid met democratie en tevredenheid met het gezinsinkomen (Hadjar en Beck, 2010). Tot slot houden de modellen rekening met variabelen die specifiek betrekking hebben op Europa, zoals Europese identiteit en interesse in Europese kwesties. De resultaten van onze schattingen worden gepresenteerd in meerdere figuren. Telkens wordt het effect van elke variabele weergegeven door een punt. Hoe verder zo'n punt verwijderd is van de nullijn (geen effect), hoe belangrijker het effect is van de desbetreffende variabele. Als het effect positief is, bevindt de punt zich aan de rechterkant van de figuur; als het negatief is aan de linkerkant. Om significant te zijn, moet de lijn rondom de punt van de variabele (de onzekerheidsmarge) niet de nullijn raken.

Figuur 10.5. Effecten van het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de EU voor CO₂-uitstoot, asielaanvragen en staatsschuld op stemmen bij de Europese verkiezingen als er geen stemplicht zou zijn, 2019

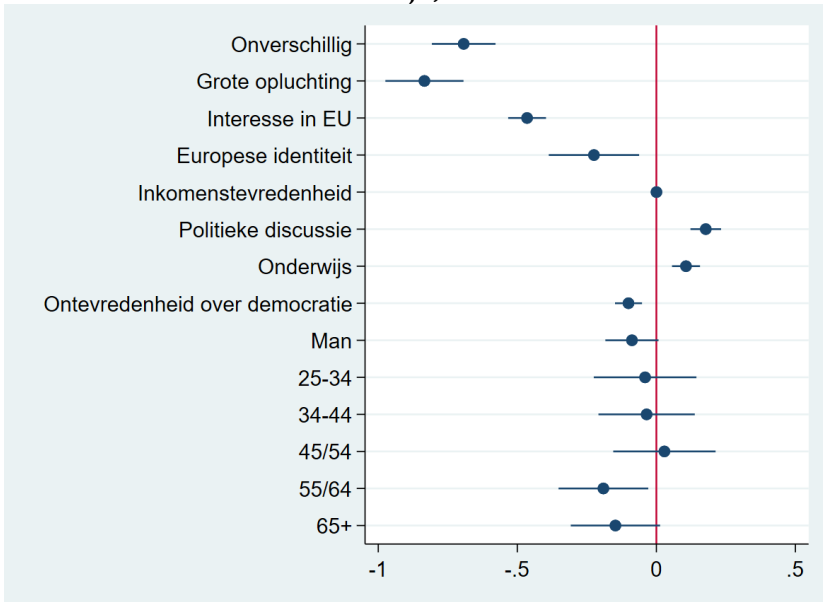

Elk van onze modellen bevestigt allereerst een reeks klassieke resultaten met betrekking tot participatie bij Europese verkiezingen (Hadjar en Beck, 2010). In de eerste plaats beïnvloedt interesse in Europese kwesties de geneigdheid om te gaan stemmen bij Europese verkiezingen als dat niet verplicht zou zijn. Hoe minder een Belgische burger geïnteresseerd is in Europese kwesties, hoe minder zij/hij de neiging heeft om aan te geven dat zij/hij een stem uit zou brengen bij de Europese verkiezingen als er geen stemplicht zou zijn. Als we kijken naar het effect van interesse in de EU, dan zien we dat de punt zich aan de linkerkant bevindt (onder nul), wat duidt op een negatief verband tussen interesse in Europese zaken en de geneigdheid om te gaan stemmen als dat niet langer verplicht zou zijn. Daarnaast zien we dat een burger die hoger opgeleid is en vaker over politiek praat, eerder geneigd zal zijn om aan te geven dat zij/hij zal blijven stemmen bij de Europese verkiezingen. Op gelijkaardige wijze geven de modellen aan dat hoe minder tevreden een respondent is over het functioneren van de democratie, hoe minder zij/hij aangeeft te zouden gaan stemmen bij de Europese verkiezingen als dat niet meer verplicht zou zijn. Tot slot – en nog altijd in de lijn der verwachtingen – zijn oudere personen minder geneigd om te stemmen bij de Europese verkiezingen als de opkomstplicht niet langer zou bestaan.

Wat betreft het effect van het toeschrijven van verantwoordelijkheid, heeft alleen de CO₂-uitstoot een significant effect op de neiging om te gaan stemmen bij de Europese verkiezingen. Voor de respondenten die verantwoordelijkheid toebedelen aan de EU voor dit milieuvraagstuk is het waarschijnlijker dat zij zeggen te gaan stemmen bij de Europese verkiezingen als dat niet meer verplicht zou zijn. Dit resultaat bevestigt deels H1. Daarentegen lijken de vraagstukken omtrent de EU-schuld, werkloosheid, veiligheid en armoede geen mobiliserend effect te hebben gehad in België in 2019. Vandaar dat we onze eerste hypothese grotendeels moeten verwerpen, met uitzondering van de verantwoordelijkheid voor CO₂-emissies.

We gebruiken dezelfde statistische methode voor de analyse van het effect van attitudes tegenover een eventueel verdwijnen van de EU op de individuele waarschijnlijkheid om te gaan stemmen bij de Europese verkiezingen als stemmen niet langer verplicht zou zijn. We veronderstellen dat burgers die onverschillig zijn en die blij zouden zijn om de EU te zien verdwijnen (d.w.z. eurosceptici) eerder geneigd zijn niet te gaan stemmen (hypothetisch gezien) dan respondenten die denken dat de EU niet zou moeten verdwijnen. De schatting is wederom gedaan met behulp van de kleinste kwadraten methode. We behouden ook dezelfde controlevariabelen als in de voorgaande modellen. We analyseren hoe onverschilligheid en eurosceptis (grote opluchting) – ten opzichte van eurofilie (treurnis) – invloed hebben op de waarschijnlijkheid zich te onthouden van stemmen.

Figuur 10.6. Effecten van onverschilligheid als de EU zou verdwijnen op stemmen bij Europese verkiezingen als stemmen niet langer verplicht zou zijn, 2019

Wat H3 betreft laten de resultaten van het model een belangrijk negatief effect zien van onverschilligheid op hypothetische participatie bij de Europese verkiezingen als stemmen niet langer verplicht zou zijn in België, vergeleken met respondenten die treurig zouden zijn bij het verdwijnen van de EU. Met andere woorden is er dus een grotere kans dat een respondent die zegt onverschillig te zijn over het verdwijnen van de EU, niet zou gaan stemmen in vergelijking met een eurofiel. Bovendien heeft een gevoel van opluchting bij een eventueel verdwijnen van de EU, wat we kunnen zien zowel als een eurosceptische houding als het hechten van veel belang aan de EU, ook een negatief effect op de hypothetische electorale participatie bij de Europese verkiezingen. De data bevestigen daarom grotendeels H3.

4.2. Percepties van verantwoordelijkheid van de EU, Europese attitudes en electorale voorkeuren

In deze paragraaf presenteren we de resultaten die betrekking hebben op de effecten van het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de EU en Europese attitudes op de electorale keuzes tijdens de Europese verkiezingen van 2019 in België. Hiertoe nemen onze modellen als afhankelijke variabele de gerapporteerde stem voor (1) de voornaamste regeringspartijen, i.e. PS, MR, CdH, Open VLD, NVA, CD&V en (2) de challenger partijen, i.e. Ecolo, PTB, PVDA, Groen en Vlaams Belang. Om de resultaten duidelijk te kunnen presenteren nemen we in tegenstelling tot de voorgaande modellen alleen de volgende variabelen op: de verantwoordelijkheid die wordt toegeschreven aan de EU voor de CO₂-uitstoot, de variabelen die de houding ten opzichte van het verdwijnen van de EU meten en de traditionele variabelen om electorale voorkeuren te verklaren. Om precies te zijn houden we rekening met socio-demografische factoren die invloed hebben op electorale voorkeuren zoals leeftijd, gender en onderwijsniveau (Amengay en Stockemer 2018; Kroeber en *al.*, 2020). Bovendien controleren we voor links-rechts positionering, tevredenheid met het functioneren van de democratie en tevredenheid met het gezinsinkomen, om zo een onderscheid te kunnen maken tussen de verschillende logica's om op een regerings- dan wel challenger partij te stemmen (Spierings en Zaslove 2015; Spierings en Zaslove 2017).

Tabel 10.1. Determinanten van voorkeuren voor regeringspartijen bij de Europese verkiezingen van 2019, odds ratio

	PS	MR	CdH	NVA	Open VLD	CD&V
Verantwoordelijkheid van de EU voor CO ₂ -uitstoot	0,76	1,01	1,59	0,71*	1,59**	0,82
Opheffen van de EU						
Onverschillig	1,68**	0,59**	1,27	1,02	0,61*	0,70
Grote opluchting	1,70**	0,21***	0,30*	0,66	0,70	0,28**
Inkomens-tevredenheid	1,01	0,99	0,99	0,98	0,99	1,00
Links/rechts	0,73***	1,72***	1,12**	1,45***	1,02	0,96
Onderwijs	0,83**	1,32**	1,59***	1,11	1,15	0,83
Ontevredenheid over democratie	0,73***	0,61***	0,72**	0,82**	0,74***	0,63***
Man	0,83	0,91	1,17	1,11	1,08	1,01
Leeftijd						
25-34	0,78	1,40	0,84	0,93	0,64	1,30
34-44	1,24	1,85	0,55	0,78	0,70	1,31
45/54	1,72*	2,14*	1,59	1,08	0,42*	1,06
55/64	1,73*	1,94*	1,17	0,90	0,67	1,81
65+	1,46	2,76	1,39	1,42	0,73	2,08*

In deze tabel zijn statistisch significante effecten vetgedrukt. Een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een positieve relatie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een negatieve relatie. In het algemeen, bevestigen de resultaten in tabel 10.1 de conclusies van eerder onderzoek naar de determinanten van het stemmen op regeringspartijen. Hoe meer een individu ontevreden is over het functioneren van de democratie, des te onwaarschijnlijker het is dat zij/hij heeft gestemd op PS, MR, CdH, Open VLD en CD&V. Tabel 10.1 laat een negatieve en significante relatie zien tussen een gevoel van ontevredenheid over de democratie en het stemmen voor een van de zes regeringspartijen aangezien de coëfficiënten niet boven 1 uitkomen. Burgers die zich verder naar links positioneren, zijn eerder geneigd een voorkeur uit te spreken voor PS, terwijl respondenten die zich verder naar rechts positioneren eerder verklaren te stemmen op MR, CdH en NVA. Tot slot zijn oudere respondenten geneigd om de voorkeur te geven aan regeringspartijen. Deze resultaten wekken zodoende het vertrouwen dat onze schattingen robuust zijn.

De resultaten wijzen op een verwerping van de tweede hypothese. De perceptie dat de EU verantwoordelijk is voor de CO₂-uitsoot in België zorgt niet voor een verhoogde kans om op een regeringspartij te stemmen, met uitzondering van Open VLD. De analyses wijzen op gemengde resultaten wat betreft het effect van attitudes tegenover Europa op het stemmen op een regeringspartij. Allereerst lijkt hypothese 4 te worden bevestigd voor MR en CD&V en in mindere mate voor CdH en Open VLD. De respondenten die zeggen onverschillig te zijn over een eventueel verdwijnen van de EU en/of die het een hele opluchting zouden vinden, zijn minder geneigd om te stemmen op deze partijen dan respondenten die er juist treurig van zouden zijn. Dat gezegd hebbende laten onze resultaten het tegenovergestelde zien voor PS. Vandaar dat de hypothese alleen gevalideerd lijkt voor rechtse regeringspartijen.

Tabel 10.2. Determinanten van voorkeuren voor challenger partijen bij de Europese verkiezingen van 2019

	Ecolo	PTB	Groen	PVDA	VB
Verantwoordelijkheid van de EU voor CO ₂ -uitstoot	1,08	1,02	0,95	1,01	1,09
Opheffen van de EU					
Onverschillig	0,54***	1,70**	0,67	1,11	2,71***
Grote opluchting	0,37***	2,25***	0,40*	1,60	4,42***
Inkomens-tevredenheid	0,99	0,99	1,01	0,97	0,99
Links/rechts	0,90***	0,72***	0,65***	0,68***	1,42***
Onderwijs	1,38***	0,96	1,36**	0,85	0,95
Ontevredenheid over democratie	0,89	1,35***	0,78**	1,23	1,78***
Man	1,27	1,01	0,67*	1,74*	0,98
Leeftijd					
25-34	1,04	1,15	0,50	2,01	0,73
34-44	0,53*	1,17	0,79	1,07	0,92
45/54	0,53	0,66	0,75	0,65	1,16
55/64	0,69	0,69	0,64	0,72	0,83
65+	0,58	0,49*	0,36***	0,65	0,35***

De resultaten voor de challenger partijen in tabel 10.2 bevestigen het nuleffect van het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de EU op electorale voorkeuren. De variabele is in geen van de modellen significant. Dit bevestigt dat de perceptie van de verantwoordelijkheid toegeschreven aan de EU de stemkeuze beïnvloedt maar ook dat dit effect slechts marginaal is (Le Gall, 2018). Daarentegen ondersteunen de resultaten de vierde hypothese voor PTB en VB in het bijzonder. Respondenten die zeggen onverschillig en/of opgelucht te zijn over het verdwijnen van de EU, zijn eerder geneigd PTB en VB te steunen bij de Europese verkiezingen dan respondenten die treurig zouden

zijn bij het verdwijnen van de EU. De resultaten laten anderzijds zien dat respondenten die zeggen onverschillig en/of opgelucht te zijn over het verdwijnen van de EU, minder geneigd zijn te stemmen voor Ecolo. Europese attitudes hebben zodoende invloed op de keuze voor challenger partijen.

5. Conclusie

De Europese verkiezingen van 2019 hadden alles in zich om kritische verkiezingen te worden en de typering van “tweederangsverkiezingen” waar burgers zich weinig in interesseren in twijfel te trekken. De EU heeft immers sinds het in werking treden van het Verdrag van Lissabon meer bevoegdheden gekregen (Hix en Høyland, 2013) en economische en migratie “crises” hebben de EU centraal gesteld in het publieke debat (Hooghe en Marks, 2018; de Wilde, 2019). Daarbij komt dat het Spitzenkandidaten systeem voor de tweede keer werd toegepast, met als doel de Europese verkiezingen meer gewicht te geven door deze aan de benoeming van de voorzitter van de Europese Commissie te verbinden. Tot slot heeft het Brexit proces sinds 2016 de zichtbaarheid van de EU vergroot (de Vries, 2018). Met andere woorden: de EU en het Europees Parlement hebben meer politieke autoriteit gekregen en Europese kwesties hebben meer het ritme van de nationale politiek bepaald dan voorheen. Deze twee aspecten waren de aanleiding voor de hypothese dat we het tweederangsmodel in twijfel moeten trekken voor de laatste Europese verkiezingen van 2019 in België.

Om deze hypothese te testen, hebben we het tweederangsmodel getest op individueel niveau door gebruik te maken van de EOS RepResent data uit 2019. Specifiek hebben we onderzocht tot op welke hoogte het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de EU en attitudes tegenover het verdwijnen van de EU een effect hebben op (1) de neiging om te gaan stemmen als dit niet langer verplicht zou zijn en (2) electorale voorkeuren. Onze analyses laten zien dat het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de EU geen effect heeft op de neiging om te gaan stemmen, noch op electorale voorkeuren. Alleen de milieukwestie weet burgers meer te mobiliseren voor de Europese verkiezingen wanneer zij het als een verantwoordelijkheid van de EU zien. In 2019 vormde noch het toeschrijven van verantwoordelijkheid aan de EU wat betreft het asielvraagstuk, noch het schuldenvraagstuk, noch dat aangaande de werkloosheid een mobiliserende factor. Met andere woorden: het is niet zo dat een kiezer die de EU verantwoordelijk houdt voor bepaald beleid, eerder geneigd zal zijn om te gaan stemmen bij de Europese verkiezingen als dat niet meer verplicht zou zijn.

Nochtans laten onze resultaten een belangrijk effect zien van attitudes ten aanzien van het verdwijnen van de EU. Allereerst hebben onverschilligheid en een gevoel van opluchting bij het verdwijnen van de EU een ontmoedigend effect op het (hypothetisch) uitbrengen van een stem bij Europese verkiezingen. Gezien de vele debatten rondom Brexit is het interessant om te zien dat respondenten die aangeven opgelucht te zijn als de EU zou verdwijnen (en dus eurosceptisch zijn en veel belang hechten aan de EU), minder snel zouden gaan stemmen als er geen stemplicht meer zou zijn. Het afschaffen van de stemplicht zou dus in zekere zin ten goede komen aan Europa, aangezien de meest eurosceptische burgers zeggen thuis te blijven als stemmen bij de Europese verkiezingen niet langer verplicht zou zijn. Bovendien hebben onze analyses laten zien dat burgers die onverschillig zijn en eurosceptisch eveneens eerder geneigd zijn om op VB en PTB te stemmen.

Kortom, houdingen ten opzichte van Europese integratie hebben inderdaad electoraal gedrag gestructureerd onder Belgische kiezers in 2019, wat deze laatste Europese verkiezingen net wat meer Europees heeft gemaakt.

1. Wetenschappelijke bronnen

1.1. Hoofdstuk 1

DASSONNEVILLE R. (2012), “Electoral Volatility, Political Sophistication, Trust and Efficacy: A Study on Changes in Voter Preferences During the Belgian Regional Elections of 2009”, *Acta Politica*, 47(1), pp.18-41.

DASSONNEVILLE R., BAUDEWYNS P. (2014), “Volatiliteit: veel beweging, geen aardverschuiving”, *Samenleving en Politiek*, 21(7), pp.5-16.

DASSONNEVILLE R., HOOGHE M., (2011), “Mapping Electoral Volatility in Europe”, p.35, presented at the *1st European Conference on Comparative Electoral Research*, Sofia, Bulgaria.

DESCHOUWER K. (2009), “The Politics of Belgium: Governing a Divided Society”, Basingstoke, New York, Palgrave Macmillan.

DESCHOUWER K., BAUDEWYNS P., DASSONNEVILLE R. en al. (2015), *Gegoochel met “dode zielen”?* *Samenleving en Politiek*, 22(2), pp.76-80.

VAN ELSAS E. J., MILTENBURG E. M., VAN DER MEER T. W. G. (2016), “If I Recall Correctly. An Event History Analysis of Forgetting and Recollecting Past Voting Behavior”, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 26(3), pp.253-272.

KATZ R. S., RATTINGER H., PEDERSEN M. N. (1997), “The Dynamics of European Party Systems”, *European Journal of Political Research*, 31(1), pp.83-97.

LACHAT R. (2007), *A Heterogeneous Electorate: Political Sophistication, Predisposition Strength, and the Voting Decision Process*, Baden-Baden, Nomos.

MAIR P., MÜLLER W. C., PLASSER F. (2004), *Political Parties and Electoral Change Party Responses to Electoral Markets*, London, SAGE.

- MCALLISTER I. (2002), “Calculating or Capricious? The New Politics of Late Deciding Voters”, *Do Political Campaigns Matter? Campaign Effects in Elections and Referendums*, London, Routledge, pp.22-40.
- PEDERSEN M. N. (1979), “The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility”, *European Journal of Political Research*, 7(1), pp.1-26.
- SWYNGEDOUW M. (2008), *Het stemaandeel van de Vlaamse politieke partijen. Een analyse op basis van het postelelectorale verkiezingsonderzoek 2007*, Leuven, Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek, (CeSO/ISPO/2008-7), p.21.
- VAN DER MEER T. W. G., ELSAS E., VAN LUBBE R., VAN DER BRUG W. (2015), “Are Volatile Voters Erratic, Whimsical or Seriously Picky? A Panel Study of 58 Waves Into the Nature of Electoral Volatility (The Netherlands 2006-2010)”, *Party Politics*, 21(1), pp.100-114.
- WALGRAVE S., LEFEVERE J., HOOGHE M. (2010), “Volatiel of wispelturig? Hoeveel en welke kiezers veranderden van stemvoorkeur tijdens de campagne?”, in K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, S. Walgrave (eds.), *De Stemmen van het Volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009*, Brussels, Belgium, VUB Press, pp.29-50.

1.2. Hoofdstuk 2

- AKKERMAN T., DE LANGE S. L., ROODUIJN M. (eds.) (2016), *Radical Rightwing Populist Parties in Western Europe: Into the Mainstream?*, Milton Park, Routledge.
- BERGH J. (2004), “Protest Voting in Austria, Denmark, and Norway”, *Scandinavian Political Studies*, 27(4), pp.245-273.
- BETZ H. G. (1994), *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, London, Macmillan.
- BULL M. J., HEYWOOD P. (1994), *West European Communist Parties after the Revolutions of 1989*, Basingstoke, Palgrave.
- DELWIT P. (2014), *Nouvelle gauche, vieille recette*, Bruxelles, Pire.
- DELWIT P., PILET J.-B., VAN HAUTE E. (2011), *Les partis politiques en Belgique*, Bruxelles, Éditions de l'Université de Bruxelles.
- FORD R., GOODWIN M. J. (2010), “Angry White Men: Individual and Contextual Predictors of Support for the British National Party”, *Political Studies*, 58, pp.1-25.

- FORD R., GOODWIN M., CUTTS D. (2012), “Strategic Eurosceptics and Polite Xenophobes: Support for the United Kingdom Independence Party (UKIP) in the 2009 European Parliament Elections”, *European Journal of Political Research*, 51(2), pp.204-234.
- HENRY L., VAN HAUTE E., HOOGHE M. (2015), “Confiance, satisfaction et comportement électoral dans un État fédéral”, in K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, P. Baudewyns, S. Walgrave (eds.), *Décrypter l'électeur. Le Comportement Électoral et Les Motivations de Vote*, Lannoo Campus, Tielt, pp.213-234.
- HOOGHE M., MARIEN S., PAUWELS T. (2011), “Where Do Distrusting Voters Turn if There is No Viable Exit or Voice Option? The Impact of Political Trust on Electoral Behaviour in the Belgian Regional Elections of June 2009”, *Government and Opposition*, 46(2), pp.245-273.
- IVARSFLATEN E. (2008), “What Unites Right-Wing Populists in Western Europe?: Re-Examining Grievance Mobilization Models in Seven Successful Cases”, *Comparative Political Studies*, 41(1), pp.3-23.
- LEFEVERE J. M., VAN AELST P. (2019), “Towards a First-Order Arena? Domestic vs European Attention in Belgian Party Campaigns (2014-2019)”, presented at *ECPR General Conference*, Wroclaw, Poland.
- MEGUID B. M. (2005), “Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success”, *American Political Science Review*, 99(3), pp.347-359.
- MUDDE C. (2004), “The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition*, 39(4), pp.541-563.
- OESCH D. (2008), “Explaining Workers’ Support for Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland”, *International Political Science Review*, 29(3), pp.349-373.
- PAUWELS T. (2014), *Populism in Western Europe. Comparing Belgium, Germany and the Netherlands*, New York, Routledge.
- RAMIRO L. (2016), “Support for Radical Left Parties in Western Europe: Social Background, Ideology and Political Orientations”, *European Political Science Review*, 8(1), pp.1-23.
- ROODUIJN M. en al. (2019), *The PopuList: An Overview of Populist, Far Right, Far Left and Eurosceptic Parties in Europe*.
- ROODUIJN M., AKKERMAN T. (2017), “Flank Attacks: Populism and Left-Right Radicalism in Western Europe”, *Party Politics*, 23(3), pp.193-204.

- SCHUMACHER G., ROODUIJN M. (2013), "Sympathy for the 'Devil'? Voting for Populists in the 2006 and 2010 Dutch General Elections", *Electoral Studies*, 32(1), pp.124-133.
- SWYNGEDOUW M. (2001), "The Subjective Cognitive and Affective Map of Extreme Right Voters: Using Open-ended Questions in Exit Polls", *Electoral studies*, 20(2), pp.217-241.
- VAN DER BRUG W., FENNEMA M., TILLIE J. (2000), "Anti-Immigrant Parties in Europe: Ideological or Protest Vote?", *European Journal of Political Research*, 37(1), pp.77-102.
- VAN DER BRUG W. (2003), "How the LPF Fuelled Discontent: Empirical Tests of Explanations of LPF Support", *Acta Politica*, 38(1), pp.89-106.
- VAN DER BRUG W., FENNEMA M., TILLIE J. (2005), "Why Some Anti-Immigrant Parties Fail and Others Succeed: A Two-Step Model of Aggregate Electoral Support", *Comparative Political Studies*, 38(5), pp.537-573.
- WAUTERS B., PITTOORS G. (2019), "Populist Party Leaders in Belgium: An Analysis of VB and PVDA-PTB", *Polish Political Science Review*, pp.1-23.

1.3. Hoofdstuk3

- AKKERMAN A., MUDDE C., ZASLOVE A. (2014), "How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters", *Comparative Political Studies*, 47(9), pp.1324-1353.
- ALBERTAZZI D., MCDONNELL D. (2008), "Introduction: The Sceptre and the Spectre", in D. Albertazzi, D. McDonnell (eds.), *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, Hampshire, Palgrave Macmillan, pp.1-11.
- ARZHEIMER K. (2015), "The AfD: Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?", *West European Politics*, 38(3), pp.535-556.
- BENGTSSON Å., CHRISTENSEN H. S. (2016), "Ideals and Actions: Do Citizens' Patterns of Political Participation Correspond to Their Conceptions of Democracy?", *Government and Opposition*, 51(2), pp.234-260.
- BENGTSSON Å., MATTILA M. (2009), "Direct Democracy and its Critics: Support for Direct Democracy and 'Stealth' Democracy in Finland", *West European Politics*, 32(5), pp.1031-1048.
- BICKERTON C. J., ACCETTI C. I. (2018), "Techno-populism' As a New Party Family: the Case of the Five Star Movement and Podemos", *Contemporary Italian Politics*, 10(2), pp.132-150.

- BOWLER S., DONOVAN T., KARP J. A. (2002), "When Might Institutions Change? Elite Support for Direct Democracy in Three Nations", *Political Research Quarterly*, 55(4), pp.731-754.
- BOWLER S., DENEMARK D., DONOVAN T., MCDONNELL D. (2017), "Right-wing Populist Party Supporters: Dissatisfied But Not Direct Democrats", *European Journal of Political Research*, 56, pp.70-91.
- BOWLER S., DONOVAN T., KARP J. A. (2007), "Enraged or Engaged? Preferences for Direct Citizen Participation in Affluent Democracies", *Political Research Quarterly*, 60(3), pp.351-362.
- CAIN B. E., DALTON R. J., SCARROW S. E. (2003), *Democracy Transformed?: Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*, Oxford, Oxford University Press.
- CANOVAN M. (1999), "Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy", *Political Studies*, 47, pp.2-16.
- CANOVAN M. (2002), "Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy", in Y. Mény, Y. Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, New York, Palgrave MacMillan, pp.25-44.
- CARAMANI D. (2017), "Will vs. Reason: The Populist and Technocratic Forms of Political Representation and Their Critique to Party Government", *American Political Science Review*, 111(1), pp.54-67.
- CASALEGGIO D. (2017), "Participate. Don't Delegate", *New Perspectives Quarterly*, 34(2), pp.14-16.
- COFFÉ H., MICHELS A. (2014), "Education and Support for Representative, Direct and Stealth Democracy", *Electoral Studies*, 35, pp.1-11.
- DALTON R. J. (2004), *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, New York, Oxford University Press.
- DALTON R. J., BÜRKLIN W., DRUMMOND A. (2001), "Public Opinion and Direct Democracy", *Journal of Democracy*, 12(4), pp.141-153.
- DALTON R. J., WELZEL C. (2014), *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*, New York, Cambridge University Press.
- DENARDO J. (1985), *Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion*, Princeton, Princeton University Press.
- ELCHARDUS M., SPRUYT B. (2016), "Populism, Persistent Republicanism and Declinism: An Empirical Analysis of Populism as a Thin Ideology", *Government and Opposition*, 51(1), pp.111-133.

- FONT J., WOJCIESZAK M., NAVARRO C. J. (2015), "Participation, Representation and Expertise: Citizen Preferences for Political Decision-Making Processes", *Political Studies*, 63(S1), pp.153-172.
- GHERGHINA S., GEISSEL B. (2019), "An Alternative to Representation: Explaining Preferences for Citizens as Political Decision-Makers", *Political Studies Review*, 17(3), pp.224-238.
- HAWKINS K., RIDING S., MUDDE C. (2012), "Measuring Populist Attitudes", *Committee on Concepts and Methods Working Paper Series*, (55).
- HIBBING J. R., THEISS-MORSE E. (2002), *Stealth Democracy: Americans' Belief about How Government Should Work*, Cambridge, Cambridge University Press.
- HOOGHE M., MARIEN S., OSER J. (2017), "Great Expectations: The Effect of Democratic Ideals on Political Trust in European Democracies", *Contemporary Politics*, 23(2), pp.214-230.
- HUBER R. A., RUTH S. P. (2017), "Mind the Gap! Populism, Participation and Representation in Europe", *Swiss Political Science Review*, 23(4), pp.462-484.
- INGLEHART R. (1977), *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton, Princeton University Press.
- INGLEHART R. (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*, New York, Princeton University Press.
- INGLEHART R. (2018), *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*, Cambridge, Cambridge University Press.
- JACOBS K., AKKERMAN A., ZASLOVE A. (2018), "The Voice of Populist People? Referendum Preferences, Practices and Populist Attitudes", *Acta Politica*, 53(4), pp.517-541.
- JACQUET V., BIARD B., CALUWAERTS D., REUCHAMPS M. (2015), "Changer la démocratie ?", in K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, S. Walgrave, P. Baudewyns (eds.), *Décrypter l'électeur. Le comportement électoral et les motivations du vote*, Leuven, Lannoo Campus, pp.225-250.
- KRIESI H. (2012), "Implementing Popular Preferences: Is Direct Democracy the Answer?", in B. Geissel, K. Newton (eds.), *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?* New York, Routledge, pp.39-55.
- MAIR P., MUDDE C. (1998), "The Party Family and Its Study", *Annual Review of Political Science*, 1, pp.211-229.
- MEDEIROS M., GAUVIN J.-P., CHHIMC C. (2015), "Refining Vote Choice in An Ethno-Regionalist Context: Three-Dimensional Ideological Voting in Catalonia and Quebec", *Electoral Studies*, 40, pp.14-22.

- MÉNY Y., SUREL Y. (2002), *Democracies and the Populist Challenge*, New York, Palgrave MacMillan.
- MUDDE C. (2004), "The Populist Zeitgeist", *Government and Opposition*, 39(4), pp.541-563.
- MUDDE C. (2007), *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge and New York, Cambridge University Press
- NEBLO M. A., ESTERLING K. M., KENNEDY R. P., LAZER D. M. J., SOKHEY A. E. (2010), "Who Wants to Deliberate – and Why?", *American Political Science Review*, 104(3), pp.566-583.
- NEVITTE N. (2014), "The Decline of Deference Revisited: Evidence After Twenty-Five Years", in R. J. Dalton, C. Welzel (eds.), *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*, New York, Cambridge University Press, pp.35-8.
- NORRIS P. (2011), *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, New York, Cambridge University Press.
- PASQUINO G. (2008), "Populism and Democracy", in D. Albertazzi, D. McDonnell (eds.), *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, New York, Palgrave MacMillan, pp.15-29.
- PAUWELS T. (2014), *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and the Netherlands*, London and New York, Routledge.
- POGUNTKE T. (1989), "The 'New Politics' Dimensions in European Green Parties", in F. Poguntke, T. Muller-Rommel (eds.), *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*, Boulder, Westview Press, pp.175-194.
- ROODUIJN M. (2014), Vox Populismus: A Populist Radical Right Attitude Among the Public? *Nations and Nationalism*, 20(1), pp.80-92.
- SCHUCK A. R. T., DE VREESE C. H. (2015), "Public Support for Referendums in Europe: A Cross-National Comparison in 21 Countries", *Electoral Studies*, 38, pp.149-158.
- SPRUYT B., KEPPENS G., VAN DROOGENBROECK F. (2016), "Who Supports Populism and What Attracts People to It?", *Political Research Quarterly*, 69(2), pp.335-346.
- STANLEY B. (2008), "The Thin Ideology of Populism", *Journal of Political Ideologies*, 13(1), pp.95-110.
- SWYNGEDOUW M., ABTS K. (2011), "Les électeurs de la N-VA aux élections fédérales du 13 juin 2010", *Courrier Hebdomadaire Du CRISP*, 2125(40), pp.5-31.
- TAGGART P. (2000), *Populism*, Buckingham and Philedelphia, Open University Press.

- TAGGART P. (2002), “Populism and the Pathology of Representative Politics”, in Y. Mény, Y. Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, New York, Palgrave MacMillan, pp.62-80.
- THOMASSEN J. (2016), “What’s Gone Wrong with Democracy, or Why Theories Explaining Why it Has?”, in T. Poguntke, S. Robteutscher, R. Schmitt, S. Zmerli (eds.), *Citizenship and Democracy in an Era of Crisis*, London, pp.34-2.
- VAN HAUTE E. (2016), *Green Parties in Europe*, London, Routledge.
- VAN HAUWAERT S. M., VAN KESSEL S. (2018), “Beyond Protest and Discontent: A Cross-national Analysis of the Effect of Populist Attitudes and Issue Positions on Populist Party Support”, *European Journal of Political Research*, 57, pp.68-92.
- VAN KESSEL S. (2014), “The Populist Cat-dog: Applying the Concept of Populism to Contemporary European Party Systems”, *Journal of Political Ideologies*, 19(1).
- WAUTERS B., PITTOORS G. (2019), “Populist Party Leaders in Belgium: An Analysis of VB and PVDA-PTB”, *Polish Political Science Review*, 7(1), pp.1-23.
- WEBB P. (2013), “Who is Willing to Participate? Dissatisfied Democrats, Stealth Democrats and Populists in the United Kingdom”, *European Journal of Political Research*, 52, pp.747-772.

1.4. Hoofdstuk 4

- BARTOLINI S., MAIR P. (2007), *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates, 1885-1985*, Colchester, ECPR Press.
- CONVERSE P. E. (1964), “The Nature of Belief Systems in Mass Publics”, in D. Apter (ed.), *Ideology and Discontent*, London, Macmillan, pp.206-61.
- DENNISON J. (2019), “A Review of Public Issue Salience: Concepts, Determinants and Effects on Voting”, *Political Studies Review*, 17(4), pp.436-46.
- HOOGHE L., MARKS G., WILSON C. J. (2002), “Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?”, *Comparative Political Studies*, 35(8), pp.965-89.
- HUBER J., INGLEHART R. (1995), “Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies”, *Party Politics*, 1(1), pp.73-111.
- INGLEHART R. (1990), *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, Princeton University Press.
- KITSCHELT H. (2004), *Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies*.

- KRIESI H. en al. (2008), *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- LEFKOFRIDI Z., WAGNER M., WILLMANN J. E. (2014), "Left-Authoritarians and Policy Representation in Western Europe: Electoral Choice Across Ideological Dimensions", *West European Politics*, 37(1), pp.65-90.
- LIPSET S. M., ROKKAN S. (1967), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York/London, MacMillan.
- MARKS G., HOOGE L., NELSON M., EDWARDS E. (2006), "Party Competition and European Integration in the East and West: Different Structure, Same Causality", *Comparative Political Studies*, 39(2), pp.155-75.
- MCCOMBS M. E., SHAW D. (1972), "The Agenda-Setting Function of Mass Media", *Public Opinion Quarterly*, 69(4), pp.813-24.
- ROKKAN S. (1977), "Towards a Generalized Concept of Verzuiling: A Preliminary Note", *Political Studies*, 25(4), pp.563-70.
- ROSSET J., LUTZ G., KISSAU K. (2016), "Representation of Political Opinions: Is the Structuring Pattern of Policy Preferences the Same for Citizens and Elites?", in Taylor & Francis Group, *Political Representation. Roles, Representatives and the Represented*, Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, pp.117-34.
- THOMASSEN J. (1999), "Political Communication between Political Elites and Mass Publics. The Role of Belief Systems", in E. Warren, Miller en al (eds.), *Policy Representation in Western Democracies*, Oxford, Oxford University Press.
- THOMASSEN J. (2012), "The Blind Corner of Political Representation", *Representation*, 48(1), pp.13-27.
- VAN DER BRUG W., VAN SPANJE J. (2009), "Immigration, Europe and the 'New' Cultural Dimension", *European Journal of Political Research*, 48(3), pp.309-34.

1.5. Hoofdstuk 5

- BEAN C., MUGHAN A. (1989), "Leadership Effects in Parliamentary Elections in Australia and Britain", *American Political Science Review*, 83, pp.1165-1179.
- BILLIET J., WITTE H.D. (1995), "Attitudinal Dispositions to Vote for a 'New' Extreme Right-Wing Party: The case of 'Vlaams Blok'", *European Journal of Political Research*, 27, pp.181-202.
- BLAIS A., GIDENGIL E., DOBRZYNSKA A., NEVITTE N., ADEAU R. (2003), "Does the Local Candidate Matter? Candidate Effects in the Canadian Election of 2000", *Canadian Journal of Political Science*, 36, pp.657-664.

- BRADER T., VALENTINO N. A., SUHAY E. (2008), "What Triggers Public Opposition to Immigration? Anxiety, Group Cues, and Immigration Threat", *American Journal of Political Science*, 52, pp.959-978.
- CAMPBELL A., CONVERSE P. E., MILLER W. E., STOKES D. E. (1960), *The American Voter*, Wiley, New York.
- CLOSE C., DODEIGNE J., HENNAU S., REUCHAMPS M. (2020), "Comprendre la confiance politique. L'impact des scandales locaux dans la confiance politique des électeurs", in R. Dandoy, J. Dodeigne, K. Steyvers, T. Verthé, (eds.), *Les Électeurs Locaux Ont Leurs Préférences. Une Analyse Des Élections Communales de 2018*, Bruges.
- DALTON R.J. (2004), *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, Oxford University Press, Oxford.
- DELRUELLE N., EVALENKO R., FRAYES W. (1970), "Le comportement politique des électeurs belges : enquête de sociologie électorale : la rupture de 1965, ses prolongements en 1968", *Editions de l'Institut de sociologie*, Bruxelles.
- DELWIT P., VAN HAUTE E. (2008), *Le vote des Belges* (Bruxelles-Wallonie, 10 juin 2007), Université de Bruxelles, Bruxelles.
- DESCHOUWER K., DELWIT P., HOOGHE M., BAUDEWYNS P., WALGRAVE S (2015), *Décrypter l'électeur. Le comportement électorale et les motivations de vote*, Lannoo Campus, Leuven.
- DOWNS A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*, Harper, New York.
- FROGNIER A.-P., BOL D., SWYNGEDOUW M. (2012), "Une démocratie multipartisane. Flandre-Wallonie : 20 ans d'analyse des comportements électoraux", in A. Von Busekist (ed.), *Singulière Belgique*. Fayard, Paris, pp.135-145.
- FROGNIER A.-P., DE WINTER L.D., BAUDEWYNS P. (2007), *Elections: le reflux ? : Comportements et attitudes lors des élections en Belgique*, De Boeck, Bruxelles.
- HENRY L., VAN HAUTE E., HOOGHE M. (2015), "Confiance, satisfaction et comportement électorale dans un État fédéral", in K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, P. Baudewyns, S Walgrave (eds.), *Décrypter l'électeur. Le Comportement Électorale et Les Motivations de Vote*, Lannoo Campus, Tielt, pp.213-234.
- HOOGHE M., MARIEN S., PAUWELS T. (2011), "Where Do Distrusting Voters Turn if There is No Viable Exit or Voice Option? The Impact of Political Trust on Electoral Behaviour in the Belgian Regional Elections of June 2009", *Gouvernement & Opposition*, 46, pp.245-273.

- LAZARSFELD P.F., BERELSON B. R., GAUDET H. (1948), *The People's Choice. How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*, Columbia University Press, New York.
- LEWIS-BECK M. S. (1986), "Comparative Economic Voting: Britain, France, Germany, Italy", *American Journal of Political Science*, 30, pp.315-346.
- MARCUS G. E. (2002), *The Sentimental Citizen: Emotion in Democratic Politics*. Pennsylvania State University Press, University Park, PA.
- MARCUS G. E. (1988), "The Structure of Emotional Response: 1984 Presidential Candidates", *American Political Science Review*, 82, pp.737-761.
- MARCUS G. E., MACKUEN M. B. (1993), "Anxiety, Enthusiasm, and the Vote: The Emotional Underpinnings of Learning and Involvement During Presidential Campaigns", *American Political Science Review*, 87, pp.672-685.
- MARCUS G. E., VALENTINO N. A., VASILOPOULOS P., FOUCAULT M. (2019), "Applying the Theory of Affective Intelligence to Support for Authoritarian Policies and Parties", *Political Psychology*, 40, pp.109-139.
- MARSH M. (2007), "Candidates or Parties? Objects of Electoral Choice in Ireland", *Party Politics*, 13, pp.500-527.
- NORRIS P. (2011), *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, Cambridge University Press, Cambridge.
- NORRIS P. (1999), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, Oxford University Press, Oxford.
- PAUWELS T. (2010), "Explaining the Success of Neo-Liberal Populist Parties: The Case of Lijst Dedecker in Belgium", *Political Studies*.
- PILET J.-B., DASSONNEVILLE R., HOOGHE M., MARIEN S. (2014), *L'électeur local : Le comportement électoral au scrutin communal de 2012*, Université de Bruxelles, Bruxelles.
- RICO G., GUINJOAN M., ANDUIZA E. (2017), "The Emotional Underpinnings of Populism: How Anger and Fear Affect Populist Attitudes", *Swiss Political Science Review*, 23, pp.444-461.
- VALENTINO N. A., HUTCHINGS V. L., BANKS A. J., DAVIS A. K. (2008), "Is a Worried Citizen a Good Citizen? Emotions, Political Information Seeking, and Learning via the Internet", *Political Psychology*, 29, pp.247-273.
- VALENTINO N. A., WAYNE C., OCENO M. (2018), "Mobilizing Sexism: The Interaction of Emotion and Gender Attitudes in the 2016 US Presidential Election", *Opinion Quarterly*, 82, pp.799-821.

- VASILOPOULOS P. (2018), “Terrorist Events, Emotional Reactions, and Political Participation: the 2015 Paris Attacks”, *West European Politics*, 41, pp.102-127.
- VASILOPOULOS P., MARCUS G.E. (2017), “Deux voies vers la droite : Enjeux, émotions et vote FN”, in O. Fillieule, F. Haegel, C. Hamidi, V. Tiberj, (eds.), *Sociologie Plurielle Des Comportements Politiques*, SciencesPo Les Presses, Paris, pp.287-319.
- VASILOPOULOS P., MARCUS G. E., FOUCAULT M. (2018), “Emotional Responses to the Charlie Hebdo Attacks: Addressing the Authoritarianism Puzzle”, *Political Psychology*, 39, pp.557-575.
- VASILOPOULOS P., MARCUS G. E., VALENTINO N. A., FOUCAULT M. (2019), “Fear, Anger, and Voting for the Far Right: Evidence from the November 13, 2015 Paris Terror Attacks”, *Political Psychology*, 40, pp.679-704.
- VASILOPOULOU S., WAGNER M. (2017), “Fear, Anger and Enthusiasm About the European Union: Effects of Emotional Reactions on Public Preferences Towards European Integration”, *European Union Politics*, 18, pp.382-405.
- VERBA S., PETROCIK J. R., NIE N. H. (1976), *The Changing American Voter*, Harvard University Press, Cambridge.

1.6. Hoofdstuk 6

- ABRAMOWITZ A. I., SAUNDERS K. L. (2008), “Is Polarization a Myth?”, *The Journal of Politics*, 70(2), pp.542-555.
- ABRAMOWITZ A.I., MCCOY J. (2019), “United States: Racial Resentment, Negative Partisanship and Polarization in Trumps America”, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681, pp.137-156.
- ALDRICH J. H. (2012), “Partisan Polarization and Satisfaction with Democracy”, in D. M. Shea, P. M. Fiorina, *Can We Talk? The Rise of Rude, Nasty and Stubborn Politics*, Pearson, pp.121-141.
- BRANTS K., VAN PRAAG P. (2006), “Signs of Media Logic Half a Century of Political Communication in the Netherlands”, *Javnost – The Public*, 13(1), pp.25-40.
- BROOKS D. J., GEER J. G. (2007), “Beyond Negativity: The Effects of Incivility on the Electorate”, *American Journal of Political Science*, 51(1), pp.1-16.
- CARLIN R. E., LOVE G. J. (2018), “Political Competition, Partisanship and Interpersonal Trust in Electoral Democracies”, *British Journal of Political Science*, 48(1), pp.115-139.
- DALTON R. J. (1987), “Generational Change in Elite Political Beliefs: The Growth of Ideological Polarization”, *The Journal of Politics*, 49(4), pp.976-997.

- FIORINA M. P., ABRAMS S. A., POPE J. C. (2008), "Polarization in the American Public: Misconceptions and Misreadings", *The Journal of Politics*, 70(2), pp.556-560.
- GARRETT R. K., GVIRSMAN S. D., JOHNSON B. K., TSFATI Y., NEO R., DAL A. (2014), "Implications of Pro- and Counterattitudinal Information Exposure for Affective Polarization", *Human Communication Research*, 40(3), pp.309-332.
- GEER J. G. (2006), *In defense of negativity*, Chicago, University of Chicago Press.
- GIFT K., GIFT T. (2015), "Does Politics Influence Hiring? Evidence from a Randomized Experiment", *Political Behavior*, 37(3), pp.653-675.
- HETHERINGTON M. J., RUDOLPH T. J. (2015), *Why Washington won't work: Polarization, political trust and the governing crisis*, Chicago, University of Chicago Press.
- HETHERINGTON M. J. (2001), "Resurgent Mass Partisanship: The Role of Elite Polarization", *The American Political Science Review*, 95(3), pp.619-631.
- HUBER G. A., MALHOTRA N. (2017), "Political Homophily in Social Relationships: Evidence from Online Dating Behavior", *The Journal of Politics*, 79(1), pp.269-283.
- IYENGAR S., LELKES Y., LEVENDUSKY M., MALHOTRA N., WESTWOOD S. J. (2019), "The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States", *Annual Review of Political Science*, 22(1), pp.129-146.
- IYENGAR S., SOOD G., LELKES Y. (2012), "Affect, Not Ideology a Social Identity Perspective on Polarization", *Public Opinion Quarterly*, 76(3), pp.405-431.
- IYENGAR S., WESTWOOD S. J. (2015), "Fear and Loathing Across Party Lines: New Evidence on Group Polarization", *American Journal of Political Science*, 59(3), pp.690-707.
- KERSBERGEN K. V., KROUWEL A. (2008), "A Double-Edged Sword! The Dutch Centre-Right and the 'Foreigners Issue'", *Journal of European Public Policy*, 15(3), pp.398-414.
- LELKES Y., SOOD G., IYENGAR S. (2017), "The Hostile Audience: The Effect of Access to Broadband Internet on Partisan Affect", *American Journal of Political Science*, 61(1), pp.5-20.
- LEVENDUSKY M. (2010), "Clearer Cues, More Consistent Voters: A Benefit of Elite Polarization", *Political Behavior*, 32(1), pp.111-131.
- MASON L. (2015), "I Disrespectfully Agree': The Differential Effects of Partisan Sorting on Social and Issue Polarization", *American Journal of Political Science*, 59(1), pp.128-145.

- MASON L. (2016), "A Cross-Cutting Calm: How Social Sorting Drives Affective Polarization", *Public Opinion Quarterly*, 80(S1), pp.351-377.
- MUTZ D. C., REEVES B. (2005), "The New Videomalaise: Effects of Televised Incivility on Political Trust", *The American Political Science Review*, 99(1), pp.1-15.
- MCCONNELL C., MARGALIT Y., MALHOTRA N., LEVENDUSKY M. (2018), "The Economic Consequences of Partisanship in a Polarized Era", *American Journal of Political Science*, 62(1), pp.5-18.
- MICHELITCH K., UTYCH S. (2018), "Electoral Cycle Fluctuations in Partisanship: Global Evidence from Eighty-Six Countries", *The Journal of Politics*, 80(2), pp.412-427.
- MUNZERT S., BAUER P. C. (2013), "Political Depolarization in German Public Opinion (1980-2010)", *Political Science Research and Methods*, 1(1), pp.67-89.
- REILJAN A. (2020), "'Fear and Loathing Across Party Lines' (also) in Europe: Affective Polarisation in European Party Systems", *European Journal of Political Research*, 59(2), pp.376-396.
- ROGOWSKI J. C., SUTHERLAND J. L. (2016), "How Ideology Fuels Affective Polarization", *Political Behavior*, 38(2), pp.485-508.
- ROODUIJN M. (2020), *Kiezer steeds meer radicaal-rechts?*
- SOOD G., IYENGAR S. (2016), "Coming to Dislike Your Opponents: The Polarizing Impact of Political Campaigns", *SSRN Scholarly Paper from Social Science Research Network website*, (ID 2840225).
- STROUD N. J. (2010), "Polarization and Partisan Selective Exposure", *Journal of Communication*, 60(3), pp.556-576.
- SUHAY E., BELLO-PARDO E., Maurer B. (2018), "The Polarizing Effects of Online Partisan Criticism: Evidence from Two Experiments", *The International Journal of Press/Politics*, 23(1), pp.95-115.
- TAJFEL H., TURNER J. (1979), "An Integrative Theory of Intergroup Conflict", in W. G. Austin, S. Worchel (eds.), *The Psychology of Intergroup Relations* Montreux, Brooks/Cole, pp.33-47.
- VAN AELST P., STRÖMBÄCK J., AALBERG T., ESSER F., DE VREESE C., MATTHES J., HOPMANN D., SALGADO S., HUBE N., STEPINSKA A., PAPATHANASSOPOULOS S., BERGANZA R., LEGNANTE G., REINEMANN C., SHEAFER T., STANYER J. (2017), "Political Communication in a High-Choice Media Environment: A Challenge for Democracy?", *Annals of the International Communication Association*, 41(1), pp.3-27.

- VAN DER MEER T. W., VAN ELSAS E., LUBBE R., VAN DER BRUG W. (2015), "Are Volatile Voters Erratic, Whimsical or Seriously Picky? A Panel Study of 58 Waves into the Nature of Electoral Volatility (The Netherlands 2006-2010)", *Party Politics*, 21(1), pp.100-114.
- WALTER A. S., VAN DER BRUG W. (2013), "When the Gloves Come Off: Inter-party Variation in Negative Campaigning in Dutch Elections (1981-2010)", *Acta Politica*, 48(4), pp.367-388.
- WELBERS K., OPGENHAFFEN M. (2019), "Presenting News on Social Media", *Digital Journalism*, 7(1), pp.45-62.
- WESTWOOD S. J., IYENGAR S., WALGRAVE S., LEONISIO R., MILLER L., Srijbis O. (2018), "The Tie That Divides: Cross-National Evidence of the Primacy of Partyism", *European Journal of Political Research*, 57(2), pp.333-354.
- WOJCIESZAK M. E., Mutz D. C. (2009), "Online Groups and Political Discourse: Do Online Discussion Spaces Facilitate Exposure to Political Disagreement?", *Journal of Communication*, 59(1), pp.40-56.

1.7. Hoofdstuk 7

- ANDERSON C., GUILLORY C. (1997), "Political Institutions and Satisfaction with Democracy: A Cross-National Analysis of Consensus and Majoritarian Systems", *The American Political Science Review*, 91(1), pp.66-81.
- BASTARDI A. UHLMANN E., ROSS L. (2011), "Wishful Thinking: Belief, Desire, and the Motivated Evaluation of Scientific Evidence", *Psychological Science*, 22(6), pp.731-732.
- BURT R. (1984), "Network Items and the General Social Survey", *Social Networks*, 6(4), pp.293-339.
- CHRISTAKIS N., FOWLER J. (2009), *Connected. How your friends' friends' friends affect everything you feel, think and do*, New York, Back Bay Book.
- CIALDINI R., RENO R., KALLGREN C. (1990), "A Focus Theory of Normative Conduct: Recycling the Concept of Norms to Reduce Littering in Public Places", *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(6), pp.1015-1026.
- CROSSLEY N., BELLOTTI E., EDWARDS G. EVERETT M., KOSKINEN J., TRANMER M. (2015), *Social Network Analysis for Ego-Nets*, London, Sage.
- CUTLER F., NUESSE A., NYBLADE B. (2012), "Institutions, Contexts, and Citizens' Judgements of their Democracy", paper presented at the 2012's ECPR General Conference in Bordeaux, France.

- DAWES R. (1989), "Statistical Criteria for Establishing a Truly False Consensus Effect", *Journal of Experimental Social Psychology*, 25, pp.1-17.
- EZROW L., XEZONAKIS G. (2016), "Satisfaction With Democracy and Voter Turnout: A temporal Perspective", *Party Politics*, 22, pp.3-14.
- FOA R., KLASSEN A., SLADE M., RAND A., WILLIAMS R. (2020), *The Global Satisfaction with Democracy Report 2020*, Cambridge, United Kingdom, Centre for the Future of Democracy.
- GAUTHIER L. (2010), "The False Consensus Effect: Projection or Conformity?", A dissertation submitted to the *department of communication and the committee of graduate studies of Stanford University for the degree of doctor of philosophy*.
- GORDON R., FRANKLIN N., BECK J. (2005), "Wishful Thinking and Source Monitoring", *Memory & Cognition*, 33(3), pp.418-429.
- HANSEN M., GEONAGA A. (2019), "Gender and Democratic Attitudes: Do Women and Men Prioritize Different Democratic Institutions?", *Politics & Gender*, Published Online First.
- HENNAU S., ACKAERT J. (2014), "Confiance et comportement électoral lors des élections locales", in J.-B. Pilet, R. Dassonneville, M. Hooghe, S. Marien (eds.), *L'électeur local. Le comportement électoral au scrutin communal de 2012*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles.
- KROSNICK J. (1988), "The Role of Attitude Importance in Social Evaluation: A Study of Policy Preferences, Presidential Candidate Evaluations, and Voting Behavior", *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, pp.196-210.
- KRUEGER J., CLEMENT R. (1997), "Estimates of Social Consensus by Majorities and Minorities: The Case for Social Projection", *Personality and Social Psychology Review*, 1, pp.299-313.
- LAZER D., RUBINEAU B., CHETKOVICH C., KATZ N., NEBLO M. (2009), "The Coevolution of Networks and Political Attitudes", *Political communication*, 27(3), pp.248-274.
- LEE E., KARIMI F., WAGNER C., JO H.-H., STROHMAIER M., GALESIC M. (2019), "Homophily and Minority-Group Size Explain Perception Biases in Social Networks", *Nature Human Behaviour*, 3, pp.1078-1087.
- LINDE J., EKMAN J. (2003), "Satisfaction with Democracy: A Note on a Frequently Used Indicator in Comparative Politics", *European Journal of Political Research*, 42, pp.391-408.
- MARKS G., MILLER N. (1987), "Ten Years of Research on the False-Consensus Effect: An Empirical and Theoretical Review", *Psychological Bulletin*, 102, p.72.

- McCLURG S. (2003), "Social Networks and Political Participation: The Role of Social Interaction in Explaining Political Participation", *Political Research Quarterly*, 56(4), pp.449-464.
- McPHERSON M., SMITH-LOVIN L., COOK J. (2001), "Birds of a Feather: Homophily in Social networks", *Annual Review of Sociology*, 27, pp.415-444.
- MILLER M., WANG G., KULKARNI S., POOR H., OSHERSON D. (2012), "Citizen Forecasts of the 2008 U.S. presidential election", *Political Policy*, 40, pp.1019-1052.
- MULLEN B., DOVIDIO J., JOHNSON C., COPPER C. (1992), "In-Group Out-Group Differences in Social Projection", *Journal of Experimental Social Psychology*, 28, pp.422-440.
- NORRIS P. (2010), *Democratic deficit. Critical citizens revisited*, Cambridge, Cambridge University Press.
- PAULIS E. (2018), "Party Members in Context. Social Networks and Local Branches as Context for Party Membership", Thèse présentée en vue de l'obtention du grade académique de Docteur en Sciences Politiques et Sociales à l'Université libre de Bruxelles.
- PAULIS E., CLOSE C. (2018), "Satisfaction with Democracy and Participation: A Network-Based Perspective", paper presented at the 2018's State of the Federation conference in Leuven, Belgium.
- PERRY B., PESCOLOLIDO B., BORGATTI S., *Egocentric Network Analysis. Foundations, Methods and Models*, Cambridge, Cambridge University Press.
- ROSS L., GREENE D., HOUSE P. (1977), "The 'False Consensus Effect': An Egocentric Bias in Social Perception and Attribution Processes", *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, pp.279-301.
- SINCLAIR B. (2012), *The Social Citizen. Peer Networks and Political Behavior*, Chicago, University of Chicago Press.
- SULS J., WAN C., SANDERS G. (1987), "In Search of the False-Uniqueness Phenomenon: Fear and Estimates of Social Consensus", *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, pp.211-217.
- SULS J., WAN C., SANDERS G. (1988), "False Consensus and False Uniqueness in Estimating the Prevalence of Health-Protective Behaviors", *Journal of Applied Social Psychology*, 18, pp.66-79.
- VAN BOVEN L., JUDD C., SHERMAN D. (2012), "Political Polarization Projection: Social Projection of Partisan Attitude Extremity and Attitudinal Processes", *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(1), pp.84-100.

1.8. Hoofdstuk 8

- ALEXANDER J.C. (2006), *The Civil Sphere*, Oxford, Oxford University Press.
- ALLPORT G. W. (1954), *The Nature of Prejudice*, Reading, MA, Addison-Wesley.
- BANTING K., KYMLICKA W. (2006), *Multiculturalism and the Welfare State. Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Oxford, Oxford University Press.
- BANTING K., KYMLICKA W. (2016), *The Strains of Commitment. Solidarity in Diverse Societies*, Oxford, Oxford University Press.
- DESCHOUWER K., SINARDET D. (2010), “Identiteiten, communautaire standpunten en stemgedrag”, in: K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, S. Walgrave (eds.), *De stemmen van het volk. Een analyse van het stemgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009*, Brussel, VUB Press, p.75-98.
- ERK J., ANDERSON L. (2009), “The Paradox of Federalism: Does Self-Rule Accommodate or Exacerbate Ethnic Divisions?”, *Regional and Federal Studies*, 19 (2), pp.191-202.
- FROGNIER A., DE WINTER L., BAUDEWYNS P. (2008), “Les Wallons et la réforme de l’État. Une analyse sur la base de l’enquête post-électorale de 2007”, *Pôle Interuniversitaire sur l’Opinion publique et la Politique*.
- LIJPHART A. (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Explanation*, New Haven, Yale University Press.
- PUTNAM R. (2007), “E pluribus unum: diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize Literature”, *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), pp.137-174.
- PETTIGREW T.F. (1998), “Intergroup Contact Theory”, *Annual Review of Psychology*, 49, pp.65-85.
- PETTIGREW T. F., TROPP L. (2008), “How Does Intergroup Contact Reduce Prejudice? in: Meta-Analytic Tests of Three Mediators”, *European Journal of Social Psychology*, 38, pp.922-934.
- RIKER W. H. (1964), *Federalism: Origin, Operation, Significance*, Little, Brown, 169 p.
- SINARDET D. (2011), “La démocratie consociative belge : vecteur d’instabilité ? in Pouvoirs”, *Revue française d’études constitutionnelles et politiques*, 35(thématique : La Belgique/1), p.21-35.

- SINARDET D. (2012), “Is there a Belgian Public Sphere? What the Case of a Federal Multilingual Country Can Contribute to the Debate on Transnational Public Spheres. And Vice Versa”, in M. Seymour, A.-G. Gagnon (eds.), *Multinational Federalism: Problems and Prospects*, New-York: Palgrave MacMillan, p.172-20.
- SINARDET D., DE WINTER L., DODEIGNE J., REUCHAMPS M. (2018), “Language Identity and Voting”, in K. Deschouwer, *Mind the gap. Political participation in Belgium*, ECPR Press, p.113-132.
- SWYNGEDOUW M., BEERTEN R. (1996), “Cognitieve en affectieve motieven van partijkeuze. De nationale verkiezingen van 21 mei 1995”, *Res Publica*, 36(4), pp.555-574.
- SWYNGEDOUW M., RINK N. (2008), *Hoe Vlaams-Belgischgezind zijn de Vlamingen? Een analyse op basis van het postelelectorale verkiezingsonderzoek 2007*, Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek.
- THIJSSSEN P. (2012), “From Mechanical to Organic Solidarity, and Back. With Honneth Beyond Durkheim”, *European Journal of Social Theory*, 15 (4), pp.454-470.
- VAN PARIJS P. (2011), *Linguistic Justice for Europe and for The World*, Oxford, Oxford University Press.
- THIJSSSEN P., SINARDET D. (2015), “Maken de contacten de Belgen? De relatie tussen Vlaams-Waalse contacten, identiteiten en houdingen over staatsvorming”, in D. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, P. Baudewyns, S. Walgrave, *De kiezer ontcijferd. Over stemgedrag en stemmotivaties*, Leuven, Lannoo Campus, pp.130-150.
- THIJSSSEN P., SINARDET D. (2018), *Federalism and Solidarity in Belgium: Insights from Public Opinion* in John Kincaid & Jack Jedwab, *Identities, Trust, and Cohesion in Federal Systems: Public Perspectives*, McGill-Queen’s University Press.

1.9. Hoofdstuk 9

- ARCENEUAUX K. (2006), “Do Campaigns Help Voters Learn? A Cross-National Analysis”, *British Journal of Political Science*, 36(1), pp.159-173.
- BARABAS J., JERIT J., POLLOCK W., RAINEY C. (2014), “The Question (s) of Political Knowledge”, *American Political Science Review*, 108(4), pp.840-855.
- BOOGERS M., VOERMAN G. (2003), “Surfing Citizens and Floating Voters: Results of an Online Survey of Visitors to Political Web Sites During the Dutch 2002 General Elections”, *Information Polity*, 8(1, 2), pp.17-27.

- CHAFFEE S. H., ZHAO X., LESHNER G. (1994), "Political Knowledge and the Campaign Media of 1992", *Communication Research*, 21(3), pp.305-324.
- CLAASSEN R. L. (2011), "Political Awareness and Electoral Campaigns: Maximum Effects for Minimum Citizens?", *Political Behavior*, 33(2), pp.203-223.
- DEJAEGHERE Y., van ERKEL P. (2017), "The Importance of Issue-Ownership and Salience for Voters' Knowledge of Parties' Issue Positions", *Electoral Studies*, 46, pp.15-25.
- DELLI CARPINI M. X., KEETER S. (1996), *What Americans Know About Politics and Why it Matters*, New Haven, Connecticut, Yale University Press.
- DOWNS A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*, New York, Harper & Row.
- DRUCKMAN J. N. (2005), "Media Matter: How Newspapers and Television News Cover Campaigns and Influence Voters", *Political Communication*, 22(4), pp.463-481.
- FIVAZ J., NADIG G. (2010), "Impact of Voting Advice Applications (VAAs) on Voter Turnout and their Potential Use for Civic Education", *Policy & Internet*, 2(4), pp.167-200.
- GARZIA D., MARSCHALL S. (2012), *Voting Advice Applications Under Review: the State of Research*.
- HOLBROOK T. (2002), "Presidential Campaigns and the Knowledge Gap", *Political Communication*, 19(4), pp.437-454.
- HOOGHE M., TEEPE W. (2007), "Party Profiles on the Web: An Analysis of the Logfiles of Non-Partisan Interactive Political Internet Sites in the 2003 and 2004 Election Campaigns in Belgium", *New media & Society*, 9(6), pp.965-985.
- KAMOEN N., HOLLEMAN B., KROUWEL A., VAN DE POL J., DE VREESE C. (2015), "The Effect of Voting Advice Applications on Political Knowledge and Vote Choice", *Irish Political Studies*, 30(4), pp.595-618.
- KARP J. A., BANDUCCI S. A. (2008), "Political Efficacy and Participation in Twenty-Seven Democracies: How Electoral Systems Shape Political Behaviour", *British Journal of Political Science*, 38(2), pp.311-334.
- KLEINNIJENHUIS J., DE RIDDER J. A. (1998), "Issue News and Electoral Volatility", *European Journal of Political Research*, 33(3), pp.413-437.
- LADNER A., FELDER G., FIVAZ J. (2010), "More Than Toys? A First Assessment of Voting Advice Applications in Switzerland. Voting Advice Applications in Europe", *The state of the art*, pp.91-123.

- LADNER A., FIVAZ J., NADIG G. (2009), "Voting Assistance Applications as Tools to Increase Political Participation and Improve Civic Education", *In Civic education and youth political participation*, Brill Sense, pp.43-59.
- LADNER A., FIVAZ J., PIANZOLA J. (2012), "Voting Advice Applications and Party Choice: Evidence From Smartvote Users in Switzerland", *International Journal of Electronic Governance*, 5(3-4), pp.367-387.
- SCHULTZE M. (2014), "Effects of Voting Advice Applications (vaas) on Political Knowledge About Party Positions", *Policy & Internet*, 6(1), pp.46-68.
- VAN DE POL J., HOLLEMAN B., KAMOEN N., KROUWEL A., DE VREESE C. (2014), "Beyond Young, Highly Educated Males: A Typology of VAA Users", *Journal of Information Technology & Politics*, 11(4), pp.397-411.
- VAN DER MEER T. W. G., WALTER A., VAN AELST P. (2016), "The Contingency of Voter Learning: How Election Debates Influenced Voters' Ability and Accuracy to Position Parties in the 2010 Dutch Election Campaign", *Political Communication*, 33(1), pp.136-157.
- VEGETTI F., FAZEKAS Z., MÉDER Z. Z. (2017), "Sorting Your Way Out: Perceived Party Positions, Political Knowledge, and Polarization", *Acta Politica*, 52(4), pp.479-501.
- WALGRAVE S., LESSCHAEVE C., RIHOUX B., MEULEWAETER C. (2015), "L'incertitude politique", in K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, P. Baudewyns, S. Walgrave (eds.), *Décrypter l'électeur. Le comportement électoral et les motivations du vote*, Leuven, Lannoo Campus.
- WALGRAVE S., NUYTEMANS M., PEPERMANS K. (2009), "Voting Aid Applications and the Effect of Statement Selection", *West European Politics*, 32(6), pp.1161-1180.
- WALGRAVE S., VAN AELST P., NUYTEMANS M. (2008), "'Do the Vote Test': the Electoral Effects of a Popular Vote Advice Application at the 2004 Belgian Elections", *Acta Politica*, 43(1), pp.50-70.
- WESTLE B., BEGEMANN C., RÜTTER A. (2015), "The 'Wahl-O-Mat' in the Course of the German Federal Election 2013-Effects of a German VAA on Users' Election-Relevant Political Knowledge", *ZPol Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 24(4), pp.389-426.

1.10. Hoofdstuk 10

- AMENGAY A., STOCKEMER D. (2019), "The Radical Right in Western Europe: A Meta-Analysis of Structural Factors", *Political Studies Review*, 17(1), pp.30-40.

- BLONDEL J., SINNOTT R., PALLE S. (1997), "Representation and Voter Participation", *European Journal of Political Research*, 32(2), pp.243-272.
- CLARK N., ROHRSCHEIDER R. (2009), "Second-Order Elections Versus First-Order Thinking: How Voters Perceive the Representation Process in a Multi-Layered System of Governance", *European Integration*, 31(5), 645-664.
- CORBETT R. (2014), "'European Elections Are Second-Order Elections': Is Received Wisdom Changing?", *Journal of Common Market Studies*, 52(6), pp.1194-1198.
- DANDOY R., REUCHAMPS M., BAUDEWYNS P. (2015), "The 2014 Federal and European Elections in Belgium", *Electoral Studies*, 39, pp.164-168.
- DESCHOUWER K., DELWIT P., HOOGHE M., BAUDEWYNS P., WALGRAVE S (2015), *Décrypter électeur. Le comportement électoral et les déterminants du vote*, Editions Racine, Bruxelles.
- DE VREESE C. H., BANDUCCI S. A., SEMETKO H. A., BOOMGAARDEN H. G. (2006), "The News Coverage of the 2004 European Parliamentary Election Campaign in 25 Countries", *European Union Politics*, 7(4), pp.477-504.
- DE WILDE P. (2019), "Media Logic and Grand Theories of European Integration", *Journal of European Public Policy*, 26(8), pp.1193-1212.
- DE WILDE P., ZÜRN M. (2012), "Can the Politicization of European Integration Be reversed?", *Journal of Common Market Studies*, 50, pp.137-153.
- DOWNS A. (1957), *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Brothers, New York.
- FØLLESDAL A., HIX S. (2006), "Why There Is a Democratic Deficit in the EU: A Response to Majone and Moravcsik", *Journal of Common Market Studies*, 44(3), pp.533-562.
- HADJAR A., BECK M. (2010), "Who Does Not Participate in Elections in Europe and Why Is This? A Multilevel Analysis of Social Mechanisms Behind Non-Voting", *European Societies*, 12(4), pp.521-542.
- HIX S., MARSH M. (2007), "Punishment or Protest? Understanding European Parliament Elections", *The Journal of Politics*, 69(2), pp.495-510.
- HIX S., MARSH M. (2011), "Second-Order Effects Plus Pan-European Political Swings: An Analysis of European Parliament Elections Across Time", *Electoral Studies*, 30(1), pp.4-15.
- HIX S., HØYLAND B. (2013), "Empowerment of the European Parliament", *Annual Review of Political Science*, 16, pp.171-189.

- HOBOLT S. B., SPOON J.-J. (2012), "Motivating the European Voter: Parties, Issues and Campaigns in European Parliament elections", *European Journal of Political Research*, 51(6), pp.701-727.
- HOOGHE L., MARKS G. (2009), "A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus", *British Journal of Political Science*, 39(1), pp.1-23.
- HOOGHE L., MARKS G. (2018), "Cleavage Theory Meets Europe's Crises: Lipset, Rokkan, and the Transnational Cleavage", *Journal of European Public Policy*, 25(1), pp.109-135.
- KENTMEN-CIN C. (2017), "What About Ambivalence and Indifference? Rethinking the Effects of European Attitudes on Voter Turnout in European Parliament Elections", *Journal of Common Market Studies*, 55(6), pp.1343-1359.
- KROEBER C., LE GALL C., DINGLER S. C. (2020), "How Individuals' Social Characteristics Impact the Likelihood to Waste a Vote-Evidence from Great Britain, Germany and France", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, pp.1-20.
- LE GALL C. (2018), "Does European Economic Integration Affect Electoral Turnout and Economic Voting?", *Politique européenne*, 62(4), pp.34-79.
- MARSH M. (1998), "Testing the Second-Order Election Model After Four European Elections", *British Journal of Political Science*, 28(4), pp.591-607.
- MATTILA M. (2003), "Why Bother? Determinants of Turnout in the European Elections", *Electoral Studies*, 22(3), pp.449-468.
- OPPENHUIS E., VAN DER EIJK C., MARK N. F. (1996), "The Party Context: Outcomes" in C. Van Der Eijk, N. F. Mark (eds.). *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics in the Face of Union*, University of Michigan Press, pp.287-305.
- REIF K. (1984), "National Electoral Cycles and European Elections 1979 and 1984", *Electoral Studies*, 3(3), pp.244-255.
- REIF K. (1997), "European Elections as Member State Second-Order Elections Revisited", *European Journal of Political Research*, 31(1-2), pp.115-124.
- REIF K., HERMANN S. (1980), "Nine Second-Order National Elections: A Conceptual Framework for the Analysis of European Election results", *European Journal of Political Research*, 8(1), pp.3-44.
- SCHIMMELFENNIG F. (2014), "European Integration in the Euro Crisis: The Limits of Postfunctionalism", *Journal of European Integration*, 36(3), pp.321-337.

- SCHMITT H. (2005), “The European Parliament Elections of June 2004: Still Second-Order?”, *West European Politics*, 28(3), pp.650-679.
- SCHMITT H., HOBOLT S. B., POPA S. A. (2015), “Does Personalization Increase Turnout? Spitzenkandidaten in the 2014 European Parliament elections”, *European Union Politics*, 16(3), pp.347-368.
- SCHMITT H., TEPEROGLOU E. (2015), “The 2014 European Parliament Elections in Southern Europe: Second-Order or Critical Elections?”, *South European Society and Politics*, 20(3), pp.287-309.
- SCHMITT H., TOYGÜR I. (2016), “European Parliament Elections of May 2014: Driven by National Politics Or EU Policy Making?”, *Politics and Governance*, 4(1), pp.167-181.
- SMETS K., VAN HAM C. (2013), “The Embarrassment of Riches? A Metaanalysis of Individual-Level Research on Voter Turnout”, *Electoral Studies*, 32(2), pp.344-359.
- STOCKEMER D. (2012), “Citizens’ Support for the European Union and Participation in European Parliament Elections”, *European Union Politics*, 13(1), pp.26-46.
- TAGGART P. (1998), “A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems”, *European Journal of Political Research*, 33(3), pp.363-388.
- VAN INGELGOM V. (2014), “Integrating Indifference. A comparative, Qualitative and Quantitative Approach to the Legitimacy of European Integration”, *ECPR Press*.

2. Officiële documenten

2.1. Hoofdstuk 3

Verkiezingsprogramma’s van de Belgische politieke partijenprogrammes:

- Verkiezingsprogramma van het CD&V (2019). Geraadpleegd op 25 februari 2020 van <https://www.cdenv.be/storage/main/programma-standpunten-integrale-programmatekst.pdf>.
- Verkiezingsprogramma van het cdH (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van http://www.lecdh.be/sites/default/files/inline/files/programma.cd-h.wallonie_1.pdf.

- Verkiezingsprogramma van Défi (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van https://defi.eu/wp-content/uploads/2019/07/Programme_f%C3%A9d%C3%A9ral_200519.pdf.
- Verkiezingsprogramma van Groen (2019). Geraadpleegd op 25 februari 2020 van http://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront.net/themes/59a861a45ee54d1-0a100000/attachments/original/1557949715/Groen_programma-2019-mei.pdf?1557949715.
- Verkiezingsprogramma van Ecolo (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van <https://ecolo.be/democratie/>.
- Verkiezingsprogramma van de MR (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van <https://www.mr.be/wp-content/uploads/2019/04/MR-PROGRAMME-GENERAL-2019.pdf>.
- Verkiezingsprogramma van de N-VA (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van <https://www.n-va.be/verkiezingen/programma>.
- Verkiezingsprogramma van de Open VLD (2019). Geraadpleegd op 25 februari 2020 van https://www2.openvld.be/wp-content/uploads/2019/05/-PROGRAMMA_2019_1.pdf.
- Verkiezingsprogramma van de PS (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van https://www.ps.be/#/page/article/Decouvrez_les_programmes_du_P_S_pour_les_elections_du_26_mai_2019/19572.
- Verkiezingsprogramma van de PVDA (2019). Geraadpleegd op 25 februari van https://assets.nationbuilder.com/pvdaptb/pages/3092/attachments/original/1552381490/Fenomonaal_sociaal_-_programma_PVDA_2019.pdf.
- Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021. (2017). Geraadpleegd op 14 april 2018 van <https://www.pvv.nl/images/Conceptverkiezingsprogramma.pdf>.
- Verkiezingsprogramma van de sp.a (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van https://www.s-p-a.be/media/election19/featured/19/04/sp-aProgramma-2019_yL1Lbyq.pdf.
- Verkiezingsprogramma van het Vlaams Belang (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van <https://www.vlaamsbelang.org/programma/>. Programme électoral d'Ecolo (2019). Retrieved January 20, 2020, from <https://ecolo.be/protoger-le-climat-et-la-qualite-de-vie/>.

2.2. Hoofdstuk 6

Staatscommissie parlementair stelsel. (2018), *Lage drempels, hoge dijken: Democratie en rechtsstaat in balans*. Retrieved from <https://www.staatscommissie-parlementairstelsel.nl/documenten/rapporten/samenvattingen/12/13/eindrapport>.

Appendix

1. Appendix hoofdstuk 1

1.1. Appendix 1: resultaten van de regressiemodellen (ongewogen)

Tabel A1. Logistische regressie van het wisselen tussen verkiezingen (2014-2019) en gedurende de campagne (W1-W2)

Variabele	Wisselen tussen verkiezingen				Wisselen binnen de campagne			
	Wallonië		Vlaanderen		Wallonië		Vlaanderen	
	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.	Coef.	S.E.
Sociaal-Structureel	-0,02	(0,13)	-0,08	(0,16)	-0,10	(0,16)	0,09	(0,20)
Geslacht (vrouw)								
Leeftijd	-0,03***	(0,01)	-0,01+	(0,01)	-0,01	(0,01)	-0,00	(0,01)
Opleiding (ref: middelbaar onderwijs)								
Geen of lager onderwijs	0,50	(0,44)	-0,39	(0,72)	0,26	(0,52)	-1,45	(1,13)
Hoger onderwijs	-0,35**	(0,13)	0,31+	(0,17)	-0,27+	(0,16)	-0,15	(0,20)
Sociale klasse (ref: inactief)								
Arbeider	-0,63	(0,40)	-0,00	(0,47)	0,60	(0,43)	-0,50	(0,60)
Midden klasse	-0,22	(0,15)	-0,49**	(0,18)	-0,10	(0,18)	-0,59**	(0,21)
Hogere klasse	-0,00	(0,28)	-0,32	(0,29)	0,41	(0,33)	-0,71+	(0,37)
Ideologisch								
Links-rechts positie	-0,03	(0,03)	-0,06	(0,04)	0,00	(0,04)	-0,03	(0,05)
Ideologisch extremisme	-0,02	(0,05)	-0,13*	(0,05)	-0,12*	(0,06)	-0,30***	(0,07)
Vershil in partij evaluatie	-0,34***	(0,03)	-0,24***	(0,03)	-0,47***	(0,05)	-0,35***	(0,05)
Politieke sofisticatie								
Politieke kennis	-0,05	(0,04)	-0,03	(0,05)	-0,14**	(0,05)	-0,05	(0,06)
Politieke interesse	0,03	(0,03)	0,02	(0,04)	-0,08*	(0,04)	-0,03	(0,05)
Politieke participatie	0,00	(0,02)	0,06+	(0,03)	0,04	(0,03)	0,07+	(0,04)
Blootstelling campagne	-0,06	(0,08)	0,07	(0,09)	0,01	(0,09)	0,17	(0,11)
Politieke resentment								
Politieke zelfvertrouwen	-0,31*	(0,14)	0,07	(0,16)	-0,18	(0,17)	0,18	(0,21)

Politiek vertrouwen	-0,13***	(0,04)	-0,16***	(0,05)	-0,02	(0,04)	-0,04	(0,06)
Intercept	2,58***	(0,53)	1,79**	(0,61)	1,28*	(0,64)	0,77	(0,74)
R ²	0,16		0,14		0,18		0,17	
N	1,592		971		1,461		850	

Noot: het model controleert ook voor partijvoorkeur in WI (referentie: N-VA in Vlaanderen) om systematische verschillen tussen de electoraten mee te nemen.

2. Appendix hoofdstuk 2

2.1. Appendix A: lijst met stellingen

1. Transmigranten onderdak bieden moet strafbaar zijn.
2. De overheid moet praktijktesten doen om te controleren op discriminatie bij aanwervingen.
3. Nieuwkomers moeten eerst slagen voor een examen over de Europese waarden voor ze de Belgische nationaliteit kunnen verwerven.
4. Als de asielaanvraag van gezinnen met kinderen is afgewezen, mogen ze in afwachting van hun terugkeer worden opgesloten.
5. Bedrijfswagens die op benzine of diesel rijden moeten voor 2024 verboden worden.
6. De btw op elektriciteit moet verlaagd worden van 21 naar 6%.
7. Vliegen moet duurder worden door de tickets te belasten.
8. Ook na 2025 moeten we kerncentrales openhouden.
9. Als je rijdt mag je helemaal geen alcohol gedronken hebben.
10. Ook na 12 weken zwangerschap moet abortus nog toegestaan worden.
11. Spermadonatie mag niet langer anoniem gebeuren.
12. Grote vermogens moeten meer worden belast.
13. De lonen mogen niet meer automatisch aan de prijsstijgingen worden aangepast (index).
14. Vingerafdrukken van alle burgers moeten in een centrale databank worden bijgehouden.
15. Winkels mogen zelf kiezen wanneer ze solden doen.
16. Er moet een minimumpensioen komen van minstens €1500 euro per maand.
17. Er moeten in de regering evenveel mannen als vrouwen zitten.
18. Belangrijke politieke beslissingen moeten via een referendum aan burgers kunnen worden overgelaten.

2.2. Appendix B (gewogen data)

Onze analyses zijn gebaseerd op de eerste twee golven van ons “RepResent online panel”. Die enquêtes werden uitgevoerd door Kantar TNS op vraag van het EOS (Excellence of Science) Consortium RepResent Representation and Democratic Resentment). De bruto steekproef werd gerecruiteerd uit verschillende online panels (van

Kantar en van andere bedrijven die online enquêtes uitvoeren) om zo een representatief staal van de kiesgerechtigde bevolking van Vlaanderen en Wallonië te bekomen. Die representativiteit werd nagestreefd voor geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. De reële steekproeven wijken daar soms van af. In de tekst presenteren we analyses op basis van de ongewogen steekproef. Om die resultaten te verifiëren hebben we de steekproef ook gewogen om ze volledig representatief te maken naar leeftijd (vier categorieën), geslacht, opleidingsniveau (zes categorieën) en stemgedrag in 2019. De gewingen werden berekend aan de hand van *iterative proportional fitting* dat toelaat de marginale verdelingen van de steekproeven te definiëren zodat ze gelijk zijn aan die in de populatie. In deze appendix presenteren we de resultaten met de gewogen steekproef.

Tabel B.1. Protestattitudes bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Vlaanderen

	Politiek vertrouwen	Tevredenheid met regionale regering	Tevredenheid met democratie
CD&V	4,75	5,87	3,29
Groen	4,67	4,91	3,26
N-VA	4,60	6,21	2,98
Open VLD	4,76	5,51	3,25
PVDA	3,13	4,04	2,72
SP.A	3,77	4,48	3,02
VB	3,32	4,42	2,44
Blanco/ongeldig	3,08	3,88	2,52
ANOVA	$F = 19,92$ $p = 0,000$	$F = 31,01$ $p = 0,000$	$F = 25,17$ $p = 0,000$

Tabel B.2. Protestattitudes bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Wallonië

	Politiek vertrouwen	Tevredenheid met regionale regering	Tevredenheid met democratie
cdH	3,96	5,01	2,90
Défi	2,82	3,96	2,54
Ecolo	3,31	4,04	2,71
MR	4,38	5,18	3,12
PS	3,78	4,42	2,81
PTB	2,10	2,63	2,07
Blanco/ongeldig	2,02	2,22	2,40
ANOVA	$F = 25,38$ $p = 0,000$	$F = 34,77$ $p = 0,000$	$F = 18,57$ $p = 0,000$

Tabel B.3. Beleidsvoorkeuren bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Vlaanderen

	Niet-westerse allochtonen moeten zich aanpassen aan de Europese cultuur (0-10 schaal)	Grote vermogens moeten meer worden belast (1-4 schaal)
CD&V	6,94	3,24
Groen	5,95	3,31
N-VA	7,44	3,10
Open VLD	7,27	2,84
PVDA	5,71	3,53
SP.A	6,93	3,53
VB	7,42	3,16
ANOVA	$F = 14,42$ $p = 0,000$	$F = 14,73$ $p = 0,000$

Tabel B.4. Beleidsvoorkeuren bij het kiezerskorps van de verschillende partijen – Wallonië

	Niet-westerse allochtonen moeten zich aanpassen aan de Europese cultuur (0-10 schaal)	Grote vermogens moeten meer worden belast (1-4 schaal)
cdH	6,53	3,13
Défi	7,42	3,31
Ecolo	6,65	3,41
MR	7,66	3,02
PS	6,99	3,35
PTB	6,60	3,57
ANOVA	$F = 6,05$ $p = 0,000$	$F = 10,67$ $p = 0,000$

Tabel B.5. Ideologische congruentie bij het kiezerskorps van de verschillende partijen met VB en PVDA – Vlaanderen

	Ideologische congruentie met VB	Ideologische congruentie met PVDA
CD&V	9,17	9,79
Groen	7,59	11,94
N-VA	10,12	8,91
Open VLD	9,20	9,76
PVDA	8,93	11,89
SP.A	8,54	11,25
VB	10,20	9,23
ANOVA	$F = 37,07$ $p = 0,000$	$F = 70,93$ $p = 0,000$

Tabel B.6. Ideologische congruentie bij het kiezerskorps van de verschillende partijen met PTB – Wallonië

	Ideologische congruentie met PTB
cdH	10,72
Défi	10,58
Ecolo	12,27
MR	9,71
PS	10,79
PTB	11,34
ANOVA	$F = 11,68$ $p = 0,000$

3. Appendix hoofdstuk 3

Tabel A1. Draagvlak voor de zeven bestudeerde hervormingen (gewogen data)

	% respondenten dat instemde met de hervorming ¹			
	<i>België</i>	<i>Vlaanderen</i>	<i>Wallonië</i>	<i>Brussel</i>
Hervorming kieswet: meerderheidsregering van één partij	44,7	44,7	46,3	39,9
Herziening statuut verkozenen: vermindering van salaris	76,6	78,9	74,8	72,7
Technocratie: experten nemen belangrijkste beslissingen	69,2	69,1	70,5	65,9
Adviserende referenda	76,2	75,9	77,4	74,5
Bindende referenda	72,5	70,6	75,9	70,5
Adviserende burgerfora	75,3	73,3	77,9	75,8
Burgerbegrotingen	70,7	68,9	73,5	70,5

¹ Het percentage respondenten dat instemde met de hervorming werd als volgt berekend. Voor de items die op een vierpuntsschaal werden gemeten, werden de respondenten in de categorieën “eerder voor” en “helemaal voor” bij elkaar genomen. Voor de items die werden gemeten op een tienpuntsschaal namen we de respondenten met een score hoger bij elkaar. De midden-categorie (5) werd dus niet geïnterpreteerd als instemming. Daarnaast werden respondenten die kozen voor de optie “weet niet” niet meegenomen in de berekening van de geldige percentages.

Tabel A2. Variantieanalyse (ANOVA) – gemiddelde instemming met de zeven hervormingen onder kiezers van de Vlaamse partijen (gewogen data)

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experteits	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegroting
	(1=helemaal tegen; 4=helemaal voor)			(0 = sterk tegen; 10 = sterk voor)			
CD&V	2,16 (0,96)	2,99 (0,99)	2,81 (0,84)	6,95 (2,32)	6,11 (2,64)	6,72 (2,24)	5,89 (2,47)
Groen	1,85 (0,90)	2,95 (0,91)	2,84 (0,78)	6,83 (2,17)	5,85 (2,64)	6,68 (2,20)	6,00 (2,33)
N-VA	2,50 (0,95)	3,07 (0,91)	2,75 (0,87)	6,96 (2,23)	6,74 (2,45)	6,60 (2,28)	6,00 (2,43)
Open VLD	2,14 (0,80)	3,01 (0,94)	2,77 (0,81)	6,74 (2,19)	6,00 (2,76)	6,58 (2,00)	5,99 (2,46)
PVDA	2,01 (0,96)	3,62 (0,69)	3,02 (0,74)	6,97 (2,63)	7,18 (2,59)	6,95 (2,25)	7,12 (1,92)
SP.A	2,02 (1,06)	3,39 (0,82)	2,79 (0,83)	6,52 (2,50)	6,29 (2,81)	6,48 (2,57)	6,03 (2,64)
VB	2,85 (0,93)	3,42 (0,81)	2,88 (0,88)	6,90 (2,40)	7,18 (2,42)	6,83 (2,47)	6,86 (2,35)
ANOVA	F = 33,46 $p = 0,000$	F = 15,54 $p = 0,000$	F = 1,72 $p = 0,113$	F = 1,04 $p = 0,395$	F = 9,65 $p = 0,000$	F = 0,92 $p = 0,479$	F = 8,88 $p = 0,000$
Levene's toets	= 3,52 $p = 0,002$	= 3,73 $p = 0,001$	= 2,52 $p = 0,020$	= 1,58 $p = 0,149$	= 1,87 $p = 0,082$	= 2,08 $p = 0,053$	= 2,05 $p = 0,056$
Robuuste ANOVA	F = 33,88 $p = 0,000$	F = 17,35 $p = 0,000$	F = 1,93 $p = 0,075$	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Noot: standaard deviatie wordt vermeld tussen haakjes.

Tabel A3. Post-hoc tests voor de verschillen in gemiddelde instemming met hervormingen tussen de kiezers van de Vlaamse partijen (gewogen data)

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experts	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegroting
CD&V	☒ Groen ⁺ ☒ N-VA** ☒ VB***	☒ PVDA*** ☒ SP.A** ☒ VB***	-	-	☒ PVDA** ☒ VB***	-	☒ PVDA** ☒ VB***
Groen	☒ CD&V ⁺ ☒ N-VA*** ☒ Op. VLD ⁺ ☒ VB***	☒ PVDA*** ☒ SP.A*** ☒ VB***	-	-	☒ N-VA** ☒ PVDA** ☒ VB***	-	☒ PVDA** ☒ VB**
N-VA	☒ CD&V** ☒ Groen*** ☒ Op. VLD** ☒ PVDA*** ☒ SP.A*** ☒ VB***	☒ PVDA*** ☒ SP.A** ☒ VB***	☒ PVDA*	-	☒ Groen** ☒ Op. VLD*	-	☒ PVDA*** ☒ VB***
Open VLD	☒ Groen ⁺ ☒ N-VA** ☒ VB***	☒ PVDA*** ☒ SP.A** ☒ VB***	-	-	☒ N-VA* ☒ PVDA** ☒ VB***	-	☒ PVDA** ☒ VB**
PVDA	☒ N-VA*** ☒ VB***	☒ CD&V*** ☒ Groen*** ☒ N-VA*** ☒ Op. VLD***	☒ N-VA*	-	☒ CD&V** ☒ Groen** ☒ Op. VLD** ☒ SP.A ⁺	-	☒ CD&V** ☒ Groen** ☒ N-VA*** ☒ Op. VLD** ☒ SP.A**
SP.A	☒ N-VA*** ☒ VB***	☒ CD&V** ☒ Groen*** ☒ N-VA** ☒ Open VLD**	-	-	☒ PVDA ⁺ ☒ VB**	-	☒ PVDA** ☒ VB**
Vlaams Belang	☒ CD&V*** ☒ Groen*** ☒ N-VA*** ☒ Op. VLD*** ☒ PVDA*** ☒ SP.A***	☒ CD&V*** ☒ Groen*** ☒ N-VA*** ☒ Op. VLD***	-	-	☒ CD&V*** ☒ Groen*** ☒ Op. VLD*** ☒ SP.A**	-	☒ CD&V*** ☒ Groen** ☒ N-VA*** ☒ Op. VLD** ☒ SP.A**

Noot: een opwaartse pijl betekent dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan de stemmers van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom.

⁺p < 0,10; *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

Tabel A4. Variantieanalyse (ANOVA) – gemiddelde instemmig met de zeven hervormingen onder kiezers van de Franstalige partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experten	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegroting
	(1=helemaal tegen; 4=helemaal voor)			(0 = sterk tegen; 10 = sterk voor)			
cdH	2,49 (1,03)	2,93 (0,93)	2,95 (0,77)	6,87 (2,25)	6,43 (2,60)	6,59 (2,17)	6,48 (2,12)
Défi	2,38 (0,93)	3,13 (1,06)	2,89 (0,84)	7,38 (2,07)	7,23 (2,58)	7,51 (1,96)	6,71 (2,31)
Ecolo	2,08 (0,90)	3,01 (0,93)	2,72 (0,83)	7,30 (2,12)	6,98 (2,29)	7,25 (2,13)	6,68 (2,05)
MR	2,40 (0,96)	2,81 (0,96)	2,74 (0,79)	7,13 (2,20)	6,67 (2,68)	6,72 (2,37)	6,29 (2,44)
PS	2,41 (0,97)	3,08 (0,93)	2,73 (0,87)	6,75 (2,22)	6,79 (2,39)	6,96 (2,09)	6,57 (2,19)
PTB	2,39 (1,00)	3,53 (0,77)	2,83 (0,86)	7,04 (2,79)	7,74 (2,33)	7,69 (2,33)	7,56 (2,20)
ANOVA	F = 4,10 p = 0,001	F = 14,61 p = 0,000	F = 1,72 p = 0,127	F = 2,50 p = 0,029	F = 6,75 p = 0,000	F = 7,25 p = 0,000	F = 8,49 p = 0,000
Levene's toets	= 2,89 p = 0,013	= 5,85 p = 0,000	= 1,19 p = 0,312	= 3,12 p = 0,008	= 2,62 p = 0,023	= 3,12 p = 0,008	= 2,09 p = 0,065
Robuuste ANOVA	F = 4,45 p = 0,001	F = 18,14 p = 0,000	n.a.	F = 2,78 p = 0,017	F = 6,93 p = 0,000	F = 6,90 p = 0,000	n.a.

Noot: standaard deviatie wordt vermeld tussen haakjes.

Tabel A5. Post-hoc tests voor de verschillen in gemiddelde instemming met hervormingen tussen de kiezers van de Franstalige partijen (gewogen data)

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experten	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegroting
cdH	☒ Ecolo*	☒ PTB***	-	-	☒ PTB**	☒ Défi* ☒ PTB**	☒ PTB**
Défi	☒ Ecolo*	☒ MR* ☒ PTB**	-	☒ PS*	-	☒ cdH** ☒ MR** ☒ PS+	☒ PTB**
Ecolo	☒ cdH* ☒ Défi* ☒ MR** ☒ PS** ☒ PTB*	☒ PTB***	-	☒ PS*	☒ PTB**	☒ MR+	☒ PTB**
MR	☒ Ecolo**	☒ Défi* ☒ PS* ☒ PTB***	-	-	☒ PTB***	☒ Défi** ☒ Ecolo+ ☒ PTB***	☒ PTB***
PS	☒ Ecolo**	☒ MR* ☒ PTB***	-	☒ Défi* ☒ Ecolo*	☒ PTB***	☒ Défi + ☒ PTB**	☒ PTB***
PTB	☒ Ecolo*	☒ cdH*** ☒ Défi** ☒ Ecolo*** ☒ MR*** ☒ PS***	-	-	☒ cdH** ☒ Ecolo** ☒ MR*** ☒ PS***	☒ cdH** ☒ MR*** ☒ PS**	☒ cdH** ☒ Défi** ☒ Ecolo** ☒ MR*** ☒ PS***

Noot: een opwaartse pijl betekent dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan de stemmers van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom.

⁺ $p < 0,10$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

4. Appendix hoofdstuk 4

4.1. Appendix 1: volledige lijst met beleidsvoorstellen

Beleidsvoorstellen voor de economische dimensie:

1. Eigenaars van meerdere huizen moeten meer belast worden.
2. Eerder dan zelf sociale woningen te bouwen, moet de overheid mensen helpen om op de privémarkt te huren.
3. In elke gemeente zou een vast aandeel van de woningen sociale woningen moeten zijn.
4. Europa moet hard optreden tegen lidstaten die zich niet houden aan de Europese begrotingsregels.

5. Europa moet hard optreden tegen lidstaten die grote belastingvoordelen toekennen aan sommige bedrijven.
6. In elke lidstaat van de EU moet er een kinderbijslag ingevoerd worden.
7. In heel Europa moet er een minimumloon ingevoerd worden.
8. De belasting op de winst van bedrijven moet omlaag.
9. Het vaderschapsverlof moet uitgebreid worden naar meer dan 10 dagen.
10. Naar de huisarts gaan, moet volledig gratis worden.
11. De mogelijkheid om in de horeca bij te verdienen tegen een verlaagd belastingtarief (flexi-jobs) moet afgeschaft worden.
12. Winkels mogen zelf kiezen wanneer ze solden doen.
13. Voor pendelaars moet de trein gratis zijn.
14. De fiscale voordelen voor pensioensparen moeten vervangen worden door een verhoging van de wettelijke pensioenen.
15. Omdat leerkrachten een zwaar beroep uitoefenen, moeten ze vroeger met pensioen kunnen gaan.
16. Leefloners moeten gemeenschapswerk doen.
17. Werklozen moeten hun uitkering na een tijd verliezen.
18. De VRT mag bedrijven niet langer laten betalen om hun producten in programma's te tonen.
19. Ook in het middelbaar onderwijs moet er een maximumfactuur voor de ouders komen.
20. De inkomensgrens voor huursubsidies moet omhoog, zodat meer mensen er recht op hebben.

Beleidsvoorstellen voor de culturele dimensie:

1. Europa moet meer genetisch gewijzigde gewassen toelaten.
2. Er moet een Europese taks op vliegtuigbrandstof komen.
3. Europa mag enkel handelsakkoorden afsluiten met landen die de mensenrechten respecteren.
4. Er moet een Europese identiteitskaart komen die de nationale vangt.
5. De EU moet beslissen of het zomertijd of wintertijd wordt ingevoerd, niet de lidstaten.
6. De overheid moet praktijktesten doen om te controleren op discriminatie bij aanwervingen.
7. De verkoop van nieuwe benzine- en dieselwagens moet verboden worden vanaf 2030.
8. Ook na 2025 moeten we kerncentrales openhouden.
9. De aankoop van de nieuwe gevechtsvliegtuigen moet worden teruggedraaid.
10. Belangrijke politieke beslissingen moeten via een referendum aan burgers kunnen worden overgelaten.

11. Burgers moeten zelf kunnen kiezen of ze gaan stemmen.
12. Scholen moeten kinderen verplichten om ook op de speelplaats Nederlands te praten.
13. De meest vervuilende auto's moeten verboden worden in heel Vlaanderen (lage-emissiezone).
14. Over de besteding van een deel van de Vlaamse begroting moeten de burgers rechtstreeks zelf kunnen beslissen.
15. Boerini's moeten toegelaten worden in openbare zwembaden.
16. De Vlaamse overheid moet praktijktesten doen om discriminatie bij het verhuren van woningen op te sporen.
17. De Vlaamse overheid mag geen nieuwe moskeeën meer erkennen.
18. In het gemeenschapsonderwijs mogen leerlingen op school geen hoofddoek dragen.
19. Nieuwkomers moeten maximaal hun oorspronkelijke cultuur en gewoonten vervangen door de Vlaamse cultuur en gewoonten.
20. De betonstop moet sneller uitgevoerd worden.

4.2. Appendix 2: volledige conditionele logit modellen

	Model 1 (direct effect)	Model 2 (interacties belang economie)	Model 3 (interacties belang cultuur)
Distance economic dimension	-0,393*** (0,009)	-0,247*** (0,016)	-0,464*** (0,015)
Distance cultural dimension	-0,421*** (0,008)	-0,539*** (0,017)	-0,287*** (0,015)
Saliency economy *		-0,199***	
Distance economic dimension		(0,019)	
Saliency economy *		0,176***	
Distance cultural dimension		(0,02)	
Saliency cultural *			0,115***
Distance economic dimension			(0,019)
Saliency cultural *			-0,19***
Distance cultural dimension			(0,018)
Man_groen	-0,134 (0,082)	-0,147* (0,084)	-0,145* (0,084)
Man_nva	-0,204*** (0,079)	-0,2** (0,079)	-0,185** (0,079)
Man_vld	-0,341*** (0,087)	-0,372*** (0,087)	-0,364*** (0,087)

Man_pvda	-0,177* (0,092)	-0,184** (0,094)	-0,182* (0,093)
Man_spa	-0,155* (0,09)	-0,165* (0,091)	-0,173* (0,091)
Man_vb	-0,085 (0,105)	-0,087 (0,107)	-0,072 (0,107)
Age_groen	-0,026*** (0,003)	-0,022*** (0,003)	-0,023*** (0,003)
Age_nva	0,016*** (0,002)	0,016*** (0,002)	0,016*** (0,002)
Age_vld	-0,015*** (0,003)	-0,015*** (0,003)	-0,015*** (0,003)
Age_pvda	-0,009*** (0,003)	-0,011*** (0,003)	-0,011*** (0,003)
Age_spa	0,006* (0,003)	0,004 (0,003)	0,004 (0,003)
Age_vb	-0,015*** (0,003)	-0,013*** (0,003)	-0,013*** (0,003)
Opleidingsniveau midden_groen	0,023 (0,179)	-0,028 (0,185)	-0,02 (0,185)
Opleidingsniveau midden_nva	0,132 (0,146)	0,087 (0,147)	0,105 (0,147)
Opleidingsniveau midden_vld	0,219 (0,194)	0,209 (0,195)	0,212 (0,195)
Opleidingsniveau midden_pvda	-0,258 (0,173)	-0,214 (0,174)	-0,196 (0,174)
Opleidingsniveau midden_spa	-0,213 (0,17)	-0,146 (0,171)	-0,132 (0,171)
Opleidingsniveau midden_vb	-0,394** (0,159)	-0,441*** (0,163)	-0,423*** (0,163)
Opleidingsniveau midden_groen	0,242 (0,164)	0,106 (0,171)	0,106 (0,171)
Opleidingsniveau midden_nva	-0,421*** (0,135)	-0,495*** (0,137)	-0,474*** (0,137)
Opleidingsniveau midden_vld	0,264 (0,181)	0,225 (0,181)	0,233 (0,181)
Opleidingsniveau midden_pvda	-0,886*** (0,16)	-0,805*** (0,161)	-0,792*** (0,161)
Opleidingsniveau midden_spa	-0,703*** (0,156)	-0,577*** (0,158)	-0,569*** (0,158)
Opleidingsniveau moyen_vb	-1,626*** (0,152)	-1,717*** (0,156)	-1,691*** (0,156)
Politieke belangstel- ling_groen	-0,029 (0,027)	-0,015 (0,028)	-0,013 (0,028)
Politieke belangstelling_nva	0,033 (0,025)	0,035 (0,025)	0,033 (0,025)
Politieke belangstelling_vld	0,004 (0,028)	0,007 (0,029)	0,004 (0,028)
Politieke belangstel- ling_pvda	-0,042 (0,031)	-0,058* (0,031)	-0,051 (0,031)
Politieke belangstelling_spa	0,067** (0,031)	0,054* (0,031)	0,058* (0,031)
Politieke belangstelling_vb	-0,043 (0,031)	-0,044 (0,032)	-0,043 (0,032)
asc_groen	3,32*** (0,301)	2,183*** (0,331)	1,991*** (0,331)
asc_nva	1,631*** (0,279)	1,783*** (0,298)	1,823*** (0,297)

asc_vld	1,53*** (0,319)	1,135*** (0,34)	1,463*** (0,339)
asc_pvda	3,269*** (0,33)	2,418*** (0,355)	2,641*** (0,355)
asc_spa	0,405 (0,332)	-0,105 (0,355)	-0,045 (0,355)
asc_vb	2,777*** (0,335)	2,485*** (0,369)	1,959*** (0,367)
Salience economy_groen		-0,632*** (0,095)	-0,596*** (0,088)
Salience economy_nva		-0,431*** (0,097)	-0,573*** (0,082)
Salience economy_vld		0,565*** (0,104)	0,273*** (0,099)
Salience economy_pvda		1,281*** (0,133)	0,903*** (0,119)
Salience economy_spa		0,895*** (0,117)	0,74*** (0,114)
Salience economy_vb		-1,015*** (0,111)	-0,679*** (0,102)
Salience cultural_groen		1,669*** (0,102)	1,899*** (0,109)
Salience cultural_nva		0,305*** (0,077)	0,344*** (0,09)
Salience cultural_vld		-0,035 (0,085)	-0,187** (0,09)
Salience cultural_pvda		0 (0,091)	-0,03 (0,106)
Salience cultural_spa		-0,187** (0,088)	-0,17* (0,091)
Salience cultural_vb		1,291*** (0,123)	1,658*** (0,128)
N	93086	93086	93086
R²	0,28	0,318	0,318

Noot: standaardfouten tussen haakjes.

*** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$.

5. Appendix hoofdstuk 5

Tabel 5.13. Verklaring van stemkeuze in Vlaanderen – multinomiale regressiemodellen (odds ratio); N=1,894

Ref. categorie = VB	CD&V	Groen	N-VA	Open-VLD	PVDA	SP.A	Blanco/ ongeldig/niet
Leeftijd	1,04***	1,00	1,03***	1,01*	1,01	1,03***	1,03**
Vrouwen	1,04	0,87	1,25	0,98	0,88	1,19	1,05
Onderwijs (ref. geen/ basisonderwijs)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Middelbare school	1,42	3,79*	1,27	1,08	0,94	1,12	1,39
Hoger niet- universitair diploma	3,81***	11,92***	2,20**	2,53**	2,05+	1,40	1,66
Universitair diploma	5,53***	24,57***	3,35***	2,79*	1,58	1,89	1,17
Links-rechts zelfplaatsing	0,52***	0,33***	0,97	0,62***	0,30***	0,34***	0,58***
Rechts sociaal-eco	0,94	0,88+	1,11*	1,04	0,93	0,94	1,06
Rechts immigratie	0,93	0,86**	1,04	0,97	0,86**	0,97	1,00
Tevredenheidsindex	1,38***	1,11	1,38***	1,13	0,93	0,99	0,84*
Vertrouwensindex	1,16+	1,42***	1,06	1,28**	1,19+	1,43***	1,14
Externe pol. competentie- index	1,06	1,27	0,95	0,99	0,78	0,92	0,85
Index pos. emoties	1,09	0,89	1,09	1,10	0,98	0,91	1,11
Index neg. emoties	0,84**	0,85**	0,81***	0,82***	0,92	0,95	0,89+
McFadden's R^2	0,222						
Adj. McFadden's R^2	0,195						

Noot: geëxponentieerde coëfficiënten. + $p < 0,10$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Tabel 5.14. Verklaring van stemkeuze in Wallonië – multinomiale regressiemodellen (odds ratio); N=1,355

Ref. categorie = PTB	cdH	Ecolo	MR	PS	Andere	Blanco/ ongeldig/niet
Leeftijd	1,04***	1,02*	1,03**	1,02**	1,02+	1,01
Vrouwen	1,08	1,00	1,23	1,05	1,12	1,07
Onderwijs (ref. geen/ basisonderwijs.)	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Middelbare school	2,49+	2,29*	2,26*	1,26	1,34	1,17
Hoger niet-universitair diploma	4,17**	4,26***	4,61***	1,08	1,76	1,27
Universitair diploma	4,23*	6,70***	6,40***	1,53	2,72*	0,67
Links-rechts zelfplaatsing	1,34***	1,13*	1,96***	0,92+	1,61***	1,39***
Rechts sociaal-eco	1,03	1,05	1,06	1,00	1,05	1,01
Rechts immigratie	0,97	1,04	1,13*	1,06	1,14**	1,07
Tevredenheidsindex	1,39**	1,30***	1,61***	1,16*	1,11	0,98
Vertrouwensindex	1,15	1,21*	1,08	1,13	1,09	1,00
Externe pol. Competentie index	1,18	1,30	1,37+	1,66***	1,19	1,28
Index pos. emoties	1,07	0,89	1,01	1,07	0,91	1,01
Index neg. emoties	0,81**	0,90+	0,79***	0,90+	0,93	0,87*
McFadden's R^2	0,160					
Adj. McFadden's R^2	0,127					

Noot: geëxponentieerde coëfficiënten. + $p < 0,10$; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Tabel 5.15. Golf 2 – Golf 1 Emotionele verschillen tussen partijstemmers – Vlaanderen

	Boosheid	Bitterheid	Ongenustheid	Angst	Hoop	Opluchting	Blijdschap	Tevredenheid
CD&V	+0,58	+0,41	+0,37	+0,45	-0,40	-0,57	-0,51	-0,80
Groen	+0,17	+0,24	+0,35	+0,87	-0,27	-0,23	-0,09	-0,43
N-VA	+0,29	+0,36	+0,04	+0,21	+0,04	-0,05	-0,21	-0,33
OpenVLD	+0,36	+0,27	+0,23	+0,46	-0,51	-0,59	-0,59	-0,48
PVDA	+0,08	0,00	-0,08	+0,09	-0,06	+0,17	+0,13	+0,11
SP.A	+0,15	+0,19	+0,21	+0,48	+0,06	+0,09	+0,06	-0,10
VB	+0,23	-0,08	-0,12	-0,33	+0,41	+0,29	+0,27	+0,02
Blanco/ ongeldig/niet	-0,06	-0,07	-0,42	-0,31	-0,33	-0,22	-0,50	-0,47
<i>Totaal</i>	+0,24	+0,18	+0,07	+0,19	-0,04	-0,09	-0,14	-0,28
<i>Sig.</i>	-	-	-	***	***	***	***	***

Tabel 5.16. Golf 2 – Golf 1 Emotionele verschillen tussen partijstemmers – Wallonië

	Boosheid	Bitterheid	Ongenustheid	Angst	Hoop	Opluchting	Blijdschap	Tevredenheid
cdH	+0,61	+0,51	+0,29	+0,51	+0,11	+0,47	+0,17	+0,27
Ecolo	+0,18	-0,08	-0,07	+0,20	+0,07	0,00	+0,27	+0,18
MR	+0,32	+0,31	+0,05	+0,26	+0,08	-0,22	+0,29	-0,04
PS	-0,08	-0,04	+0,10	+0,24	+0,48	+0,49	+0,43	+0,64
PTB	-0,19	+0,02	-0,03	+0,12	+0,35	+0,20	+0,39	+0,42
Andere partij	-0,05	+0,09	-0,09	+0,05	-0,05	+0,18	+0,25	-0,03
Blanco/ ongeldig/niet	-0,25	+0,30	-0,33	+0,04	-0,43	-0,28	-0,11	-0,32
<i>Totaal</i>	+0,05	+0,11	-0,01	+0,19	+0,13	+0,12	+0,27	+0,19
<i>Sig.</i>	-	-	-	-	*	**	-	***

6. Appendix hoofdstuk 6

6.1. Appendix A

Tabel A1. Gemiddelde scores gegeven aan Vlaamse partijen bij plaatsing op een links-rechts schaal

Partij	M	SD
PVDA	2,33	2,75
SP.A	2,76	2,18
GROEN	3,01	2,14
CD&V	4,84	1,69
Open VLD	5,63	1,96
N-VA	7,17	2,12
Vlaams Belang	8,30	2,52

Tabel A2. Gemiddelde scores gegeven aan Waalse partijen bij plaatsing op een links-rechts schaal

Partij	M	SD
PTB	2,32	2,84
PS	2,88	2,33
Ecolo	3,99	1,87
CdH	4,94	1,65
Défi	5,53	1,89
PP	6,36	3,30
MR	6,90	2,27

Tabel A3. Sympathiescores van partijelectoraten van de verschillende Vlaamse partijen, golf 1 (gewogen gegevens)

Thermometer Golf 1		Over de aanhangers van...							Vlamingen	Walen
		PVDA	SP.A	Groen	CD&V	Open VLD	N-VA	VB		
Gestemd voor...	PVDA (n=133)	72,2 (25,0)	59,1 (25,6)	56,7 (26,9)	47,2 (22,5)	30,5 (22,2)	23,6 (21,5)	19,3 (24,5)	64,2 (18,2)	62,3 (22,8)
	SP.A (n=205)	45,2 (23,4)	68,3 (22,8)	52,0 (23,2)	49,8 (20,0)	39,6 (21,0)	30,4 (23,9)	22,1 (25,2)	69,7 (20,2)	(21,9)
	Groen (n=171)	51,4 (23,4)	58,4 (20,0)	75,0 (17,5)	53,2 (19,3)	47,1 (22,4)	32,5 (21,5)	17,6 (23,8)	68,9 (18,7)	66,0 (19,0)
	CD&V (n=198)	37,9 (24,9)	47,7 (23,1)	54,2 (22,4)	70,5 (18,1)	51,8 (23,6)	48,4 (23,6)	29,8 (27,0)	74,3 (17,3)	58,6 (20,1)
	Open VLD (n=168)	34,7 (21,9)	39,9 (23,4)	46,9 (22,0)	49,8 (20,3)	69,8 (18,4)	42,9 (22,1)	25,0 (23,9)	70,3 (18,3)	56,6 (21,2)
	N-VA (n=509)	28,1 (24,9)	32,6 (24,5)	32,2 (24,4)	45,6 (22,2)	51,4 (24,2)	75,4 (19,7)	39,3 (28,6)	74,7 (18,1)	49,4 (23,6)
	VB (n=388)	33,8 (24,9)	35,0 (24,9)	29,7 (24,1)	39,5 (23,2)	38,5 (23,2)	51,1 (25,3)	71,7 (24,0)	70,0 (20,4)	46,2 (24,1)
Totale electoraat (n=1,945)	38,0 (23,6)	43,4 (27,9)	44,3 (29,3)	48,9 (24,8)	47,85 (27,2)	49,5 (27,1)	37,4 (32,3)	71,3 (19,4)	55,4 (23,3)	

Noot: gemiddelde score op de thermometerscore in golf 1, op een schaal van 0 tot 100, met standaardafwijking tussen haakjes. De meest groene score geeft de hoogste score aan, de rode de laagste score.

Tabel A4. Sympathiescores van partijelectoraten van de verschillende Vlaamse partijen, golf 2 (gewogen gegevens)

Thermometer Golf 2		Over de aanhangers van...							Vlaamingen	Walen
		PVDA	SP.A	Groen	CD&V	Open VLD	N-VA	VB		
Gestemd voor...	PVDA (n=133)	77,1 (21,1)	59,6 (27,5)	54,1 (25,7)	47,2 (23,3)	33,1 (23,4)	24,9 (23,6)	21,2 (26,7)	66,8 (20,4)	63,8 (24,1)
	SP.A (n=205)	50,3 (25,6)	76,4 (17,8)	52,0 (24,2)	49,4 (20,5)	38,7 (21,3)	30,3 (24,6)	24,1 (29,0)	68,2 (23,1)	66,4 (22,8)
	Groen (n=171)	53,1 (24,0)	60,2 (21,7)	78,5 (20,1)	54,8 (21,0)	48,5 (21,6)	31,6 (24,6)	16,6 (24,1)	68,1 (20,6)	65,4 (23,6)
	CD&V (n=198)	38,2 (25,1)	47,0 (23,1)	52,8 (23,1)	70,8 (19,7)	49,5 (22,6)	48,2 (23,6)	30,2 (27,5)	73,6 (16,8)	59,8 (22,2)
	Open VLD (n=168)	33,8 (23,8)	38,0 (24,5)	45,7 (23,6)	51,0 (22,6)	72,7 (18,5)	43,7 (24,4)	28,2 (27,6)	68,0 (19,0)	53,8 (22,9)
	N-VA (n=509)	26,9 (24,3)	30,5 (24,5)	31,1 (24,6)	44,5 (24,4)	50,9 (23,6)	79,8 (17,0)	51,7 (28,6)	78,1 (17,2)	46,0 (24,5)
	VB (n=388)	33,8 (24,8)	31,1 (24,9)	28,4 (24,3)	36,9 (24,2)	36,3 (23,6)	52,9 (24,7)	80,1 (18,2)	73,6 (19,8)	40,2 (25,2)
	Totale electoraat (n=1,945)	38,8 (26,7)	43,0 (27,3)	43,2 (27,7)	48,4 (24,5)	47,6 (24,7)	50,8 (28,8)	41,6 (33,2)	69,6 (20,9)	52,8 (25,0)

Noot: gemiddelde score op de thermometerscore in golf 2, op een schaal van 0 tot 100, met standaardafwijking tussen haakjes. De meest groene score geeft de hoogste score aan, de rode de laagste score.

Tabel A5. Sympathiescores van partijelectoraten van de verschillende Waalse partijen, golf 1 (gewogen gegevens)

Thermometer Golf 1		Over de aanhangers van...							Walen	Vlamingen
		PTB	PS	Ecolo	cdH	Défi	PP	MR		
Gestemd voor...	PTB (n=186)	70,9 (25,5)	40,8 (27,8)	35,8 (26,2)	31,0 (21,7)	37,0 (23,0)	29,6 (25,9)	20,8 (21,7)	67,2 (23,9)	48,7 (24,1)
	PS (n=278)	41,2 (25,5)	67,8 (20,9)	45,3 (23,1)	38,1 (20,8)	41,0 (20,4)	27,7 (23,9)	30,5 (23,7)	64,1 (22,7)	48,1 (23,1)
	Ecolo (n=216)	37,7 (25,8)	44,6 (23,1)	73,5 (20,5)	43,7 (20,4)	42,2 (21,0)	25,7 (23,2)	37,2 (21,5)	65,3 (20,7)	52,3 (22,8)
	cdH (n=89)	37,6 (24,6)	41,0 (21,0)	52,6 (22,3)	59,3 (19,3)	49,9 (20,2)	28,9 (22,5)	45,8 (21,7)	63,1 (19,2)	53,0 (21,4)
	Défi (n=83)	38,1 (24,6)	44,0 (22,2)	47,4 (24,4)	42,9 (21,3)	61,8 (20,6)	31,3 (24,0)	37,8 (24,8)	67,8 (20,6)	47,9 (23,6)
	PP (n=59)	27,5 (27,1)	23,5 (25,6)	27,5 (25,3)	28,4 (22,4)	33,8 (21,3)	66,9 (28,8)	35,8 (29,2)	61,1 (27,8)	51,5 (25,7)
	MR (n=240)	20,4 (23,1)	23,4 (23,0)	36,5 (27,3)	39,2 (24,8)	36,4 (25,3)	27,0 (25,4)	70,9 (19,5)	62,6 (20,7)	59,9 (20,8)
	Totale electoraat (n=1,400)	39,2 (28,0)	42,5 (27,7)	44,5 (27,6)	38,9 (22,8)	39,5 (22,8)	28,7 (24,7)	39,9 (28,1)	63,1 (22,7)	50,5 (23,3)

Noot: gemiddelde score op de thermometerscore in golf 1, op een schaal van 0 tot 100, met standaardafwijking tussen haakjes. De meest groene score geeft de hoogste score aan, de rode de laagste score.

Tabel A6. Sympathiescores van partijelectoraten van de verschillende Waalse partijen, golf 2 (gewogen gegevens)

Thermometer Golf 2		Over de aanhangers van...						Walen	Vlamingen	
		PTB	PS	Ecolo	cdH	Défi	PP			MR
Gestemd voor...	PTB (n=186)	76,1 (21,4)	41,3 (26,4)	38,6 (25,9)	30,7 (21,1)	33,4 (23,2)	26,2 (24,7)	20,5 (21,0)	66,5 (24,7)	45,2 (25,6)
	PS (n=278)	44,2 (25,5)	74,1 (19,5)	45,6 (24,7)	38,3 (21,8)	40,3 (21,7)	24,9 (23,5)	30,7 (23,9)	68,3 (19,9)	45,7 (25,5)
	Ecolo (n=216)	36,5 (26,6)	44,4 (24,4)	76,8 (19,8)	42,7 (22,6)	40,9 (21,5)	20,3 (21,9)	37,4 (23,4)	64,0 (19,4)	49,3 (22,1)
	cdH (n=89)	36,0 (28,6)	42,3 (22,4)	49,12 (25,6)	66,8 (18,2)	45,7 (24,4)	25,7 (23,9)	43,4 (22,8)	64,6 (20,2)	44,1 (23,8)
	Défi (n=83)	33,5 (23,8)	42,5 (21,0)	47,3 (25,0)	47,6 (20,3)	68,7 (18,8)	26,1 (21,9)	40,7 (24,8)	67,5 (20,5)	45,0 (22,6)
	PP (n=59)	29,3 (27,4)	25,6 (24,6)	24,5 (21,9)	32,9 (24,7)	35,0 (23,0)	70,0 (28,6)	33,7 (28,4)	59,1 (26,5)	49,1 (27,6)
	MR (n=240)	20,2 (23,7)	22,9 (23,6)	33,4 (25,7)	37,5 (24,4)	37,8 (23,9)	23,6 (25,8)	74,3 (17,4)	60,7 (22,9)	53,7 (25,6)
Totale electoraat (n=1,400)		39,7 (28,8)	45,0 (29,0)	45,1 (27,5)	40,3 (23,8)	39,5 (23,1)	27,6 (25,3)	41,7 (28,0)	62,4 (22,2)	47,2 (24,6)

Noot: gemiddelde score op de thermometerscore in golf 2, op een schaal van 0 tot 100, met standaardafwijking tussen haakjes. De meest groene score geeft de hoogste score aan, de rode de laagste score.

Tabel A7. Sociale afstand van de partijelectoraten van de verschillende Vlaamse partijen (gewogen gegevens)

Sociale afstand		Over aanhangers van...							Vlamingen	Walen
		PVDA	SP.A	Groen	CD&V	Open VLD	N-VA	VB		
Gestemd voor...	PVDA (n=133)	6,9 (2,1)	6,4 (1,9)	5,9 (2,0)	5,8 (1,8)	4,8 (2,2)	3,7 (2,6)	2,9 (2,9)	6,9 (2,1)	6,4 (2,0)
	SP.A (n=205)	5,8 (2,2)	7,2 (1,9)	6,1 (2,2)	6,1 (2,2)	5,3 (2,4)	4,2 (2,8)	3,2 (3,0)	7,4 (2,3)	6,8 (2,1)
	Groen (n=171)	6,3 (2,2)	6,8 (2,1)	7,6 (2,2)	6,5 (2,4)	6,0 (2,4)	4,4 (2,8)	2,5 (2,9)	7,4 (2,2)	7,0 (2,3)
	CD&V (n=198)	5,3 (2,8)	5,8 (2,5)	6,4 (2,4)	7,4 (2,1)	6,1 (2,4)	5,8 (2,4)	4,0 (3,0)	8,1 (2,1)	6,9 (2,4)
	VLD (n=168)	4,9 (2,7)	5,3 (2,5)	5,8 (2,3)	6,1 (2,2)	7,1 (2,2)	5,5 (2,6)	3,8 (3,0)	7,4 (2,1)	6,5 (2,0)
	N-VA (n=509)	4,1 (2,7)	4,5 (2,6)	4,7 (2,6)	5,5 (2,2)	5,9 (2,2)	7,1 (1,9)	5,3 (2,6)	8,0 (2,1)	5,9 (2,4)
	VB (n=388)	4,4 (2,4)	4,3 (2,5)	4,0 (2,5)	4,9 (2,5)	4,7 (2,4)	5,6 (2,3)	7,3 (2,3)	7,9 (2,4)	5,3 (2,6)
	Totale electoraat (n=1,945)	5,0 (2,6)	5,4 (2,5)	5,4 (2,6)	5,8 (2,3)	576 (2,4)	5,5 (2,6)	4,5 (3,1)	7,6 (2,3)	6,1 (2,4)

Noot: gemiddelde score op de meting van sociale afstand (golf 2), op een schaal van 0 tot 10, met standaardafwijking tussen haakjes. De meest groene score geeft de hoogste score aan, de rode de laagste score.

Tabel A8. Sociale afstand van de partijelectoraten van de verschillende Waalse partijen (gewogen gegevens)

Sociale afstand		Over de aanhangers van...						Walen	Vlamingen	
		PTB	PS	Ecolo	cdH	Défi	PP			MR
Gestemd voor...	PTB (n=186)	6,7 (2,2)	5,1 (2,6)	4,8 (2,7)	4,7 (2,6)	4,9 (2,3)	3,9 (2,7)	4,0 (2,8)	6,8 (2,1)	5,8 (2,7)
	PS (n=278)	5,0 (2,3)	6,6 (2,0)	5,4 (2,1)	5,3 (2,0)	5,4 (2,0)	4,0 (2,6)	4,8 (2,4)	6,9 (2,4)	5,7 (2,5)
	Ecolo (n=216)	4,4 (2,6)	5,2 (2,4)	6,8 (2,1)	5,4 (2,2)	5,2 (2,2)	3,5 (2,8)	5,2 (2,2)	6,7 (2,2)	6,0 (2,4)
	cdH (n=89)	4,5 (2,4)	5,0 (2,0)	5,3 (2,4)	6,6 (2,0)	5,6 (1,8)	4,0 (2,6)	5,0 (2,3)	6,9 (2,0)	5,5 (2,2)
	Défi (n=83)	4,3 (2,5)	5,0 (1,9)	5,5 (2,2)	5,4 (2,1)	6,2 (1,8)	3,7 (2,5)	4,7 (2,4)	6,8 (2,3)	5,1 (2,7)
	PP (n=59)	3,7 (2,8)	3,4 (2,7)	3,6 (2,6)	4,2 (2,4)	4,5 (2,2)	6,8 (2,6)	4,3 (2,6)	6,9 (2,2)	6,1 (2,5)
	MR (n=240)	3,3 (2,9)	3,8 (2,8)	4,9 (2,7)	5,1 (2,6)	5,1 (2,4)	3,7 (3,1)	7,0 (2,0)	6,9 (2,0)	6,6 (2,2)
	Totale electoraat (n=1,400)	4,6 (2,6)	5,0 (2,5)	5,2 (2,4)	5,1 (2,3)	5,1 (2,1)	4,0 (2,7)	5,0 (2,5)	6,6 (2,2)	5,9 (2,4)

Noot: gemiddelde score op de meting van sociale afstand (golf 2), op een schaal van 0 tot 10, met standaardafwijking tussen haakjes. De meest groene score geeft de hoogste score aan, de rode de laagste score.

7. Appendix hoofdstuk 7

7.1. Appendix 1: knelpunten met betrekking tot het genereren van netwerkgegevens

Na een opschoning (tabel 7.3) zijn we 737 respondenten kwijtgeraakt, die geen of twijfelachtige namen hadden opgegeven, en 606 respondenten die geen tevredenheidsscore konden geven voor de mensen die ze hadden genoemd. Ondanks het verlies van deze 1343 respondenten blijft het een feit dat onze steekproef aanzienlijk is in termen van waarnemingen, met meer dan 6274 verzamelde persoonlijke netwerken.

Tabel A.1. Verdeling grootte van de gemeten persoonlijke netwerken

Namen	Genereren van namen			Interpretatie van namen				
	N	%	% valide	Namen	N	%	N valide	% valide
0 ²	737	9,7		0 ³	606	8,8		
1	62	0,8	0,9	1	300	4,4	300	4,8
2	189	2,5	2,7	2	483	7	483	12,5
3	2780	36,5	40,4	3	2496	36,3	2496	39,8
4	1066	14,0	15,5	4	1018	14,8	1018	16,2
5	2783	36,5	36,5	5	1977	26	1977	31,5
Totaal	7617	100		Totaal	6880	100	6274	100
Ontbrekend			737	Ontbrekend	737		1343	

Een groot valkuil bij het verzamelen van gegevens over het niveau van politieke tevredenheid van leden van het sociale netwerk van een individu zou kunnen zijn dat een respondent sterk wordt beperkt door zijn bekwaamheid en opleidingsniveau. Een snelle kruisanalyse (tabel 7.4) laat inderdaad zien dat het verlies aan informatie tussen het genereren en interpreteren van namen verhoudingsgewijs groter was bij mensen met een zeer laag opleidingsniveau. We beschikken echter over een aanzienlijk deel van de respondenten in elke groep (gemiddeld 80%) voor wie de verzamelingsprocedure voor “netwerk”-gegevens overtuigend is gebleken.

² Geen naam.

³ Tevredenheid onbekend voor alle *alters*.

Tabel A.2. Kwaliteit verzamelde “netwerk”-gegevens naar opleidingsniveau van de respondenten

	Verwijderd na genereren van de naam (%)	Verwijderd na interpretatie van de naam (%)	Volledig geldige netwerk-procedure (%)
Geen	17,3	10,6	72,1
Secundair onvoltooid	10	9,8	80,2
Secundair	10,3	7,9	81,8
Hoger niet-universitair	8,5	8,2	83,3
Universitair	8,8	6,2	85

Hoewel dit op zich geen indicator is voor de continue omvang van het sociale netwerk van een individu, gezien de maximale drempel van 5 namen die in de vragenlijst wordt opgelegd, blijkt uit het gemiddelde aantal verstrekte namen en de verdeling nog steeds dat er sprake is van enige significante variatie (tabel 7.5). Het gemiddelde varieert tussen 3 en 4 verstrekte namen (3,5), waarbij een meerderheid van de respondenten informatie verstrekt voor 3 of 5 namen, terwijl er veel minder informatie heeft verstrekt specifiek voor 4, 2 of 1 naam. Verder is het interessant om op te merken dat het verwijderen van enkele namen waarvan de tevredenheid onbekend was in het netwerk van meerdere respondenten (maar dus niet van alle netwerkleden), de gemiddelde grootte van de gemeten netwerken niet fundamenteel verandert. Dat betekent dat de respondenten van de enquête die namen in de generator hebben opgegeven, er ook een geldige politieke tevredenheidsscore aan konden koppelen tijdens de interpretatiefase.

Tabel A.3. Beschrijvende statistieken van de omvang van de gemeten netwerken

	N	Min	Max	Gemiddeld
Grootte met alle namen	7617	0	5	3,5
Grootte zonder de namen van wie de tevredenheid onbekend is	6274	1	5	3,6

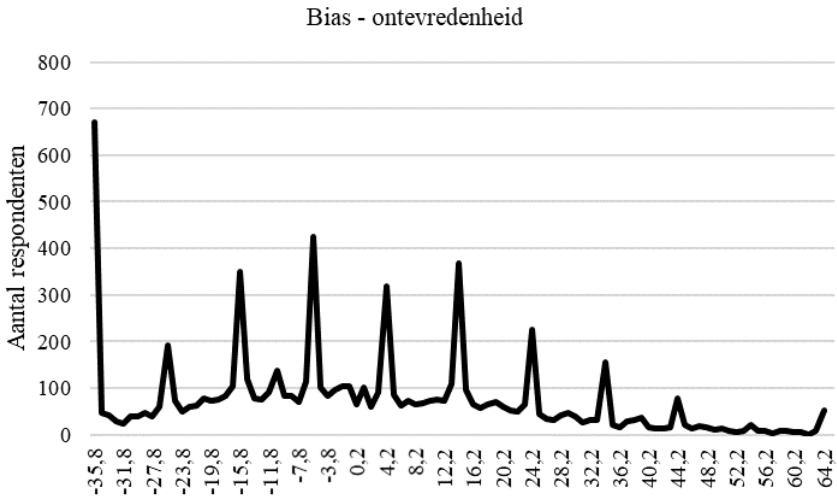
7.2. Appendix 2: herindeling van de respondenten volgens de eigenschappen van hun netwerk

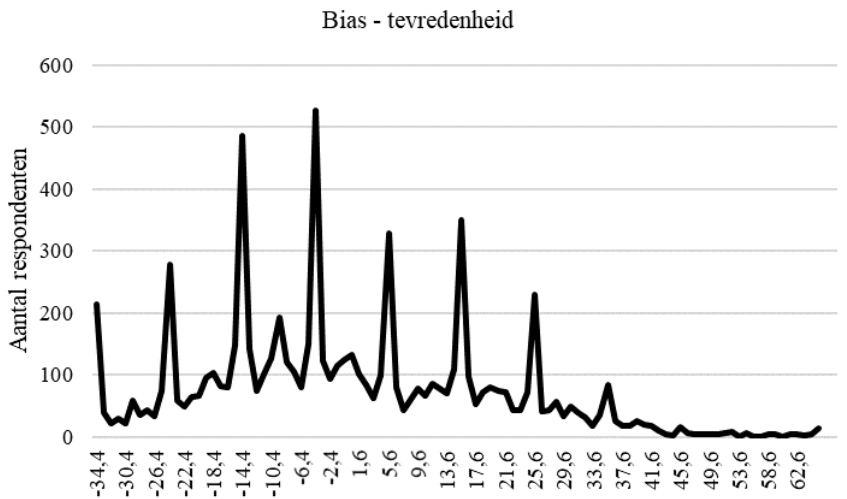
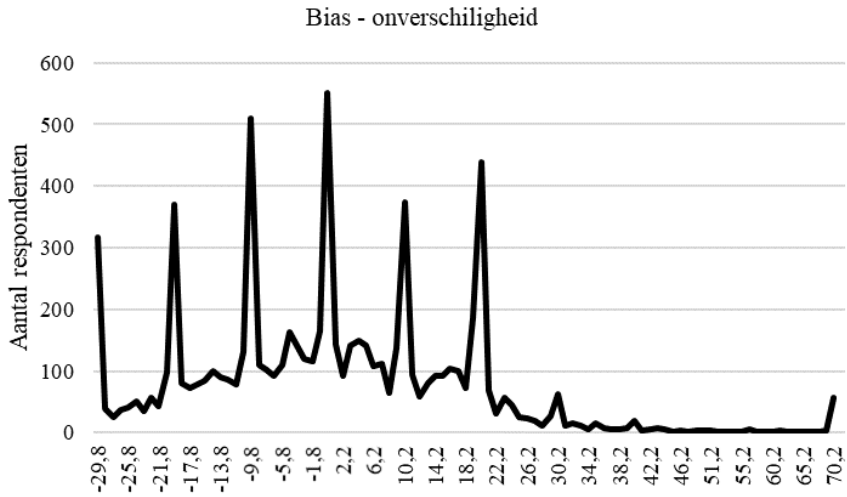
In tabel 7.6 hieronder wordt de nieuwe verdeling van de respondenten volgens deze herindeling beschreven.

Tabel A.4. Verdeling van afgeleide homofilievariabelen

	N	%
Homofilie	3101	49,4
Ontevredenheid	1000	15,9
Onverschilligheid	723	11,5
Tevredenheid	1378	22,0
Heterofiele	3174	51,6
Ontevredenheid	1880	30,0
Onverschilligheid	938	14,9
Tevredenheid	356	5,7
Totaal	6275	100

7.3. Appendix 3: verdeling van afgeleide afhankelijke variabelen

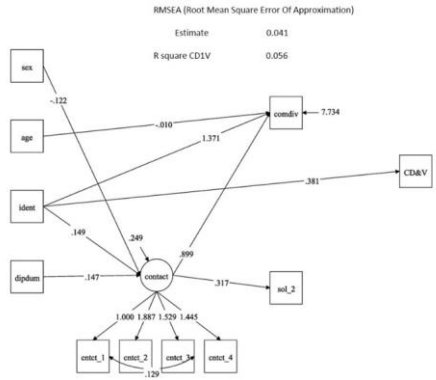
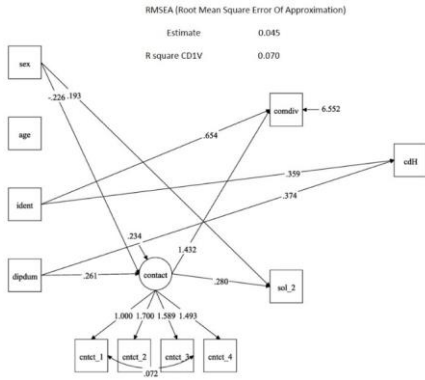

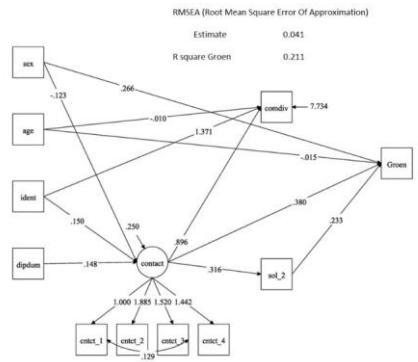
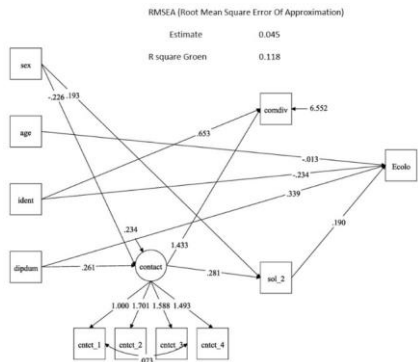
8. Appendix hoofdstuk 8

In deze bijlage presenteren we een visuele weergave van de effecten die in de structuurvergelijkingsmodellering voor elke partij worden gemeten. We presenteren de partijen per “familie”, voor zover dit begrip nog zinvol is, en de volgorde volgt de alfabetische volgorde van de Vlaamse politieke partijen.

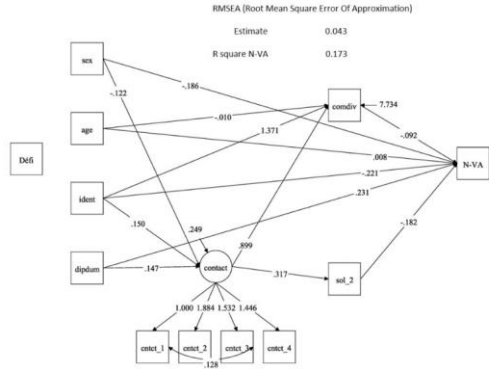
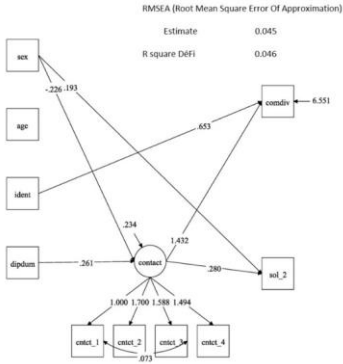
8.1. cdh en CD&V

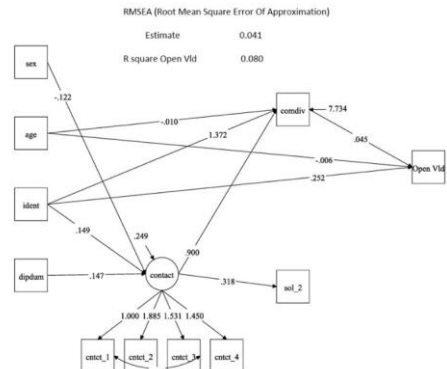
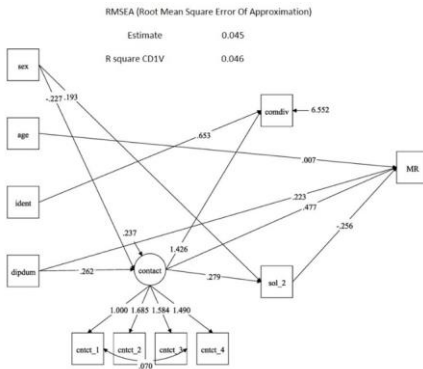
8.2. Ecolo en Groen

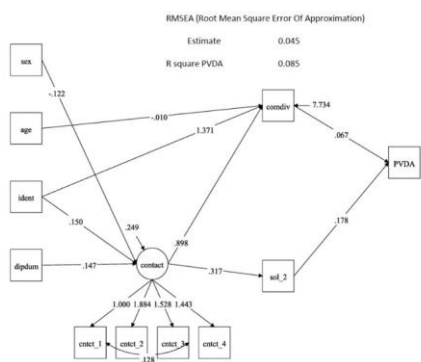
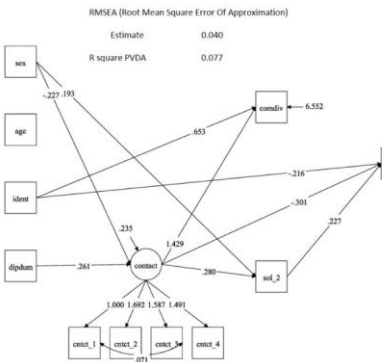
8.3. Défi en N-VA

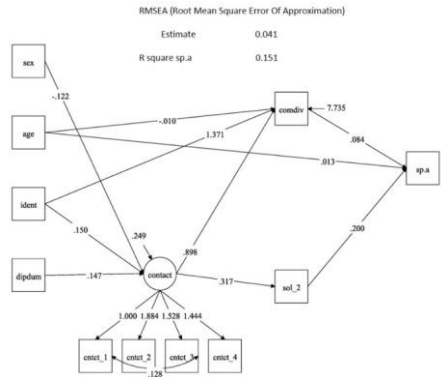
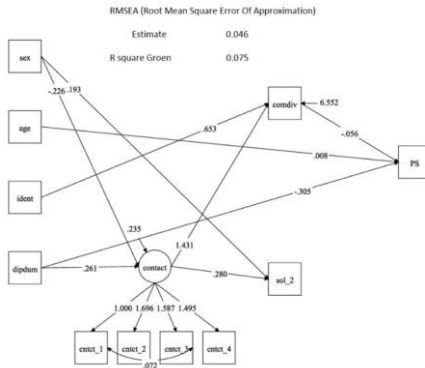
8.4. MR en Open Vld

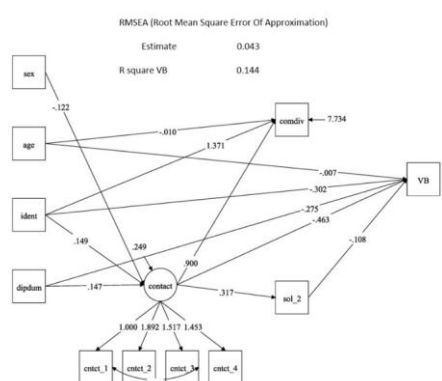
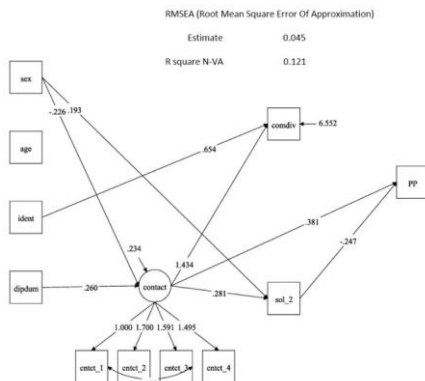
8.5. PTB en PVDA

8.6. PS en SP.A

8.7. PP en VB

9. Appendix hoofdstuk 9

Tabel 9.2. Gebruik van *De Stemtest/Test électorale* (per bestuursniveau)

Niveau	Gebruik van <i>De Stemtest</i> (N=3.419.836)	Gebruik van de <i>Test électorale</i> (N=985.652)
Brussel	1,76%	7,29%
EU	18,65%	22,86%
Federale overheid	35,53%	47,06%
Regionale overheid	44,06%	22,79%

Tabel 9.3. Het profiel van de gebruikers

	Aandeel onder de Vlaamse kiezers (%) (a)	Aandeel onder gebruikers van De Stemtest (%) (b)	Vershil (b-a)	Aandeel onder de Waalse kiezers (%) (c)	Aandeel onder gebruikers van de Test électorale (%) (d)	Vershil (d-c)
Gender						
Vrouw	41,9	41,2*	-0,7	51,4	46,7**	-4,7
Man	58,1	58,8*	0,7	48,6	53,3**	4,7
Leeftijdscategorieën						
18-24	6,6	9,7***	3,1	6,6	10,9***	4,3
25-34	10,1	12,3***	2,2	17,5	22,8***	5,3
35-44	15,4	15,4	0	19,4	17,3	-2,1
45-54	19,4	18,2	-1,2	25	18,8***	-6,2
55-64	21,1	16,7***	-4,4	21,8	17,8**	-4
65-74	22,6	23,6	1	8,1	10,9**	2,8
75+	4,7	4,1	-0,6	1,5	1,4	-0,1
Opleidingsniveau						
Laagopgeleid	12,4	7***	-5,4	12,4	7,4***	-5
Middelbare school	40	33,5***	-6,5	35,8	31,4***	-4,4
Hoogopgeleid	47,6	59,6***	12	50,9	61,3***	10,4
Politieke interesse						
Heel laag	10,2	5,1***	-5,1	16,5	8,1***	-8,4
Eerder laag	12,8	11,4	-1,4	17,8	12,4***	-5,4
Midden	14,4	11,2***	-3,2	14,5	12,8	-1,7
Eerder hoog	46,7	51,2***	4,5	40	50,8***	10,8
Heel hoog	15,9	21***	5,1	11,1	15,9***	4,8
Links-rechts positie						
Radicaal links	4,4	4,2	-0,2	8,9	13,3***	4,4
Gematigd links	16,7	23,5***	6,8	25,6	27,6	2
Centrum	31,5	20,4***	-11,1	31,7	20,2***	-11,5
Gematigd rechts	38,2	43***	4,8	26,7	32,8***	6,1
Radicaal rechts	9,2	8,8	-0,4	7,1	6,2	-0,9
Het volgen van de campagne						
Heel intensief	10	14,7***	4,7	6	11,6***	5,6
Intensief	32,4	38,7***	6,3	24,5	35,9***	11,4
Niet heel intensief	43,1	41,5	-1,6	44,8	43,7	-1,1
Helemaal niet	14,5	5,1***	-9,4	24,7	8,8***	-15,9
Tevredenheid met de democratie						
Heel tevreden	2,1	2,6	0,5	2,2	2,6	0,4
Tevreden	29,1	34,8***	5,7	21,9	30,4***	8,5
Noch tevreden, noch ontevreden	31,5	28***	-3,5	30,9	29,7	-1,2
Ontevreden	26,2	25,4	-0,8	28,5	26,8	-1,7
Heel ontevreden	11	9,2**	-1,8	16,5	10,5***	-6

Tabel 9.4. T-toesten voor leeftijd en politieke interesse

Afhankelijke variabelen	Gemiddelde van niet-gebruikers (standaardafwijking)	Gemiddelde van gebruikers (standaardafwijking)	Aantal observaties N =	Significante verschillen (t-toets)
Leeftijd van de respondent	50,54 (14,66)	48,48 (16,84)	2172 niet-gebruikers 1228 gebruikers	Sig = 0,000 Significant
Politieke interesse van de respondent	5,12 (2,92)	6,45 (2,49)	2171 niet-gebruikers 1228 gebruikers	Sig = 0,000 Significant

Tabel 9.5. Logistische regressie voor stemtestgebruik

	B	E.S	Wald	ddl	Sig.	Exp(B)
Vlaams gewest	0,475	0,329	2,089	1	0,148	1,608
Man	0,113	0,127	0,786	1	0,375	1,120
Man * Vlaams gewest	-0,169	0,165	1,046	1	0,306	0,845
Leeftijd	-0,018***	0,004	16,444	1	0,000	0,982
Leeftijd * Vlaams gewest	0,005	0,005	0,995	1	0,318	1,005
Lager opgeleid	-0,250	0,231	1,163	1	0,281	0,779
Hoger opgeleid	0,435***	0,133	10,658	1	0,001	1,546
Lager opgeleid * Vlaams gewest	-0,147	0,291	0,254	1	0,614	0,864
Hoger opgeleid * Vlaams gewest	0,143	0,169	0,721	1	0,396	1,154
Politieke interesse	0,275***	0,055	24,846	1	0,000	1,317
Politieke interesse * Vlaams gewest	-0,025	0,070	0,123	1	0,726	0,976
Politieke participatie	0,032***	0,008	16,290	1	0,000	1,032
Radicaal links	0,653***	0,168	15,046	1	0,000	1,921
Gematigd links	0,713***	0,113	40,101	1	0,000	2,040
Gematigd rechts	0,594***	0,101	34,854	1	0,000	1,812
Radicaal rechts	0,170	0,156	1,190	1	0,275	1,185
Constante	-2,118	0,272	60,531	1	0,000	0,120

Noot: *erreur standard* *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$.

Tabel 9.6. Typen gebruikers

	Twijfelaars (%/M)	Checkers (%/M)	Zoekers (%/M)
Extern politiek zelfvertrouwen	2,4	2,56	2,58
Politieke interesse	1	9	6
Moment waarop stemkeuze werd bepaald			
Verkiezingsdag	20,7%	11,8%	25,5%
Tijdens de campagne	46,2%	27,9%	40,1%
Voor het begin van de campagne	33,1%	60,3%	37,4%
Totaal	100%	100%	100%
Aandeel van elk type	13,6%	38,4%	48%
	(n = 166)	(n = 471)	(n = 588)

Noot: *het extern politiek zelfvertrouwen wordt gemeten op een schaal van 1 tot 5. Hogere waarden duiden op een hoger niveau van politiek zelfvertrouwen. De politieke interesse wordt gemeten op een schaal van 0 tot 10. Hogere waarden duiden op een grotere interesse. Moment van de stemkeuze is een dummy-variabele.*

Tabel 9.7. Socio-demografische gegevens voor elk type gebruiker per regio (in procenten)

	<i>Vlaanderen</i>				<i>Wallonië</i>			
	Twijfelaars	Checkers	Zoekers	Totaal	Twijfelaars	Checkers	Zoekers	Totaal
Leeftijd								
18-24	15,6	6,4	11,1	9,7	11,4	5	14,8	10,9
25-34	16,7	6,1	16,7	12,3	31,4	14,9	25,2	22,8
35-44	19,8	10,6	18,5	15,4	21,4	17	16,2	17,3
45-54	24	11,8	22,2	18,2	11,4	21,3	19,5	18,8
55-64	13,5	23,6	11,4	16,7	15,7	24,1	14,3	17,8
65-74	9,4	35,2	17,2	23,6	8,6	15,6	8,6	10,9
75+	1	6,4	2,9	4,1	0	2,1	1,4	1,4
Onderwijs								
Laag	8,4	7	6,6	7	11,5	5	7,6	7,4
Gemiddeld	49	32,4	30,4	33,5	31,4	18,4	40	31,4
Hoog	42,7	60,6	62,9	59,6	57,1	76,6	52,4	61,3
Gender								
Man	32,3	78,2	48,7	58,8	31,4	63,1	54,1	53,3
Vrouw	67,7	21,8	51,3	41,2	68,6	36,9	45,9	46,7
Aandeel	11,1	41,7	47,2	100	16,6	33,5	49,9	100

Tabel 9.8. Het effect van De Stemtest op kiezers hun kennis van de partijstandpunten

Variabelen	Kennis van de partijposities (Flandre)	Kennis van de partijposities (Wallonie)
Leeftijd	0,0244*** (0,00765)	0,0612*** (0,0138)
Man	0,664*** (0,250)	0,709* (0,395)
Gemiddeld opleidingsniveau	-0,468 (0,385)	0,957 (0,649)
Hoog opleidingsniveau	0,747* (0,384)	1,450** (0,627)
Politieke interesse	0,481*** (0,0638)	0,483*** (0,0902)
Extremiteit	0,399*** (0,0792)	0,172 (0,125)
Politieke participatie	-0,0280 (0,0258)	-0,0763* (0,0416)
Intensiteit waarmee de respondent de campagne heeft gevolgd: niet heel intensief	-0,166 (0,405)	1,227** (0,539)
Intensiteit waarmee de respondent de campagne heeft gevolgd: intensief	-0,426 (0,475)	0,862 (0,657)
Intensiteit waarmee de respondent de campagne heeft gevolgd: heel intensief	-0,134 (0,616)	3,557*** (1,010)
Gebruik van de federale stemtest	2,343*** (0,247)	1,818*** (0,447)
Constante	21,85*** (0,658)	25,40*** (1,029)
Observaties	1,470	871
R kwadraat	0,227	0,184

Noot: standaardafwijkingen tussen haakjes; *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$.

HET BOEK

Bij de verkiezingen van 2019 verstuurde de kiezer een sterk politiek signaal. Een groot aantal kiezers koos ervoor om op radicale partijen te stemmen (Vlaams Belang, PTB-PVDA). Het succes van deze partijen schudde niet alleen het politieke landschap door elkaar, maar maakte van de regionale en vooral de federale regeringsvorming een steeds complexere puzzel. Deze plotse veranderingen zijn slechts één van de gevolgen van de stembusgang voor de federale, regionale en Europese verkiezingen van 26 mei 2019. In dit boek analyseren auteurs van verschillende universiteiten (ULB, VUB, KU Leuven, UC Louvain, en Universiteit Antwerpen) op basis van de verkiezingsenquête REPRESENT het stemgedrag en de politieke voorkeuren en attitudes van de Belgische burger. Deze analyses laten toe om meer inzicht te krijgen in de logica die achter deze verkiezingen schuilging, wat toelaat lessen te trekken om de werking van de Belgische democratie beter te begrijpen.

DE AUTEURS

Jean-Benoît Pilet is professor in politieke wetenschappen aan de Université libre de Bruxelles (ULB). Hij werkt by het Centre d'étude de la vie politique (CEVIPOL). Zijn onderzoek gaat over verkiezingen, kiesgedrag, institutionel hervormingen en democratisch vernieuwing.

Pierre Baudewyns is professor in the politieke wetenschappen aan UCLouvain. Hij neemt deel aan verschillende onderzoekprojecten over kiezers en kandidaten. Zijn werk is gepubliceerd in verschillende internationale wetenschappelijke tijdschriften zoals *Electoral Studies*, *European Political Science*, *Regional & Federal Studies*, *West European Politics* en *Comparative European Politics*.

Kris Deschouwer is emeritus professor in de politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel (VUB). Hij is de auteur van *The Politics of Belgium. Governing a Divided Society* (Routledge-MacMillan, 2012).

Anna Kern is Gastprofessor bij de Vakgroep Politieke Wetenschappen aan de UGent. Haar onderzoeksinteresses zijn politieke participatie, politieke ongelijkheid en politieke legitimiteit.

Jonas Lefevere is onderzoeksprofessor aan het Institute for European Studies (VUB) en docent aan Vesalius College Brussels. Zijn onderzoek focust op politieke communicatie, met specifieke aandacht voor de impact van verkiezingscampagnes op het stemgedrag en de communicatiestrategieën van politieke partijen.

101193

38,50 €

9 782390 610151

i6doc.com
la librairie des documents scientifiques